ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I.

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

EDITURA N. STROILĂ
Bucureşti, Strada General Budişteanu No. 8.
1934

I.

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

I.

Orizonturi moştenite

A scrie o autobiografie — şi m'am gîndit dese ori la aceasta — mi-a părut, la urmă, un lucru jenant şi impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr'o singură latură, într'un anume moment şi a căror amintire, în legătură cu atîtea altele, a putut fi diformată de timp? Oameni cari n'au avut o viaţă publică şi cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfăţişarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care ştie aşa de puţin totdeauna şi judecă aşa de mult şi aşa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neştiinţii şi adesea invidiei şi răutăţii sale? Dacă vorbeşti de oameni încă vii — şi ce răpede ne trecem, ca nişte umbre triste pe ecranul veşniciei! — atingi lucruri care-i dor — şi de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le causezi alte dureri pe care nu ţi le cere nicio datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi şi lucruri bune din viaţa lor, al căror farmec dispare îndată ce-l află şi alţii. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin şi de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin de la mine? Faţă de oricine te-a iubit datoreşti cea mai desăvîrşită discreţie: acestea sînt lucruri care nu se scot în piaţă.

Că era altfel odinioară, aceasta se datoreşte unei naivităţi pe care noi n'o mai avem, unei simplicităţi de viaţă tipică şi unei apucături de spirit care tipisa şi locurile deosebite, aşa încît o viaţă de om se deosebia de alta numai prin nume, date şi cîteva anecdote, fără a te cufunda până în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morţi, de aceia cari nu se pot apăra şi pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauţiune, pioasă şi faţă de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viaţă pe care, cum de obiceiu se ascunde de fiecare o parte din el însuşi, care, fiind cea mai smerită, poate să fie şi cea mai bună, nu este de loc sigur că i-ai înţeles în adevăr! Şi, de fapt, oare în fundul nostru al tuturora nu este acelaşi om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace une ori, din vina lui şi mai ales a atîtor altora, necunoscut până la moarte şi care s'ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr'un zîmbet sau printr'o lacrimă?

Dar de tine poţi vorbi, de tine într'o anume privinţă. Te cunoşti prea bine ca să te poţi lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfăţişezi mai rău de cum eşti. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisi? Împrejurări ca ale nimănuia, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n'are voie să se uite. De ce ni-am scoate în vitrină fericirile, care şi cîte au fost, de ce ni-am striga în piaţa cască-gurilor sfintele noastre dureri?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligaţia să le păstrezi în forma în care ţi s'au înfăţişat ţie. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligaţie pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume felul cum, din ce a văzut,

din ce a cetit, din ce s'a prelucrat în el însuși, pe căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde și a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai tărziu se acopăr ca valurile pe fața Mării.

E, în acest cas, o istorie de idei, și ideile merită a fi știute, în originea și desvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură. Și cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate care crede că toate pleacă de la el încă nu-și poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n'ar cuteza să tăgăduiască tot ceia ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul și unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine își lasă partea, fie ea și cît de mică.

Dar atîta n'ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. „Străin" e un fel de a vorbi și nu cel mai bun, căci niciun om nu e străin cu totul de tine și nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau și din vina ta, ajungi pentru cîtva timp — cine ar putea spune pentru totdeauna? — a-l prețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, așa de puternic și așa de plin de mister, care e omul de 'naintea ta, omul de la care vii și care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n'au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor până se pierde în nesfîrșirea lor: părinții, moșii, strămoșii, viața pe care ai fost chemat s'o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moștenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele: felul lor de a fi, transmis, corectat,

sintetisat cu mii şi mii de experienţe, care ajunge până la tine, omul de azi. Ceva care abia poţi să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci *morţii nu se dau morţi.* Ceva care în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ţi stea alături dă puterile pe care le păstrează partea aceia singură care continuă viaţa lor, ca s'o păstreze măcar cum a fost, dar şi s'o înalţe şi, pentru păcatele lor, s'o ispăşească.

Ei, înaintaşii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri şi *putinţe de fapte.*

I-am simţit totdeauna în mine şi cu mine, şi, dacă am făcut şi vre-un lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor li revine, întocmai aşa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii, sînt zei, zeii noştri ocrotitori pe căi pe care conştiinţa noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulţi din ei şi sînt aşa de deosebite adesea cum ei au fost deosebiţi.

Am învăţat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mintea. Am ajuns a înţelege şi a vorbi uşor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înodat de dînşii, pe care n'aveam decît să-l duc înainte. Simţiri izbucniau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferinţe pe care nu le-aş fi putut bănui altfel. M'am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în faţa unor realităţi care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spaţiu şi în timp, cu prevestiri de străinătăţi din fundul lumii şi cu visiunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă, eram şi din acel Bizanţ nou pe care, cînd îl batjocurim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanţ, cu mai multă apăsare şi suferinţă. Arghiropolii au fost mari Dragomani ai Porţii şi la 1818 au trecut dreptul lor la Domnia Moldovei şi a Ţerii-Româneşti celor patru

familii cu mai multe drepturi în schimbul unei pensiuni care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dînșii a trecut în Rusia, și odrasla lui, Ioan, crescut în școala militară împărătească, a intrat ca tînăr ofițer în Moldova la 1828. *Aici* a rămas, luînd în căsătorie o Romîncă și întemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde și să rămîie în viața satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moșie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuțul mieu bunic roșu la păr, cocoșat dintr'un accident de copilărie, voluntar și dușman al lumii care nu prețuia pe cel fără cultură mai înaltă și fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldovenește, un boier bizantin cu suman și țări pe pămîntul pe care singur ca un adevărat cuc se stînsese la peste șaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimii obosite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată până în fundul zării fuseseră ale lui și era acuma numai un răzeș sărac.

De la dînsul și de la ai lui îmi vine ce e mai *istoric* în ființa mea. Prin ei înțeleg istoria așa cum aș fi văzut-o, simțindu-mă tovarăș, rudă, prieten, une ori complice cu toți aceia a căror viață o scriu. Din causa lor am intrat în viața politică, de și tărziu, așa cum intru într'o odaie cunoscută, fără trufie și fără sfială. Li mulțămesc că în sufletul mieu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în fața oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la nime, că ea mă face să sînger și-mi cere s'o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiță merge până la Împăratul din veacul al XII-lea, ceia ce făcea pe micul moșier de la Cuci să-și boteze copiii: Constantin, Manuil și Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana

din Tutova. Vechiu neam ale cărui originî se pot urmări până la 1600, neam care a dat boieri de Sfat domnesc și Mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, și Calinic. „Iâca", bunica mamei mele, aceia care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii.

De la dînșii, și de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pămînt, făcînd din scrisul mieu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor și în același timp o recunoaștere a tot ceia ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, șubredă de sănătate, căci alignia cu piciorul a Marelui Vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucșănescu, al constituției de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat", făcînd dintr'insul nu știu ce plămădeală de Armean și Evreu din Focșani — și cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeștii munteni? —, Iordachi, Ban, Spătar, Vornic, sfetnic al Domnului pămîntean Ioan Sandu Sturza, venia din apriga boierime munteană, între cari Filipeștii lui au fost cei mai neastîmpărați și mai dîrji.

De la aceștia simt în mine porniri de luptă pe care în totdeauna le regret: de la acești făcători și răsturnători de Domni, totdeauna sinceri și fără niciun interes. Dar de la ei mai am și alte însușiri pe care nu le-am cîștigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeștii, dintre cari unul, colonel al lui Gheorghe Ștefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderașco,

fost Vornic de Cîmpulung, a fost și sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său sărac și singur, vin, pe moșia lor de lîngă Podul Iloaii, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru-cel-Bun, Maramurășean din ai descălecării.

Și cum să nu fiu „romantic", precum mi se aruncă în față cu o brutalitate de rîndaș, de cine știe ce abia inițiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul mieu acea istorie a vechii Moldove în care neamul mieu se suie așa de sus pentru ca, și prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaților, iar aceștia prin femei mlădiță a însuși lui Alexandru-cel-Bun, să simt în mine zvîcniri a căror origine mă sfiesc să o spun?

Dar Drăghicești au scris, și Elena, mama mamei, a tradus *Adolphe* a lui Benjamin Constant și altă literatură francesă, cu care din nenorocire s'au învelit mai tărziu gavanoasele acasă la noi.

Și astfel nu scriu din ambiție — adesea-mi ascund cărțile și nu-mi place a vorbi de ele —, ci din impulsul cu neputință de înlăturat al tradiției, care vine de la această femeie, moartă tînără după despărțirea, voită de ea, de un soț care nu-i înțelegea nevoile de o viață culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu luxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare" — și soțul răspundea, spune actul divorțului: „Și fată de Domn să fie, soț îi sînt și trebuie să mă asculte".

Vin, în acest domeniu întreg de spre partea mamei, care a moștenit iubirea nesfîrșită a cetitului prin care la nouăzeci și doi de ani, cînd ochii se trudesc a prinde două slove, își mîngîie adînca bătrînețe lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului și care, cu o creștere de pension polono-frances și un singur drum împreună cu tatăl mieu bolnav la Töplitz în Boemia, s'a încumetat a traduce și din nuvelele lui Alfred de Musset.

Neamul Iorguleştilor, şi el acoperit de injurii, care pe semne ni se cuvin din neam în neam, aceşti „Bulgari“ ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argint păstrată azi de fiul mieu Mircea şi documentul distrus de ocupaţia germană din casa mea de la Văleni. Oameni din Pind, de la Adriatica, şi-au trimes pe la 1760 odrasla în Botoşani ca negustor, numele românesc, din Gheorghe, arătînd de ce neam se ţin, iar porecla de Galeongiul, marinar al flotei imperiale turceşti, dovedeşte calitatea de ostaşi liberi, nu raiale ca Grecii de pe continent şi Slavii.

Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zîmbetul Adriaticei şi cu munţii unde s'a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci aşa de adînc ai miei, şi, cum soarta a făcut ca din darul graţios al regelui Albaniei să-mi am moşioara mea la Santi Quaranta în faţă cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atinge poate un pămînt cunoscut strămoşilor.

Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoşani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi d-na Saint-Georges şi în care nu odată am simţit alunecînd prieteneşte umbrele alor miei, a fost efor al negustorilor pămînteni şi — ciudată potrivire, — acestui „cinstit bătrîn“, spune actul constituţional al oraşului, i s'a încredinţat păstrarea Arhivelor botoşănene. Fiul lui, Costachi, care avea şi un frate, Iancu, de o tristă viaţă, dar un om nesfîrşit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulţi fii şi fete, dintre care unul, moştenind avocăţia săracă, iar nu îmbogăţitorul negoţ, a fost Nicu Iorga, tatăl mieu.

Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, şi iubirea mea nesfîrşită pentru orice unghiu de pămînt al mieu, prietenia cu fiecare mugur şi fiecare colţ de iarbă, patima de a răscoli ţărîna, încîntarea privirii

florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dînșii vin, de la acești harnici și economi Balcanici, cari n'au iubit numai banul negoțului lor.

Dar Galeongiul a luat pe Romînca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soțul Zoiței Costea și fiul Zoiței a luat pe Maria Bucur, din neamul brăniștean dintre Prut și Jijia.

Răzeși, urmași și represintanți, apărători ai tradiției. Și, cînd, împotriva scrîntelii modelor și inovațiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate și limpezite prin sita deasă a cumințeniei generațiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costești și București, oameni cari n'ați știut decît drumul fără primejdie al experienței învățătoare și ați făcut cu gîndul vostru smerit ce ați făcut și cu brațele ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat inițiativa celor d'intăiu strămoși.

II.

Cea d'intăiu învăţătură

Eu n'am învăţat a ceti şi scrie: sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de niciun ceas de pregătire „pedagogică" pentru a descoperi literele şi a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceia nici cugetarea mea n'a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale ca să ajungă apoi tîrîndu-se la ultimele resultate. Toată această înceată alunecare spre înţeles oboseşte poate sufletele; în orice cas, nu-ţi dă impresia, singura care îndeamnă şi asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot aşa de cutezătoare ca a primelor noţiuni de natură şi de viaţă, cele d'intăiu străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M'am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc şi să risc. De sigur că e ceva din acest întăiu pas făcut pe sama mea în toată acea însuşire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică şi fără dicţionar îndată ce şcoala m'a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă şi omoară.

Oricum, eu n'am avut în mîni niciodată pentru însăşi limba neamului mieu sau pentru cea francesă, care nu-mi presinta greutăţi la cinci ani — şi francesă de carte, cum se va vedea, nu miserabila francesă de guvernantă —, acele urîte cărţi de învăţat pe de rost care se chiamă abecedariu şi gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte,

cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas supțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul fals cu care se vorbește cînilor de manșon și pisicilor de cultuce[1].

De aici a ieșit un folos, pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n'a alergat după mine cu ultimele metode ale științii. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s'au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, desgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală, artificialitate. Mi s'a spus că, în anii copilăriei d'intăiu încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă înspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau — una din două — calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngiie și să-mi placă! Pe răni nu se presară zahăr.

Românește am învățat din casa părintească, adecă din casa mamei, așa cum se vorbia: limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes — de și umbla prin toate colțurile „Dorul Inimii" — în casele boierești ale Moldovei-de-sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s'a nemerit de am avut înaintea mea înseși *Letopisețele* de vechiu și bun graiu ale lui Mihail Kogălniceanu ...

Ieșise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la școală, iar manuscriptul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mai tărziu, de foarte tărziu. Cu spiritul său format la pensionul polono-frances al domnișoarelor Wiwocki din Iași, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoșanilor. Dar

[1] La această vrâstă, în balconul casei Frank din Botoșani am dovedit unei frumoase domnișoare, fiica farmacistului, că pot ceti direct în românește un text frances.

umbla pe atunci din casă în casă, musafir cu visite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bunătatea sa nemărgenită şi marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fisică şi simplicitatea sa de spirit, un om între două vrîste, întunecat la faţă, cu ochii mari şi blînzi, mai totdeauna înfăşurat într'o imensă blană — vara trebuie să fi fost la ţară, la Vereştii lui —, cuconul Alecu Canănău. Din vechiu neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Callimachii, cari au dat trei Domni Moldovei şi al căror Stăncești de origine era în margenea oraşului, el, care purta povara cocoaşei sale şi, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot aşa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărţilor de la o familie la alta, — căci cred că şi aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puţin cam întîrziate, venia aducînd acest prinos sufletesc.

Se crede că un copil nu poate să înţeleagă decît într'o biată formă topită, spălăcită, vulgarisată şi trivialisată povestea de vitejie şi de cîrmuire grea, de suferinţă lungă şi de puţină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuieşte istoria ţerii şi a naţiei sale. Încercarea făcută, fără nicio intenţie şi niciun plan, cu mine dovedeşte că nu e aşa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici şi cînd colo, n'am trăs nicio provisie de nume, nicio cantitate oarecare de date. Ceia ce se impunea minţii mele care se deschidea unor zări mai largi — şi ce largi în timp şi în spaţiu erau acestea! — era întîmplarea, scena, şi dintr'însa nu amănuntele, care pentru poveştile nescrise se înfig atît de adînc şi trainic în memorie, ci impresia de total, sensaţia de viaţă. De viaţă trăită întocmai ca viaţa pe care o trăiam eu, dar aceia cu atîta zgomot şi praf şi singe! Mă mutam pur şi simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai

multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos și ferestile mici de la cocoana Marghioala Vizdogeasa eu priviam încăierările și luam parte la judecățile Divanurilor; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbia de ajungeau cuvintele până la mine. Nu eram părtaș, dar că eram și eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vodă cel care nu bea deçît din oala de lut, cu Alexandru Iliaș, care nu știa românește, dar era așa de bun, cu Duca bogatul, ale cării pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori cu Dimitrie Cantemir, prins, cu Muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănilești, am căpătat putința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceiași realitate ca și aceia de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rari, trebuia să mă întorc. Nu m'am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor; eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceia ce au lăsat în mine alții cari pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, și au și făcut-o.

Tot prin blajinul bătrîn, în veșnică rătăcire, cu „memajera" lui Mărgărinta, Țiganca așa de asemenea cu dînsul de să juri că-i era fată — și cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-și pune numele, același Kogălniceanu, din nou introductorul mieu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvîcnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colț din această Bucovină l-am găsit și eu cîndva, mergînd cu mama și fratele pentru nu știu ce rugăciune sau mulțămită de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava, negru și lucios de mir în racla lui de argint, și aud încă în urechi adîncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în orașul domnesc, a căruia sfîntă taină nimeni nu venia să mi-o spuie. Dar simțul pentru o bucată de țară pierdută, pentru un Domn omorît așa

cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul mieu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea in mine prin cetirea, ușurată de un atît de frumos tipar, a foilor in care se făcea și socoteala banilor cu cari se cîștigase de Nemți ingăduința Grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să știu ce va trebui să fac cindva cu dinsa, și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinții directe.

Dar cartea care mă aștepta și mă ispitia, care mi se imbia in fiecare clipă era alta: cea francesă.

Tatăl mieu, avocat al librarului ieșean Petrini care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care cite unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți francese din editura Calmann Lévy, avind flori in relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere; veniseră in bloc, și astfel stăteau inaintea mea, bucuros de atita viață ce se cuprindea într'insele și răsăria în fața mea cu același vechiu și depărtat adevăr ca și isprăvile Moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor și acuma, de și a trecut de atunci atita vreme, o jumătate de veac și incă mai mult. Cu puțină sforțare li cunosc și coloarea legăturii acestor cărți de mult vîndute in lipsa mea la școală. Unde n'am mers eu cu dinsele, pereții de vălătuci ai umilei căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel d'intăiu avint al imaginației trezite! Cu un călător engles m'am dus in India și m'am așezat in răcoarea vilelor ascunse in tamarini; pe cind servitori arămii se plecau adinc inaintea senioriei mele. Cu un călăuz care cunoștea Antilele spaniole m'am primblat în palanchin pe străzile Havanei, une ori stropite cu singe, strigind și eu ca și creolii cu

cari făcusem cunoştinţă: *A la derecha, a la izquierda*[1], cele d'intăiu cuvinte spaniolești care mi-au sunat în ureche. George Sand, frumoasa doamnă cu ochii mari şi părul negru încreţit pe tîmple, m'a dus în Veneţia lui Orio Soranzo şi am netezit şi eu ca şi iubitul Giovannei ogarul cel alb al patricianului, dar une ori tot cu dînsa, în *Simon*, am intrat în satele din bogatul Berri al naşterii sale. Alsacia cu Evreii ei superstiţioşi — ce frică-mi era, şi de aceia recetiam pasagiul — m'a făcut să mă înfior de strigătul la spate care anunţă, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată şi de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlei cămăşile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoţiene care fac să piară cu grămada turmele şi une ori şi păstorul împreună cu dînsele. Émile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie francesă în care era atîta linişte şi măsură şi frică de orice lucru nou. În poveşti de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului amiral şi m'am ferit şi eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury m'a condus în sălile de gimnasiu frances, pline de învăţătură pe de rost şi de multă obrăznicie copilărească, de care suferia de-mi era aşa de milă — şi-mi este şi până acuma — bietul profesor Delteil, şi în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari aşa de nemiloşi ca Blaizot de trebuie ca un biet dogar să-şi culce copiii cei mulţi într'o biserică părăsită, făcîndu-li paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit — şi-mi părea bine şi mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui şi-l sfăşiau. Împreună cu acelaşi camarad de rătăcire am mers în colţuri de ţară francesă unde răutatea de Madame Brodard la mère tortura bătînd cu vergi copilul, care s'a vădit o copiliţă, al organistului german pentru o musicuţă dată în apă de alţii, şi mica fiinţă blondă a murit în chinuri, iar

[1] „La dreapta, la stînga".

tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba pănă și în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz ca să văd cum trăiește așa un tînăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătîiu.

Multe drumuri am făcut eu pe atuncea, și oameni mari au fost une ori aceia cari m'au îndreptat la dînsele! Prin Victor Hugo din „Orientale" am văzut perind în flăcări Sodoma și Gomora, cînd îngérul a spus focului neștiutor: „aici"; prin el, zburînd pe aripile unei măreațe poesii, am întrat în palatul lui Ali-Pașa, „lumină a luminilor" pe care numai dervișul vagabond îl poate face „cîne" și „blăstămat", am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe Vizirul care-și vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei *djinnii* neastimpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aier galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se puie fitilul, drept supt camera prafului de pușcă.

Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cării îngustime îmi era așa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume! Fără nicio îndrumare și fără nicio oprire — mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea aceiași carte pentru încă odată — am străbătut această literatură pe care nicio teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Și nimic din ea nu m'a putut îndrepta unde nu trebuia, n'a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Și totuși erau în această mică bibliotecă și „Poeții amorezați ai Angliei", înșirați pe rînd de la Chatterton înainte, erau și cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul frances pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renașterii, cîntece pe care tatăl mieu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea același nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.

Cu astfel de lecturi se face un „mic om" cu mult înainte de vreme — eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel ușurel —, și sănătatea lui sufere atît de puțin încît mă aflu gata de muncă în al șaptelea deceniu al vieții mele...

Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruța de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul mieu Manole, avocat și om cu influență politică, soția lui, Tinca, din neamul Bontășeștilor, dar fiica unei Polone exilată acolo fără nicio legătură cu ginerele, mă punea să cetesc pentru amîndouă, în fumul țigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule care au stăpînit și încîntat o întreagă societate pe la 1880: „Dramele Parisului" cu „domnul de Morley luptîndu-se cu lupii" și nemuritorul „Rocambole", „Misterele casei aurite", „Contesa Palidă" și „Marchisa sîngerîndă", „Eugenia Împărăteasa Francesilor" și „Isabela Regina Spaniei". Dar sufletul copilului lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenție, nu reținea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginației era prins acuma — și pentru totdeauna.

Numai marea stricătoare de gust, școala, m'a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, *Évenor et Leucippe*, și suferințele, pe jumătate înțelese mie, ale lui Abelard și ale Heloisei din micuța bibliotecă Hetzel, așa de dulce la cetit, cu acel „Dor al inimii" unde era totuși și Alecsandri și Bolintineanu, și cu fioroșii haiduci ai lui N. D. Popescu, pe care l-am cunoscut apoi, funcționar grăsuliu, cu căsuța cîștigată prin literatura „Calendarelor Istorice", în Strada Icoanei, ai lui Panait Macri și ai concurenților lui. Dar ce s'a prins din aceste povești de potere, de cîrc-serdari, de

gazde, de frumoase cîrciumăriţe înspirînd pe Tunsu, pe Bujor şi toată seria vitejilor de drumul mare cari luau preţul de răscumpărare al negustorilor se prefăcea într'o lecţie de istorie care se lega, cît de cît, de nobila povestire a cronicarilor şi stătea alături cu istoria strălucită a Franciei culeasă din măreaţa improvisaţie neglijentă a lui Alexandre Dumas tatăl, cu scenele de conspiraţie de pe vremea lui Napoleon a studenţilor din *Burschenschaften*, culese în alte romane din vremea francesă, şi cu înfiorătoarele torturi şi pîrjoluri din Spania „invisibilului" luptînd sălbatec contra invasiei francese.

Îngust, foarte îngust intăiul mieu orizont. Abia în două trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se chiamă casa altuia, în care vii după alţii, cari au trăit, s'au iubit şi s'au urît, au petrecut, au suferit şi au murit acolo, vii pentru un timp, îţi plăteşti adăpostul, încarci apoi totul pe mîni aspre, grăbite, care pătează şi strică, şi te duci aiurea, iar pentru un timp numai şi iar plătindu-ţi acoperişul. Se pare că m'am născut undeva în „casele lui Cuza", pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă şi care nu s'au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, şi stăruinţile prietenului său politic, şeful liberal paşoptist Gheorghe Hasnaş, copie botoşăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung alb de vechiu revoluţionar, cu barbişonul plin şi cu ochii mari, roşii, inlăcrămaţi, supt cari vrîsta făcuse pungi mari — ce foc era soţia lui, cocoana Lenţa, sora Pilăteştilor, ce femeie de inteligenţă, voinţă şi pasiune! —, îl silise a fi subprefect la Ştefăneşti. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administraţie, trei trăsuri la scară şi escortă de călăraşi cu petliţe albastre pe cămaşa albă, cu drept de a face şcoli şi datoria de a prinde hoţii —, pentru ca, la retragere, să fie rugat înscris să mai rămâie până se va găsi altul tot aşa de vrednic.

Acuma stăteam într'o casă cu un lung şir de odăi avînd

faţa spre curte: mai tărziu s'a aşezat acolo un meşter polon, Uşlainschi: văd cheia lui de aur mişcîndu-se la vînt. Două odăi şi o şăliţă, în fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuinţa unui Buicliu; o căsuţă armenească era în faţă, cu bătrîna Manana, fata Opisica şi voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m'a speriat cea d'intăiu javră, şi de atunci nu le pot suferi la alţii, iar, cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăiţe, unde stătea, ori venia, o bătrînă cocoana Balaşa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, faţa rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca şi feţele de mironosiţe ale Armencelor şi voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît: orice element de frumuseţă fisică sau morală rămîne nedespărţit de mine. Umbre simpatice de departe dincolo de moartea lor mă urmăresc şi mă vor urmări până ce eu însumi voiu trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întăie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie — pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în margenile acelea strîmte, şi însăşi viaţa mea —, moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate şterge. În căsuţa aceia cu şirul de trei odăi în lungime; două unde n'am fost niciodată şi care sînt deci dincolo de orizontul mieu, cu lucrurile neştiute, şi la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puţina mea viaţă de atunci, în căsuţa cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin şi odată căzînd, desperat, în imensitatea lui, acolo s'au strecurat patru ani din viaţa mea, din viaţă atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci

e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am știut numai din ce mi s'a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise și care nu fusese înțelegătoare și plină de cruțare pentru metehnele și lipsurile ei. O slujbă pe apucatele într'o biserică; înscrierea grăbită și fricoasă în matricule. Pe urmă note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tinerețe, cu un rival de dragoste lovit la minie și așteptarea până 'n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară: la Moara Grecilor, unde Aga Costachi Iorga era arendașul „posesorul"; din acea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aier până-i plesnia pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, odată cîștigat, cu fîșicurile de galbeni, se topia până 'n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceia, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul mieu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă oprí une ori — căci e așa de greu, mai ales cînd ținta ți-ai ales-o atît de sus! —, ci pentru ca, odată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m'ar amenința acolo, orice m'ar ispiti aiurea, e disciplina

cărturărească, boiereasca măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile odată alese, cumpăna de minte a bătrînului Vornic Drăghici. El m'a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru: a fi față de oricine, până în clipa cînd războiul neapărat pornește, plin de cuviință, gata de întîmpinare cu un zîmbet și, după ce s'a isprăvit încercarea, să nu mă învierșunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n'o recunoaște el.

Dar căsuța aceia dintre Podul de Piatră, Podul lui Harbuz și „Medeanul" cu lemnele mă chiamă iarăși înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care așa de tînăr îl pîndia moartea.

O odaie umbroasă; s'au tras „transparentele" de la ferești. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghiu drept: unul e „crevatul" nostru de fier, cu ocrotitoarea rețea care închide cușca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halvă de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața: fața aceasta, odată plină de tinerețe și voioșie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Mariei Bucur, cu favoritele nemțești fluturînd pe obrajii delicați până la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare și după zguduirile celei mai oarbe mînii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceia răsare numai în fotografii; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritualul și binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia visiune, din anii încă senini, cu aceiași expresie în ochii cari parcă rîd în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tărziu, lovită, la o trezire din somn după amiazi, de trăsnetul unei premature și neexplicabile

paralisii, a trecut stîngii putinţa de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune de o potrivă la acest lucru. Mîna blîndă şi bună, cu care, în lunile de suferinţă, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Töplitz, după o aparenţă de complectă însănătoşire, după o undă de soare cald — acela e ceasul naşterii mele, în noaptea de 5 spre 6 Iunie 1871, şi, în curînd, a fratelui —; norul nenorocirii s'a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu ştiu. Sau ştiu prea bine: din ceia ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoşanii copilăriei mele, nici aiurea, într'o lume sfărîmată, îmbucăţită, redusă la indivizi cari se pîndesc şi se sfăşie. Nimic din solidaritatea elegantă şi discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii care în toate se simţia una singură.

În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi niciodată. De şi bunicul avea o bibliotecă francesă destul de întinsă şi variată, din care la unchiul mieu Gheorghe, la „moşui Gò", mai rămăsese ceva, mergînd şi pănă la studii asupra marinei francese, pe care le păstrez, nu cred ca tata să fi fost atras vreodată către lectură, de şi limba francesă, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri aşa de mari, cineva, care se simte menit morţii, citeşte în cartea de aur a fericirii pierdute şi pe cîmpiile ei însorite se alină şi ne mîngîie. N'aud vorbindu-se. Şi se va fi vorbit puţin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungia agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viaţă.

Dar mîna cea iubitoare şi bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde coperţile colorate de pe hîrtiile de ţigară ale fumatului cu care-şi alina urîtul. Le văd încă: scenele francese din 1870-1, cu lupta de la Bazeilles din *Les dernières cartouches*, în

care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roșu se razimă de ușă în mijlocul flacărilor, cu sprintenul „voltigeur", copilul voios supt chivăra mare, modele pentru ce va fi mai târziu la noi „Dorobanțul" din războiul de desrobire, apăsînd cu opinca piedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minții mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părintescul gest al mîinii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-și cruce spre odaia aceia de spre stradă unde n'am intrat niciodată. O furtună de durere șuieră lîngă patul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Mândița Davidel, soția remăritată, cu un palid avocat cu favoritele lungi și ochii șterși, a lui Alecu Iorga, fratele bunicului, și mama unui fiu, Costică, de care odată m'a apropiat viața mea de școlar, ca preparator al unei mai mici și zglobii vere cu părul blond. O casă lîngă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase de lume: bătrîna Botez, mama d-nei Davidel, purtîndu-și nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu mințile pierdute bătînd necontenit același drum. În față, grădina întinsă cu tufișurile de „pomușoară" în care ne zbeguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de Universitate, profesoară cine știe unde, moartă tînără.

Dar, din toată această casă, care-mi va impune apoi prin proporțiile ei și mă va fermeca prin comorile de verdeață și prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, — nu știam eu spre ce se suia și mai ales spre ce punct, unde s'a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenușa

morților cari s'au uitat. Niciun zgomot, niciun cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac. Pe strada aceia fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese până atunci, trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vie în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata....

III.

Cel d'intăiu mediu: oraşul.

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile şi cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinţilor a căror vedere singură pare că li stăvileşte libertatea şi înseamnă o umilinţă, nu-şi închipuie cineva din generaţiile nouă cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puţin prin drumurile pe care, gătiţi în rochiţe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor visite care se obişnuiau între „boierii" localnici, până la ultimul copist de la Primărie, visite în care timpul nu întra în socoteală şi fiecare venia în voie cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu şi stătea cît găsia cu çale între dulceţi şi cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea d'intăiu a fost o complectă desţerare într'o altă parte a oraşului şi în altă încunjurime de natură tocmai la vrîsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într'un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, şindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiţi, fără un salcîm lipsit de rod, şi, dacă e un oţetar, apoi

nu e din parasiții puturoși ai curților și drumurilor muntene, ci acela care poartă la trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea d'intăiu stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului de Piatră până la „Medeanul" cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avînd pe alocurea și cîte un atelier ca acela al „ciubotarului" Baraboiu, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rare ori „curți" ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cinzeci de ani cu cineva de departe, din cellalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea", de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui „Tudorache covrigarul" — care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițiesc cerdacele pe stîlpi supțirateci, înaltele coperișuri de zale neagră constelată de mușchiu din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la „Biserica Nemțească", a Polonilor refugiați, dintre cari se alege și preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s'au stins visurile și cari stau și așteaptă până ce romînismul d'imprejur i-a prins în caldele lui îmbrățișări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-i gotice, de tot ce se găsește imprejur, până sus, la bariera, la „rohatca" spre Curtești, unde așteaptă de cu noapte Evreii, „Jidanii" precupeți, zăpăcind pe țeranii greoi, cu cizmele mari, și pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate nici sărace, colț de sat cuprins în margenea orașului care s'a tot întins de-a lungul vremilor.

Ce nu se găsește aici! Liceul nu și-a împlîntat încă masiva clădire pe care, într'un ceas de încurcătură a socotelilor la ofițerii cu aprovisionarea, vor pîrjoli-o Rușii. Pe locul unde va începe să se deșire nesfîrșita bondă-

neală chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost— o, povară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! — este casa mărunțică a familiei Stroja: un bătrîn foarte alb, foarte curat și sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînăr cu favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domnișoară, o „duducă", slabă ca o umbră, de o gîngășie fricoasă până la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîne turbat — ce tragedie la sfîrșitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat întăia oară, mai mult decît ale noastre de acasă: Carol I-iu al Angliei cu scutarul, Lionardo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paule cercetînd prisonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la „Lența Strojăi", Maria Stuart își punea gîngașul gît pe trunchiul calăului fioros și un Napoleon cu viața rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînia pe toți și pe toate. În fața „Bisericii Nemțești" crenelele casei Ciolac, zidită în imposantul stil mixt de pe la 1850, venit, cu Germani, cu Poloni imigrați, în orașele Moldovei-de-sus, lasă să se vadă, lîngă adîncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul: cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate în creton peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în cîteva zeci de ani, după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogăție sigură ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat în largul lumii până la cotiturile strîmtorărilor materiale, paturile de fier și lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țeranilor din satele vecine?

Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vreau să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăște cercurile sociale și le împie-

decă, nu numai de a se amesteca, dar de a se şi atinge. Apoi din ce în ce mai mult coperişurile se fac joase, pridvorurile se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămîn neschimbate.

Grădinile de flori din faţă, al cărora dor, în oraşe îngrămădite, banal croite după acelaşi plan, purtat din ţară în ţară, l-am dus toată viaţa, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîziie la urechi şi toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiţilor ochi întorşi departe în urmă. E acolo nalba mare, roşie, triumfător deschisă, scoţînd în faţă spicul seminţelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este condurașul care-şi scoate înainte ciuboţica de un roşu-brun pătat cu galben palid şi trimete o aromă, vie, proaspătă, este nemţişorul albastru şters şi roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toţi clopoţeii ciorchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare nevinovat al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mîinile măiestre ale unei zine capricioase, sînt bujori cari te chiamă din toate foile multe ale florii cărnoase şi rujele învoalte care li stau şi mai mîndre în faţă. Sînt garoafele cu sepalele ca nişte trompe de fluturi, floarea potirelor profunde care îmbată, şi micşunele rotunde, micuţe, între foile uscate ca de hîrţie. Şi e atîta — mai trebuie oare ceva mai mult ?

În fund, sînt cireşi şi vişini, mai ales vişinii cu frunza lucioasă şi roşul transparent al fructelor acre ; sînt zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireazma de floare şi mai ales nalţii, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndeşte în jur ca o atmosferă de profundă religiositate păgînă.

Abia dacă o cîrciumă evreiască s'a putut strecura, înşirînd în ferestuicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor, în care zac înseşi materialele vegetale din

care sînt alcătuite: acolo este un Bercu mic și o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o chiamă de pe drumurile unde își primblă neocupația mama, toată din valuri de grăsime și din rufe care flutură: Feigăl!:

În casa lui Grecu din față, doamna zimbitoare la apropierea bătrînețelor despre care știu că a fost la mănăstire și că a furat-o soțul, alb acuma, cu căutătura serioasă și cu un fiu mare, meșter în a zugrăvi trăsurile și caii. Încolo, casa lui Placà, teribil polițaiu cu capul de apostol, bărbos și pleșuv, la care ultimul haiduc botoșănean, Codău, venise cu colinda și nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuși în beciurile poliției; „cuconul Costachi Placà", al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel d'intăiu cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuțitul în mînă, urmărîa prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa „Mișoloaiei", bătrîna văduvă a lui Mișolu, Mișoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicii ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiță Boian, cu ochii vii de șoarec și musca supt bărbie, care, cu banii strînși de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoșanii băltoacelor, în care se înfundau frăsurile, în orașul bine pavat, cu trotoarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar Iașului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu amenințătoare lătrături de javră din desișuri și, între copiii mai tineri, printre pomi, marii ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard nu era voie să te joci cu nimeni, și cei d'intăiu ani ai unei copilării fără soare n'au cunoscut, afară de întîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui, tovărășia cu nimeni, așa încît și pentru viață m'am învățat a umbla singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceia unde cine avea tată sau frați mai mari mergea să facă, la 1-iu Maiu, armindenul, pe verdeață, cu friptura de miel înainte, în zilele cînd aierul îmbălsămează și fiecare ascunziș de frunză cuprinde un

glas de pasăre. Locul „rădiurilor", idila vechilor vremuri păstrată întreagă până în vremea cînd natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor al motocicletei ori în sforăitul automobilului...

Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ni închiriase o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon" în faţă, care era, după mutarea „crevatului" de fier, şi odaia noastră de culcare şi, cu aceiaşi sobă pentru două odăi, — pisica, „mîţa" casei venind, cu firida cu tot, în care-şi torcea filosofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut — şi tot aşa-mi pare că era şi „apartamentul" nostru—, era comun. În teritoriul străin din faţă, în care pătrundeam cu sfială şi cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuţi cu igliţa şi multe alte podoabe ale unor mîni harnice, trăia neatinsă provincia botoşăneană, aşa cum se continua de secole. Dar copiii cuminţi şi bine crescuţi, deprinşi a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată şi a ciripi franţuzeşte nu se riscau decît foarte rare ori în asemenea ţinuturi necunoscute, unde totuşi rare ori apărea pentru pază o tînără fiinţă bărbătească.

În balconul la care duceau trei trepte tremurătoare eram cu toţii în domeniul nostru. Seara, pe laviţi ne aşezam alături cu buna bătrînă, aşa de mărunţită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarile viţe albe, uşoare, şi cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichiţa, pe moldoveneşte Vochiţa, ştearsă şi stînsă, trăind fără să ştie cum şi de ce, nu se gîndia că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întâlnit, între cei de pe lîngă noi, la o Vochiţica Iamandi, al înseşi frumoasei soţii a lui Ştefan-cel-Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de aşteptarea, acum fără

nădejde, a soțului visat, cu glasul supțiat de atingerile vrîstei, duduca Natalia, a doua fiică, își cînta aprins în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n'avea cui să le dea, întârziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăți simple și bune.

Iar, Dumineca, de acolo de sus, ne coborâm cu mănunchile de flori în mînă, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lîngă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenție, tăcere și cuviință, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbi albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod", supt anteriu, și de un diacon căruia o teribilă lovitură hoțească îi strivise nasul, lăsîndu-l așa, schilod și fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului care dă viață și frumusețe, dar îngăduie, fără ca mintea noastră omenească să poată pricepe aceasta, și ce e mai urît între sluțeniile ce cad asupra noastră și ce e mai nenorocit în miseriile ce se abat flămînde asupră-ni.

Pentru viața mea sufletească, atîta mi-a rămas de atunci, și unele momente legate decîte o durere care mă fulgera și de vre-o rară plăcere. Astfel cînd un țipet din odaie și un lighian cu apă sîngerată mă înștiința că mama și-a scos o măsea, cînd am simțit și eu umilința din scrisoarea vecinei din fund care chema pe „Madame Zulnie" să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost mustrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolț, pentru o petrecere pe aproape, mama-și atîrna între „zulufii" făcuți cu drotul motoceii de mătăsă roșie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.

Așa eram, cu caiețelul și cărțile mele înainte, cu locul

de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă al nucilor imenşi a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzişul lor, aşa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele cu multă disciplină şi mai puţină mingiiere, cînd, după cine ştie ce socoteli neştiute de mine, mama se opri înaintea mea şi-mi aduse la cunoştinţă că pentru mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s'o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m'a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puţin tulburi şi triste.

IV.

Primii ani de şcoală.

În fundul unei pieţi largi şi goale, o clădire frumoasă cu faţada severă, fără un pic de grădină — n'am apucat o şcoală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obiceiu, cu latrine infame stînd cu uşile date înlături, iar, undeva într'un colţ, cofa cu apă şi cana de tinichea ruginită şi strîmbă din care beau toţi pe rînd. E şcoala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaş, cu săli mari luminoase, bine împărţite, în care de sigur călugărul fără copii ar fi dorit şi puţin din cea mai clară şi mai sfîntă lumină: a sufletelor.

Dar în acea după-amiazi, cînd porţile de la casa cucoanei Marghioalei Vîzdogesei s'au dat la o parte pentru ieşirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai miei, cărora până atunci nu li vorbise de şcoală decît Champfleury, descriind iadul unde s'a istovit profesorul Delteil, eu n'am văzut faţada, nici nu mi-am dat samă de împărţirea claselor, nici nu mi s'au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr aşezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă în care, la acest ceas, din fericire nu era nimeni, am pătruns în odaia d-lui director Bălăşescu.

Patru ani l-am tot văzut: un om frumos, încă tînăr,

cu o barbă mică, cu faţa plină, bună, cu vorba care încerca numai une ori să fie aspră; el însuşi era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simţ pentru copiii altora, încredinţaţi îngrijirii sale, chiar cînd indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame: „Ticălos, blăstămat", dar stăpîn cu totul pe tot personalul şcolii sale de sigur că nu era, şi nu în spiritul lui de indulgenţă mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zimbitoare politeţă către mamă-mea, el mă luă de mînă şi în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viaţa mea, aceia acelei prime clase, mă puse să dau dovada putinţei mele de a ceti şi de a scrie. Era prin April sau Maiu, şi trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună, şi m'am încredinţat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui aşezămînt model: de sigur pentru că nu se găsiau în programul recomandat de „Onor. Ministeriu".

A doua zi eram în bănci drept în faţa unei mobile prăfoase pe care n'o văzusem până atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în visită", singurele case cu mobile pe care le cunoscusem până atunci. Pe o platformă usată de picioarele care o suiseră şi o coborîseră, un fel de ladă deschisă, aşezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul". Însăşi făptura acestei alcătuiri neobişnuite îmi fu antipatică şi am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din faţa ei.

Pe acel scaun din clasa I-iu a şcolii Marchian se găsia un om de vre-o treizeci de ani, blond spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi şi roşii, cu o mustaţă supţire deasupra gurii care nu zimbise poate din anii copilăriei. Tuşia des şi vorbia aspru. „Domnul" era, între colegii săi şi în lume, institutorul Istrati şi între tovarăşii miei de

școală se afla un băiat cu exact aceiași înfățișare, în a cărui copilărie veselă și zburdalnică nu se amesteca nicio prevestire a morții înainte de vreme, care, în aceiași tuse și cu aceiași amărăciune a inimii, îl aștepta și pe dînsul.

Numai prietenie n'a primit pe copilul deprins a-și măsura fiecare gest și fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră — pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochița-i albă cu albastru, își luă discret un locșor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle și injurii mai multe generații de școlari. Erau lîngă mine fiii întregii măhălăli, a căror tumultoasă întrare și ieșire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, pașnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De-o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într'un cartier parisian de veche nobleță, și fiii ei, tot așa de distinși, avocați, magistrați; mai în fund casa în care trăia tatăl poeților Stavri, Arthur și Raul, om bun de toate glumele și bucuros de toate năzbîtiile, într'o locuință încăpătoare, cu întinsă livadă; de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuț, blond, cu aparența bolnăvicioasă și tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o Soroceancă, de loc din Basarabia, privia de la fereasta unui apartament înzestrat cu tot ceia ce bielșugul poate da pentru învățătura, distracția și fericirea unui copil viața năcăjită din școala noastră prăfoasă; mai departe și mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere, destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margeni. Biserica Sf. Dumitru, a lui Racliș, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele și hramurile ei toată această lume întărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, același cartier boieresc urma spre grădina lui Vîrnav, familie cu amintiri cărturărești: de traducători din secolul al XVIII-lea, de oameni din al

XIX-lea de valoarea d-rului Constantin Vîrnav şi a fratelui său, călugărul democrat şi naţionalist Sofronie, apoi spre casa cochetă a colonelului Pisoschi, fostul adiutant al lui Vodă-Cuza, răsărind arare cu marţialul lui barbişon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curţii a măruntului, violului avocat Arapu, oacheş ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei d-ne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceluiaşi Cuza şi mama colonelului Gheorghe Văsescu, ataşat militar la Paris şi apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoiu, unde-şi avea moşia, Coţuşca, apoi spre colţul unde una lîngă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută şi a bătrînei evlavioase „Anica Băltoaia", cu multe rude basarabene, meştera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borşoaia. În sfîrşit a cartierului grupului de lîngă Primărie: cu d-na Gavrilaş, cu Roseteştii, boierii închise şi oarecum ascunse, cu Miliuţa Stroici, vara bunicăi, care cetia la optzeci de ani istorii universale francese, la care era abonată, şi fiicile ei, Maricica, măritată cu Vîrnav Liteanu şi apoi cu talentatul musicant arhitectul Saint-Georges, de fapt un Sîngiorz ardelean, şi Tincuţa, care a fost apoi d-na Văleanu, cu casa lui Nicu Pilat, fratele generalului, văr al doilea al tatălui mieu, şi în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderiţă Pisoschi, casă de oameni hotăriţi şi tari cari nu-şi îngăduiau şi nu-şi iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lenţa, şi de atît de frumoasa Henrietta, plecată aşa de tînără din mijlocul vieţii pe care o iubia. Acolo era cartierul Sfintei Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăştiate apoi, supt straşina ei.

În mijlocul unei astfel de societăţi, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu aşezase acest viespar de zgomot şi de total nesupraveghiată destrăbălare în care se aduna, cu fiul pitarului grec Befa, splendid băiat ca din monumentele artei elenice, cu acela

al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliţie, toată sărăcia materială şi lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrista mea şi însăşi priveliştea hainelor ciudat bălţate, însuşi auzul strigătelor sălbatece, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă, groaza faţă de mulţimile amestecate şi zgomotoase, răspingerea faţă de manifestările lor brutale nu fac decît să continue aceste d'intăiu impresii ale copilului atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut isolat.

Căci n'am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăş să mă iea la jocuri despre care până la această vristă nici n'aveam vre-o ideie. Un imens pustiu se făcuse de-odată în jurul mieu. Şi singur mă duceam, şi mă regăsiam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din faţă, să bată cu pietre, în tencuiala nesfîrşit găurită a casei Holban, imenşii draci zugrăviţi cu cărbune ori, mai departe, se încăierau în „Medeanul" cu lemnele cu Evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din faţă, care nu putea trăi decît in cămăruţele din fund.

Numai răutatea omenească ni se înfăţişa pretutindeni, la vrista cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrşirea fragedelor suflete nevinovate.

Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simţia aşa de pierdut în mijlocul unei atît de largi duşmănii instinctive. Cînd pentru întăia oară fuiu „scos la tablă" pentru a face primul exerciţiu public in acel domeniu al matematicelor in care m'am simţit ca într'o incăpere goală din care să se fi scos tot aierul şi obiectele să-şi fi pierdut toate contururile şi toate colorile, cum legam intre ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.

— Fă-le deslegate! De ce le legi? — Așa m'a învățat mama. Și mustrările căzură atunci grindină asupra mea: ele mă atingeau insă nu numai pe mine, ci și pe cine imi dăduse învățătura care acum, inaintea tuturora, se decreta vrednică de răspingere și de pedeapsă. Așa se înțeleg prea adese ori in școală, de oameni făcuți pentru altă meserie decit cea de învățător și, pe lingă aceasta, inăcriți de boală, înrăiți de necazuri pe care nu le pot ascunde, și cele mai firești și mai sfinte sentimente.

Și, astfel, nu știu cum, copilul care nu știa să „răspundă" și a cărui impotrivire la ce nu era drept nu imbrăca niciodată forma revoltei, se văzu pedepsit. „Mi s'a luat căciula", — ceia ce inseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciulița mea cu brandenburguri s'a găsit supt catedră, in picioarele „domnului", impreună cu mormanul de căciuli și de pălării ale tovarășilor de vinovăție. Avuiu un sentiment ascuțit de nedreptate in fața căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un sprijin. Ceva răsună în mine și până azi din acea injosire pentru care întru nimic nu mă simțiam vinovat. Sint aproape șaizeci de ani de atunci și mă doare încă pentru „luatul căciulii" in clasa intăiu primară de la Școala Marchian. Ca o gîrbovire precoce aplecă fruntea, până acum dreaptă, a copilului deprins a se judeca — și, la intimplare, — a se și pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am sensația aceasta: că nenorocul mieu mă osindise a intra intr'un gang de intunerec, plin de șerpi de pe catedră, de broaște și șopirle ca aceia din bănci, și că, necontenit, an de an, până la o îmbătrinire morală inainte de vreme, trebuia să mă zbat in lipsa de lumină și umezeala lui.

Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele. „Coconașul" se confunda supt această osindă cu ceilalți. Și, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-și puie in versuri răutatea, mi-am auzit cintecul — cite mai eram să aud pe urmă, tot așa de meritate!:

— Hai la joc, genunche goale,
— Las' la dracul, că mi-i foame.

Şi să se mai spuie că poesia populară a încetat la naţia noastră...

Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare şi pentru cine ştie mai bine şi are să răspundă acum, cu curajul ignorantului şi al obraznicului, înaintea atîtor ochi cari căuta a-i pătrunde în suflet, a-i scociori gîndul, gata să rîdă de cea d'intăiu prostie ieşită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s'a creat — şi cu cîtă voluptate am desfiinţat, plătindu-mi poliţa, după o întreagă viaţă de om, acest mijloc de tortură, dacă nu şi, pentru cei ce ştiu manevrà, de conrupţie!

Clasa a II-a-mi aduse materialul inutil de care şi azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n'a dispărut cu totul şi pretutindeni.

Pe cînd cetiam cu pasiune frumoasele bucăţi din Cartea de cetire a învăţătorilor asociaţi, uitînd cu totul şi unde sînt şi ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul mieu, — memoria ni zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecţiile de istoria sacră,— lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea necontenit pe fiul mort îl visează îndoit supt greutatea unui vas plin şi, întrebîndu-l de ce sufere, i se răspunde: „Sînt supt povara lacrimilor tale". Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa şi pe care băieţii căutau să-l facă a ieşi mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfăşurate în hîrtiuţe care i se aruncau înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă: „unde-i *ce?*", adecă unde se citeşte. Cum eram incapabil să arăt, mîna părintelui îmi smulse „căciula" pentru „oprire", şi, cum mînile mi se întindeau rugătoare după dînsa, mă treziiu învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă şi osîndit să stau cîtva timp în genunchi şi să întru în „banca afurisită", alături de Ver-

deanu zis „babiţa“, pentru că în gîtul lui lung se mişca osciorul ca la un pelican.

Era o „Bancă afurisită“, şi profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămul său. Scoşi din stagiul îngenuncherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie li făcea un „ciuchiu“ în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire şi de milă şi intrau în viaţă prin poarta osîndelor ei solemne.

La sfîrşitul anului avuiu un „accesit al treilea“ în ordinea vredniciei, ceia ce nu mă putea încuraja peste măsură, şi trecuiu în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, imposant şi simpatic, blond şi gras şi vesel, plătind cu linia pe palme şi pe degete vinovăţiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră şi în care continuau să trăiască, fără ca şcoala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească. De zor, mă trudiam să dau unei scrisori rebele liniile drepte şi rotunde ale caietului de desemn şi învăţam la teorie cum Botoşanii îşi trag numele de la „Batus-han“, Hanul Tatarilor, care a distrus oraşul.

Un sentiment că aş putea ceva şi eu îl avuiu numai în a patra clasă, a directorului Bălăşescu. Aici se întrebuinţau cărţi frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învăţătorului Ionescu din Bucureşti, cea de istoria Romînilor, cu frumoase chipuri de Domni, a lui Miron Florenţiu. Bălăşescu învăţase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic din anii 1830-50, şi astfel el se lăsa înlocuit de cîte un elev: atunci, la nouă ani, numit „monitor“, am făcut de pe catedră întăia lecţie de istoria neamului mieu. La sfîrşitul săptămînii, duceam fiecare, dintr'un carnet de note, cu foi adause, galbene, verzi, roşii, pe lîngă nota învăţăturii noastre, şi coroana zugrăvită pe acele foi dedesuptul căreia se cetia măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o cetiam: „Balafsessimus“. O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul,

atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme pănă la genunchi, pusesem degetele înghețate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, și, cînd, la țipetele mele, directorul adause confirmarea sa la sentința bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat" și deci fac parte din șirul lung al „ticăloșilor, blăstămaților".

„Fermecat"... Eram de sigur „fermecat", dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijiniau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid și șubred asupra căruia, crescut bine de o mamă plină pănă la cea mai înaltă jertfă de simțul datoriei, nu se cobora niciuna din razele care încălzesc sufletul și-l întăresc pentru viață.

Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai miei, împrejurările-mi dăduseră un alt orizont, la care școala nu contribuise cu nimic: acela, mult peste orașul ale cărui colțuri și taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice: orizontul țerii în care trăiam, al țerii mele și al neamului mieu.

Mă văd încă învățînd prima mea lecție de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădinița pe care în curînd era s'o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor d'intăiu amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru, și, învîrtindu-mă pe tăpșanul din fața cerdacului, încerc a face să-mi între durabil în minte definiția gramaticei. Repet frasa, aleg grupe, stăruiu îndelung asupra unui cuvînt. Și vîntul care bate iea cu dînsul ceia ce părea acum definitiv cîștigat. Neuitată inițiare în tainele unei științi pe care necontenit am căutat s'o fac mai puțin hursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupră-mi, furioși că țin meșteșugul lor la dispoziția orișicui.

Acasă, nu mai găsiam grădina cu florile și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtorare a mamei, pe care o sprijinia, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor, legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boierești mergînd și până la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poesia înflorită a patriarcalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi în strada celor mai grele suferinți — văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l gîciam, dar nu voiam să mi-l spun —, era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în fața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghesie liberă, politică a Botoșanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu, care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu știam că neamul mieu era acela al unui epitrop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țăcălie avea ca soție pe fiica unui argintar, al cării frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusese de acolo o soție venețiană, Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună într'un mediu care n'o înțelegea, mergînd până la brutalisare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. Odată, Floricica n'a mai apărut în curte; ferestile casei mari stăteau închise și mai tărziu am aflat că fetița grăsuță și veselă, zugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s'o mai vadă.

Traiu aspru și trist. Pîri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfășietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubiam: planuri de căsătorie nouă,

care aduceau în cele două odăiţe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu faţa osoasă, înroşită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărime în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refus îl îndepărtase, în casa cea veche; apoi îngustări într'o viaţă şi aşa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar gîrbovă şi acră, care n'avea un cuvînt pentru noi — mi s'a săpat în ochi anunciul care unia pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandei Simionescu —, apoi cea d'intăiu boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîlcilor care zugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moşului Manole. Iar, ca mîngîiere — Doamne, ce n'ajunge pentru un suflet de copil! —, Iţic cel bărbos, corogit şi bun, care odată pe săptămînă ni dădea să alegem din panerul lui plin de mirezme între palidul pandişpan cu mirosul boieresc şi vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. Odată, ca o curiositate exotică, o caracatiţă de post, care se adăugia avantagios la salepurile şi supa de tahîn a lungilor posturi religios observate — dar biserica o văd încă foarte neclar — şi supremul dar al celui d'intăiu pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincţie faţă de cozonacii cari de Paşte se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, şi faţă de paştile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smăltau aşa de apetisant marile strafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu visiunile şi farmecile ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerile mamei, care şi astfel îşi crea un mic venit, din „Convorbirile unei mume", din „Petru şi Camila" a lui Musset, din colecţia de anecdote şi zicale, adunate ca „Flori literare". Lec-

tura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul şcolii, care trebuie cetit, „învăţat", reţinut,—acela înlăturase, pe mulţi ani, până la pubertatea care caută instinctiv frumuseţă şi poesie, sufletul copilăresc, aşa de doritor să plutească în lumile irealului.

Călătoriam, mînaţi din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie şi ieftenă. Am ajuns astfel, in părţile de pe la bariera Suliţei, la o casă cu două apartamente de cite două odăi cu şăliţă la mijloc, unde două Armence fără bărbat stăteau în veşnică luptă, mama şi fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr şi creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustia o îmbielşugată grăsime. Erau dulci însă şi mi se dădeau cu atîta prietenie: poate cel d'intăiu lucru pe care l-am primit din mîni cu priinţă, şi aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuţitul în mînă de specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Şi, iarăşi, visitele dese la băcanul armean din colţul Podului de Piatră, unde coarnele de mare roşii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum, într'o mare casă din faţa bisericii Sfîntului Ioan, dintr'un cartier dominat de casarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru şi mai ales de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitaţie a Împăratului şi regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el şi toţi ai lui, murise un bătrîn şi odăile stăteau goale, şi era un rost de aşezat ieftin pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuinţa unui boier cu moşie: curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru ospeţe bogate, odăi

văpsite cu flori mari verzi, multe şi mari odăi, din care şi eu aveam una: o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele francese din nou trezite la viaţă odată cu dreptul de a trăi puţintel şi pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului — şi sînt altele de jur împreJur —, în pacea care se coboară, oraşul depărtat vuieşte de lătrături confuse, de zgomote neţermurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujeşte „popa Ili" cel cu dar de beţie şi dar de minuni...

Şi nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofiţerul spiţer Voiculescu, mic, blond, pleşuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu vii şi cu morţii, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, voinică, bălaie şi-a adus un piano, şi un glas puternic şi dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpaţi, de „steaua nopţii care da lumină", de un suprem adio dat munţilor în adînca singurătate a pribeagului. Tărziu, stau fără ca somnul să se apropie de mine, şi ascult. Am nouă ani, şi nu e numai musică în urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate şi nici slovă scrisă, şi acea lume mă chiamă cu un glas pe care nu-l auzisem până atunci niciodată.

Acelaşi simţ îl am şi cînd, pe prispa bucătărioarei părăsite, ţes cununi de flori şi mă îngîn în alte cîntece, dintr'un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care priveşte drept înainte, şi ea spre astfel de nouă vedenii, cu ochi mari negri în negura serii. Profesorul Grigoriţă, Muntean şi el, adus de pe alte plaiuri, ţine altă odaie, cu soţia, o doamnă înaltă, foarte oacheşă şi foarte slabă, foarte tristă, şi Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Dar, acuma, zăriam, dincolo de casă şi de şcoală, şi alte lucruri, aşa de mari, de zguduitoare întâiu, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele care abia încep a trăi nu se pot desface de influenţa lor.

V.

Atingerea cu viața din afară.

Astăzi, cînd și copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălcătoare, a sporturilor, nu-și poate închipui cineva cît de puțin contact avea lumea de acum vre-o cincizeci, șaizeci de ani cu viața politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din cluburi, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi și apoi le dădeau pe dulăpiorul de lîngă pat. Mult mai tărziu, le-am găsit și cetit cu cîtă pasiune! — în odaia de dormit, cu vastele divane și splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprind toată casa, la „moșu' Manole". Avocat și el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viață a și scris-o într'un manuscris pierdut, și, prin politică, dar și prin firea de pașnic om bun, doritor de prieteni și necontenit cu o „codiță" după dînsul, a bătrînelului potolit și de berea „burcuturilor" permanente, deveni ajutor de primar al Botoșanilor.

Ziar în casa părintească n'am văzut până la 1877, și, ca să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zbucium, de neliniște și de îmbătător triumf după veacurile fără războiu. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul, necum să se strige pe stradă, ca înghețata pe care o ducea până la barieră splendidul fabricant cu șorțul alb și putinica sprijinită strîmb pe cultucul-șapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „înghețatoo" mi-a rămas

în ureche, doar cu și mai prelungitul strigăt pentru apă — în dialect „*oos*“!, *Wasser* — al aparului evreu, cocoțat pe margenea butoiului și ciocănindu-și mecanic biata rablă cu coastele ieșite afară. Încolo, cum toți negustorii erau la tarabă și așteptau ei, în loc să-și caute mușteriul, *muștereul*, cum se zicea la noi, „cel cu gazetele“ ar fi trebuit să aibă un sălaș al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vîndut și o astfel de marfă băcanii din piața cea mare lîngă biserica Ospeniei, în fruntea cărora stătea vestitul Armean Măgîrdici.

O zi trecea ca alta, fără „sensații“. N'am auzit vorbind bărbați, căci „moșii“ nu apăreau în casa văduvei decît pentru vre-o amenințare contra greșelilor noastre, care, în ce mă privește pe mine, — fratele mieu fiind mai puțin fericit, dar și cu mai multe păcate, — se terminau cu un „înțelegi“ al lui moșu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinelor mele în cas de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitatea întâiu cu învelișul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu învelișul brun-șters). Cînd veniau la cărți — și unde nu se juca!, și în salonașul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde și se aprindeau pe dînsa lumînările de spermanțetă, fără mucări, miros, dar și fără tranda firii înflăcărați ai mucului ars —, „boieri“ și „cucoane“, fetele singure neamestecîndu-se, toți erau prea ocupați cu plesnitul bucățelelor de carton în care un naționalism romantic pusese și chipurile Domnilor și Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vienesă, și astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la mîrîiturile înăbușite ale cîștigătorilor; iar eu, cu lecțioara mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului) strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul țigărilor afecționate de ambele sexe. Iar, cînd erau numai femei, lîngă cronica vieții de familie a altora, atinsă, mușcată sau

sfășiată cu totul, se auziau numai nesfîrșitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori și asupra celor care nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe supțire hîrtie galbenă, se tîra pe toate mesele.

Frumoasa carte de cetire a „Învățătorilor asociați", la care colaborase și Odobescu, cuprindea, de sigur, dar cu atîta discreție!, și articole despre țară și despre neam, dar ele nu ni fuseseră tîlcuite printr'un singur cuvînt, și astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duioase, atingînd sentimentele general umane care mijiau în sufletele noastre. Nici în clasa întăiu, nici în a doua nimic care să privească sîngele nostru și pămîntul nostru. Conștiința de noi înșine n'o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci Evreii umblau la școlile lor confesionale ori poate și la școli de Stat din alte cartiere decît acesta, rămas curat românesc; ne reunia pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la școală ca și acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezia nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decît de dumnezeiasca Treime, așa de colorat înfățișată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de a sta în picioare, neînțelegînd și nesimțind, până ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al luminărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezia povestea spusă pe întunerec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia știută în a vrăji zmeii cumpliți, ferecați în butoaie din care-i scot proștii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-și găsească drumul înapoi, dracii cu coarnele bîrligate și coada sfredel, cari sînt totdeauna pe urma noastră și al căror nume eram și noi obișnuiți să-l avem necontenit pe buze, — toată această porodiță fantastică și infernală, care ne făcea să tremurăm în în-

tunerec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuși, marele, adîncul, fiorosul întunerec.

Da, nici „sentiment religios", dar mai ales de loc „sentiment patriotic" și „sentiment național". În zădar, pe pereții clasei a III-a, în care ne îngrămădiam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bătăii la palmă, la curtea, vai! așa de uscată și de goală, din care, cînd, rare ori, se deschidea o fereastă, vîntul trimetea praf și duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea larga hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a „Daciei" lui Treboniu Laurian, cu a sa Basarabie, și Bucovină, și Transilvanie, și „Maramuresiu", și „Crisiana" și „Timisiana", lipsînd numai marea pată românească din Balcani. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoșanii, „numiți așa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus", și însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu și mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stînca pe care, cînd aveam fierbințeală de gîlci, o simțiam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute, Dumnezeu singur tie pentru ce.

Așa, zile goale, un fel de bătrînețe școlară precoce aruncată asupra avîntului, acuma definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Asupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți știau să scape din cînd în cînd din temnița înăbușitoare, „umblind fugari", „bătînd mingea" pe „toloacă" între nuci, răpede curățiți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu", de unde, din cînd în cînd, se afla că s'a înecat cîte unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit și obligatoriu".

Istoria Romînilor din clasa a patra ni dădea chipuri și povești. Atîta. Sentimentul nu era suggerat de o minte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Și totuși noi trecuserăm printr'un războiu și „repurtaserăm o victorie", deveniserăm „independenți"...

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă. De două, de trei ori avusem sensația netedă, înfiptă adînc în minte, de să se păstreze și pînă astăzi, a lucrului neobișnuit care sta să se petreacă ori care își începuse, își isprăvise rosturi pe care nu mi le puteam închipui cu atîta trudă, suferință și cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele jidovești, lungi cît răbdarea săracului, treceau oameni de la țară, dintr'o lume până atunci cunoscută numai prin vierul care ni aducea daruri de la rude ori prin calicii rătăciți pe străzile orașului, zdrențe mai mult decît oameni, cîntîndu-și cererea și mormăindu-și satisfăcutul „bogdaproste", cînd nu li se zicea simplu și scurt: „să vii altă dată, moșule" sau „femeie". Pe cămașa lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela dorobanțului ni arăta că ei merg la oaste: nu la obișnuita oaste din curtea căsărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de departe. Oastea era puțină și chemarea supt steag culegea numai ici și colo militari activi, dintre care niciunul n'avea vre-o legătură cu noi.

Am știut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de spiritul necesar, indispensabil, am început acest războiu, care era pentru noi și o strașnică încercare, plină de atîta risc la un popor care de mult nu-și pusese viața în primejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc aminte de nicio manifestație în legătură cu acest lucru crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpii ale Bulgariei. Ținta, de o natură politică așa de abstractă, n'o puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului" nu putea să existe: până la trecerea mea în jos la București nu cunoșteam alt Turc decît pe acela, așa de nelămurit, legat de un trecut despre care ni se spunea că s'a isprăvit de mult, din cronicile de acasă și din cărțile de școală.

Armata noastră n'am văzut-o; n'o văzusem niciodată. Marșurile ei nu se desfășurau prin cotloanele modestei noastre locuințe, iar drumurile mele erau bine hotărîte și foarte scurte. Dar împrejurările m'au făcut să văd oastea cea mare străină, venită ca să dea lupta de căpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, și lupta noastră, mai târzie.

Nevoia de a economisi asupra miserabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele care, bine înțeles, ne poftiau foarte puțin — și de cîte ori am simțit-o, din privirea care se opria, aspră, asupra bucății de hrană care ni revenia, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai tărziu, tărziu de tot, cînd toată mîndria tînărului se formase în mine, cînd mă stăpîniau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conștiința mea nu le putea primi astfel, din insultă și din amenințarea cu loviturile! O, teribilul sentiment de a te simți miluit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare și mai rău!

Și eu am „mîncat pînea altuia" și „am suit scările casei străine". Mama avea frați cari trăiau, fără a fi bogați ba măcar cu totul asigurați de veniturile lor, totuși în împrejurări înlesnite, îngăduindu-și chiar a cheltui mai larg pentru aplecările și plăcerile lor. Erau mai simțitori și mai în măsură de a ajuta decît frații tatălui, dintre cari numai „moșul Manole" primia cu plăcere, în casa lui așa de desordonată, de pe urma lîncedei vieți vegetative a frumoasei și cochetei lui soții, pe cei doi nepoți, botezați, de dînsul „Bandraburcă" și „Papăfus", după nu știu ce mitologie personală: o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsia și îngrijorat de ajutorul ce i s'ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moșul Go", adecă Georges, avocat, efor la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui primblare boierească pe Strada Lăpușneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuși. Iar, cît despre bietul

„moșu' Iacob", fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofițer pentru o femeie și pe urmă improvisat picher, bun om bolnav, care se chinuia de conștiința ofticei rozînd dintr'însul, odată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustățile mari și ochii focoși, căutînd o așezare în Botoșani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinați cu înțelegere și iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngîierea copiilor, a soției sale, frumoasa „țața Aspasia", fată, crescută la Școala Centrală din Iași în vremile ei bune, a unui Bulgar, trecut apoi ca vameș în țara lui liberată, Gheorghiev, (pentru Romîni: Gheorghiu), și a unei Livezence, de neam bun.

În ce privește pe acei frați ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieșit mai mult din instinctul decît din cunoștințile tatălui ascuns la țară, cu soția lui țerancă, pe care odată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunți înăcriți, era avocat la Roman și ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abonamentul pe la ușile oamenilor — și mi-a rămas în minte trimeterea necontenită, ca să se întoarcă adesea cu buzunările tot goale, a „secretarului de redacție", Iacob Riven. Despărțit de mult de o „femeie" de o mare frumuseță, pentru greșelile ei, pe care le-a continuat până la o sfîntă ispășire ca pedagoagă la Școala Centrală din București, ca și pentru ale lui, pe care le-am aflat și pe acelea, năpădit de o obesitate care-i îndoia urechile și-i făcea așa de greoiu încît îi era un chin și dusul la tribunal, de care se mutase alăturea chiar, al doilea „moșu' Manole", iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretențiile noastre de mai tărziu, o ducea foarte greu. Mi-a trebuit timp ca s'o înțelegem noi, și nu cred s'o fi înțeles vre-odată fiul, Cesar, frumos băiat, splendid ofițer de artilerie, așa de bine însurat, care a isprăvit mai tărziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste și mai părăsite împrejurări.

Am cunoscut mai tărziu, pe alt „moș", la Negreștii lui din județul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă, ajungînd primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal și cu șeful său, Neron Lupașcu, și, pe lîngă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpînire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbați,— până la hoții cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste șirul de teribili cîni păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, până la ușa odăii de culcare, neîncuiată ca de obiceiu, se opriră îngroziți cînd, nedeschizîndu-se de-odată, și-au închipuit că vor vedea în fața lor statura impunătoare, mîndra față rotundă, străbătătorii ochi de-asupra mustăților grecește încîrligate și vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut, mai tărziu pe fratele mai mare al mamei, „moșu' Costachi", la ale cărui întîmplătoare strîmtorări zic, cînd grîul nu se vindea bine, am contribuit din destul și noi, fără ca îngerescul optimism al mamei s'o fi simțit vre-odată.

Dar deocamdată, în acel an de războiu 1877, culcușul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într'o casă plină de vechi mirezme boierești patriarhale și de acre socoteli contemporane: casa care se chema că este încă a fostului Postelnic, președinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întărziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară și pentru cartea de rugăciuni și pentru acaftisturi, Manolachi Drăghici.

Nu știu de cînd datează cea d'intăiu icoană a Iașului, pe care aș crede-o puțin mai tărzie. Din ea îmi rămîn două lucruri: luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birji, neavînd, ca acelea de un cal din Botoșani, țerănescul jug rusesc de-asupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mîrțoage deprinse a frămînta „glodul", și apoi puternica lumină a străzilor centrale, așa de deosebită de fumuria rază tulbure

din „finarele“ de la noi, terminate de-asupra cu parentesa încîrligată a tinichelei ruginite. Văd iarăși o întăie adăpostire chiar în margenea vechii Curți domnești, atunci arsă și pustie; căsărmile bătrîne sînt încă în picioare, și noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofițerul de administrație Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă și darnic găzduitor. Altă dată, în margenea Bahluiului, tot la Ioanidi și la „țața Zinca“, în casele cele mici ale Tăculeștilor, pașnici moșnegi, a căror fată, mîndra, solemna, blajina „țața Marì“, e soția lui „moșu' Go“. Acolo mă chiamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini, cu o aruncare feminină în fîntînă, din fericire fără urmări, gaița cu penele albastre-sure care latră ca un cîne, scîrțîe ca un fierăstrău și vorbește ca oamenii, și biblioteca lui „moșu' Ioanidi“ care și-o cataloghează înaintea mea, dăruindu-mi mărinimos niște Poesii editate de Petrini, acela care a fost clientul tatălui mieu și i-a dat atitea din cărțile sale. Ba încă odată, pe șesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moșul“ cu mijloacele superioare ale vrîstei sale, ca să deprindem încă un meșteșug.

Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în față și, jos, cu un fel de gîrliciu întrebuințat ca sufragerie și ca odaie de dormit pentru oaspeții mărunți, cari erau lăsați în sama unei enorme populații de nesățioase ploșniți, a căror cunoștință mai de aproape am făcut-o mai tărziu, într'o a doua ședere, pe care n'o pot așeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invisibile, cu candele care licăriau după geamuri și cu o întreagă colecție, complectată cu îngrijire, de cîte ori se știrbia, a unei ceramice cu o întrebuințare foarte particulară. De acolo răsăria în salon, unde-l aștepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele lîngă fe-

reasta pe al cării prichiciu, alături cu ochelarii, erau, cînd Lamartine, cu care-şi îmbălsămase tinereţa, cînd atît de modernele, de revoluţionarele „Convorbiri Literare". Dinţii căzuseră, limba se împletîcia puţintel, se apropiau de pacea veşnicei închideri ochii obosiţi şupt ochelari; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creaţă, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care aşa de greu se putea face înţeles o venerabilă înfăţişare răzleaţă rămasă dintr'o întreagă societate dispărută, afară doar de tot aşa de bătrînul său amic Ghica Chefal, cu care, în anume rarisime zile, ambii in haine de pielea dracului, sure cu puchiţei albi, ieşiau pentru o primblare la Copou, care, cu paşii lor mărunţi, împiedecaţi, putea să ţie cu ceasurile. Dar vremea cînd, prins din fugă, deveniam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicei mele, de atîţia zeci de ani răposată şi mie necunoscută, e încă departe.

Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde poruncia de fapt — şi cît de aspru! — soţul, funcţionar la „starea civilă", al fiicei Postelnicului, femeie fără însuşiri fisice, tărziu şi greu măritată, un Mircea, dintr'o familie de boierinaşi de la Tîrgul Frumos, am fost întăiu atunci, la 1877.

Din dosul geamlîcului priviam şesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăriau ca o perie deasă baionetele soldaţilor Ţarului.

Pe aceşti soldaţi i-am văzut pe urmă, cu ocasia celui d'intăiu drum la „moşu' Manole" din Roman. În vagonul de clasa II-a, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ce fusesem, a ceia ce ni cerea numele şi legăturile noastre, în faţa mamei stă un ofiţer superior între două vrîste, cu barba în două părţi ca a împărătescului său stăpîn. Are nevastă — şi vorbeşte duios de casă — şi are şi copii rămaşi acolo acasă cu dînsa. De

dorul și în dragul lor, el ni împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărui nume îl aud încă în urechi: *malenchi*. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunînd din clopot strigă numele stîlcit cu indicații nemțești, flăcăii bălani, roșii și grași se răpăd să taie cu șpăngile harbujii cărnoși cu cari li se mai ostoaie setea.

Apoi, într'o zi, un strigăt de bucurie al mamei: „S'a luat Plevna!".

Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereței lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape: un ofițer și un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pîrgaru stă într'un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi supțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușca măruntă, slabă, cu imensii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu; doi copii se zbeguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte: Romul și Ema, el un băiețaș blond, neastîmpărat; ea, icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tărziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare însetată în valea sămănată de morți.

Servitoarea noastră, bălaia Lisaveta, are și ea lîngă dinsa un luptător al războiului care abia s'a isprăvit. Une ori uriașul-țeran e în odaia învățăturii noastre și ni povestește, simplu, ca și cum n'ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceia, de asalturile de la Griviița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acoperiau din goană rănile — și tot nu muriau.

Undeva, în nesfîrșite depărtări, mijește o lume încleștată în trînte sălbatece, în care baionetele împung și pum-

nii lovesc, gurile, în încleștări supreme, mușcă în carnea de om...

Acești doi profesori cu carnea sfîrtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.

Din partea ei, școala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obiceiu Lipovencele grase vînd sîmburi de floarea soarelui și de bostan sau umplu aceiași linguriță, șteaisă pe șorțul roșu, cu înghețata de lămîie (*alămîie* la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lîngă ulcelele și grămăgioarele de „verdețuri" din grădinile lor, s'au aprins butoaie cu smoală și înaintea lor, pe cînd undeva se petrece de sigur o paradă pe care n'o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu știe — din partea mea, cînd fenomenul acestei producții muzicale se presintă de mama în salonul lui „Madame Vă-sescu", mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac! —, dar cîntăm din răsputeri „Fiii României, toți voinici de frunte, șoimi de prin Carpaaați, șoimi de prin Carpați". Poesia lui Alecsandri, cu „Sergentul" și „Peneș Curcanul", va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noștri se deschideau mai largi la lucruri până atuncea neștiute.

Iar pe străzile pașnicilor Botoșani, de-a lungul arterelor evreiești pline de zgomot, de „harhătul" micului comerț, prin fața caselor boierești, de o așa de îngrijită ținută, treceau strașnicii ostași de imitație și de contrabandă ai gărzii civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele și în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puștile ieșite din us, pe cînd musica Țiganului Balica, purtînd un așa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare și o formidabilă căciulă de grenadir, sună din toate alămurile sale și cutare avo-

cat sau funcționar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuțită.

Seara, într'una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duioasele accente ale rugăciunii și, la o mare paradă, la care am apărut, trimeși de mama, dar răpede înapoiați acasă de „moșu' Go", în uniformă cu fireturi de aur și cu două decorații pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia", cu alba bărbuță napoleoniană, își trece în revistă voinicii.

Din patriarcalismul ei vechiu, a cărui fantomă se stingea în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezia la încintarea încrezută, neștiutoare de primejdii, a romantismului „independenței" și „victoriei".

VI.

Liceul

Dacă trecerea de la libera viaţă de copil la îngustarea băncii de şcoală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o şi mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul cînd am păşit pragul liceului.

De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfăţişare, alte obiceiuri şi alte metode, într'un caleidoscop uman cu care nu se poate învăţa cineva dintr'odată, să aibă un caracter deosebit, vizibil mai înalt şi cu adevărat mai impresionant decît acea şcoală începătoare prin care n'ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulţi profesori cari predau aceiaşi materie în mai multe clase şi cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ţie faţă de aceştia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra faţă de micul grup încredinţat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu — căci pe atunci terminul de gimnasiu, represintînd prin oraşe mai mici un liceu incomplect, era puţin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebeşte, se precisează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă şi se pot armonisa în singură fiinţa, pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului". Dacă în această şcoală nu strică o foarte bună înţelegere între profesorii de clasă,

cari nu trebuie să facă a se zgudui revoluţionar sufletul copiilor cînd trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această causă aşa de mare şi aşa de grea, în şcoala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăţie de suflet cu colegii, trebuie să ştie şi ce se petrece la fiecare dintre aceştia, iar „dirigintele“ să nu fie un simplu supra-pedagog, chemat cînd se petrece un scandal şi cînd sînt de pedepsit vinovaţi, ci acela care, armonisînd lecţiile în atîtea domenii, să îndrepte învăţămîntul către acea cultură generală care pe această treaptă de învăţămînt e singura de avut în vedere.

Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt influenţa răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de profesorul Grigoriţă. El nu mă lămurise unde şi pentru ce mă duc. Totuşi poate că instinctiv îmi voiu fi dat samă de ce mă aşteaptă cu toată marea mea desorientare, în care intra poate şi puţină frică, dar de sigur nicio mîndrie şi nicio iubire, cînd am întrat în prima clasă a liceului botoşănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după numele acelui hirsut, aspru, „roman“ profesor şi scriitor, istoric, filolog pentru afirmarea naţiei care a fost Treboniu Laurian, despre care însă în atîţia ani de studii nimeni nu ni va vorbi ca despre un model şi nici chipul lui dominator nu va răsări pe pînză sau în marmură şi bronz înaintea noastră.

Întăiu, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din izvorul unor cunoştinţi mai înalte: Veche locuinţă boierească lîngă biserica Sfîntul Gheorghe, fundaţie a lui Ştefan-cel-Mare, încă nerăzăluită de Comisia Monumentelor Istorice şi mai impunătoare în tencuiala groasă pe care vremea aruncase mari umbre negre, biserică în care profesorul de religie, frate de episcop şi figură fină blondă ca a lui Ştefan însuşi în chipul de imaginaţie creat de Asachi, părintele Moisiu, nu ne-a

dus o singură dată pentru a ni vorbi de Dumnezeul tuturora, de Hristos cel bun şi de Domnul marii noastre glorii trecute. Această construcţie în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viaţa şi activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparţinut unei familii armeneşti. Căci Armenii, cu excepţia casei d-rului Ştefanovici, gospodărită după tradiţii bucovinene, erau în tot lungul acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lîngă negustorul de ghiuden tărcat şi îndesat de la „Ghereta Verde" şi până la casa din faţa liceului a unei respectabile familii armeneşti, cu lung trecut la noi, şi pe urmă, în faţă, cu un întreg cartier locuit de aceiaşi oaspeţi, Armenimea se întindea până departe. Pe când, înainte de strada perpendiculară a şcolii noastre, care ducea spre centru; cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivaşcu, dintr'o formidabilă clădire cu temelie proastă, skyscraper pentru ochii noştri deprinşi cu zidiri modeste, în dreapta bisericii şi în faţa ei se mai întîlniau locuinţi armeneşti răzleţe sau şiruri întregi: la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă şi tăcută, era un model de gospodărie occidentală — şi o a doua stradă a aceloraşi Armeni pornia de la dînsul —, ori la alţi Goilavi, cu legături austriece în aceiaşi Bucovină, de unde va răsări colegul nostru nalt, blond, cu ochii albaştri, Goilav Gustav, menit să fie apoi un elegant ofiţer de cavalerie.

Liceul, cu o urîtă firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „şală" la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întăiu, o clasă a doua îngustă — căci numărul şcolarilor descreştea răpede — la spatele ei avînd în faţă cancelaria şi undeva în dreapta clasele superioare, prin chichineţe ca pentru o şcoală care scotea, la sfîrşitul atitor osteneli, în cea mai mare parte cu totul zădarnice, doar doi, trei absolvenţi din clasa a VII-a. Cum frecvenţa era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în foasta bucătărie, compusă din două

odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spatele tablei exercițiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștrengăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata livadă de pomi, de-asupra căreia, ca niște uriașe spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobați, acrobați veritabili de speța miss Vandei cu tricoul verde pe care o văzusem în anii copilăriei ținînd în dinți pe partenerul ei, înainte ca prin circul Sidoli să fim inițiați, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pînzei la elegantele prestații ale familiei Sidoli: bătrînul imposant ca un șef de Stat în exercițiul funcțiunii, Cesar, rubicund și zîmbitor, melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngerească Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între doisprezece și cinzeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioșii, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și stîngaciu, pe tovarășii ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau acolo, la circul rîvnirilor noastre, artiști în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostenelilor sale.

Cea d'intăiu cunoaștere a profesorilor a fost confusă. Nu-i puteam măcar deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea și Ionescu. M'am deprins mai răpede cu profesorul de științi naturale, Savinescu, fiu de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul cînd își termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și de unele manifestații mai drastice, în care piciorul ner-

vos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În fața unei mase școlare în care se întîlniau vlăstarele tuturor profesiilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîștele fiind și acuma destul de amestecate, până la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuși să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dînșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii: profesorul abstract pe catedra lui, elevii abstracți pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gîcit.

Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt: un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri, aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost; profesor de latină până atunci, el luase acum istoria, și obrăzniciile capitulau înaintea acestei bunăvoinți somnoroase, încapabilă de a porunci și de a pedepsi, dar contra căreia, în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitori și stăpîniți, nimenea nu se gîndia la un atac, notele fiind pe lîngă aceasta așa de părintește distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la franceză, unde a funcționat în clasa IV-a după dispariția profesorului frances, dar și la fisică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui.

Suflet adînc și foarte simțitor, de o bunătate fără margeni, de o dreptate care nu admitea favorisarea, de altfel puțin obișnuită, și prigonirea, mai deasă, el se ofilia tăcut, închizîndu-și misterul, în mijlocul unei societăți în care Poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipsiau, dar care n'avea față de dînsul o înțelegere, lăsîndu-l să-și cîștige pînea cu lecții date până tărziu noaptea, prin noroaie, pe la casele jidovești care-l tratau ca pe un simplu belfer; soția lui, o nepoată a lui V. A. Ureche, rotundă ca o brînză de Olanda și roșie ca acoperișul ei, purtînd pe capul, de o frumuseță de mult stînsă, o visibilă perucă, întrebuința pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, până va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Și se vorbia de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l așteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsia și zburdăciunea elevilor ținuți în gazdă, așa încît din supunerea lui la o soartă așa de grea se desfăcea numai tînguirea muceniciei așteptate: „Müsü Ionescu, müsü Ionescu“ sau „Mijivinschi, Mijivinschi“... Lui „domnu' Tokarski“ nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi: doar în clasa a IV-a, gazda obrăzniciilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte și nu sînt nici adolescenți cu cunoștința răspunderii lor morale și cu grija viitorului în viață, se punea puțină cretă în saltarul unde obositul profesor își așeza lunga barbă sură, sau supt catedra răsunătoare anume bombițe de plumb pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate și ascunse de-a lungul pereților și, cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală, mecanismul micii răutăți ieșia la iveală, același glas de supunere la toate nedreptățile se auzia fără ca din blînzii ochi negri de-asupra cărora se lăsa aripa sură a șuviței revoluționare să iasă un fulger de

mînie: „Bombaluit-ați d-voastră până acum, bombaluivom și noi la examen". Sau, în sfîrșit, la lovituri mai apăsate cu creta răsăriau de pe polițile din păretele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atîta delicatețe în suflet și cu atîta suferință în viață, nu era în stare să jigneasică pe nimeni, erau o moștenire din ceia ce generații întregi, de o rară cruzime față de celalt străin, care însă pe departe n'avea însușirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datoare să facă față de profesorul de francesă, „domnu' Meteiu".

Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului, cînd se puteau organisa resistențe ca aceia contra ciudatului ministru de Instrucție generalul Tell, căruia i se presintase ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un Frances din Nord, care zicea „septante" și „nonante", un pribeag fără studii deosebite și fără nimic din ceia ce se desface dintr'o anume înălțime a culturii în adevăr umane; sînt sigur că acela care într'un moment de supremă desperare ni spunea în chinuitul său iargon: „Dechit profesor la asemeni bueț, mai bin' pastor la porc", era un om fundamental bun, că se găsia bine în țara adăpostirii sale, unde-și măritase fata după un avocat romîn, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul de datorie și de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar apucăturile pionului frances, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, și vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufle greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în „Suferințile profesorului Delteil" și pe care le afli și în amintirile din

„L'armoire aux souvenirs" ale poetului Jacques Normand, cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu cleiu. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceia stătea adese ori în genunchi, să deosebească între *ba-guet-te* și românescul *bagă-te* de acasă. Cînd resistența minții sau dișposiției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceacov, se supăra și începea lupta care, se spunea, dusese odinioară până la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu *bourrique*, care, înțeles de chinuitori ca *buric*, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; mînile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenunchiați și une ori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii" făceau musică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără resultat o oară întreagă, sau, stînd cuminți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe vîrful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai tărziu, am dus pe „domnu' Meteiu" la cimitirul catolic, unde țerna era tot țerna romanească pe care, punctual până la istovirea puterilor sale, el o călcase pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de romînă, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure și răspingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, Ardelean de origine, prin împrejurări neștiute, și trăia în Botoșani ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, colег al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățișare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tărziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, și de aici din Botoșani, și într'un tărziu, am auzit

de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siretiu, la ţară, unde dădea instrucţie copiilor unui moşier. Dar ce om de energie şi ce om de înţelegere! Între profesorii pe cari i-am găsit la întrarea în liceu, el represinta autenticul produs al satelor de unde venia. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putinţă ca să-i înveţe, nu numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în „Convorbiri Literare" — singurul dintre învăţătorii noştri al cărui nume a apărut în vre-o revistă —, călăuzul care mi-a vădit existenţa unei literaturi româneşti alta decît a cărţilor de şcoală, nu numai că era un gospodar, care-şi va ridica, după datina strămoşilor ţerani, în singurătatea sa, o casă chiar lîngă Liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credinţă, şi credinţa aceia şi-o manifesta, hotărît, necruţător, brutal, oricînd şi înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconaşul" care, în puterea situaţiei sociale a familiei, înţelegea a fi tratat altfel decît ceilalţi şi, la apariţia alintatului de acasă care venise tărziu, glasul lui de batjocură, întovărăşit de rîsetele clasei, se auzia tăios: „A, coconăşelul! Ţi-au dat cafea cu lapte? Ei? Cafea cu lapte...". Şi figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat straşină, se lărgia într'un zîmbet larg răutăcios supt mustăţile tunse ca la moşnegii din satul lui şi din ochii spălăciţi ieşia o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinţi să punctueze observaţia. Era în acelaşi timp un ireductibil naţionalist pe o vreme cînd în localitate, afară de rarisime exhibiţii şcolare, din ce în ce mai părăsite, naţionalismul se manifesta doar prin poesiile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelenească, străbătută de mustaţa cu sfîrc, care, înfăşurat în cravata înfoiată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărate ale primei sale tinereţe. Acasă, trăgeam la maşina de înmulţit, din însărcinarea lui Băleanu, „Panegiricul lui

Ştefan-cel-Mare", pe care, primă încercare de comerţ, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naţionalist aşa, ci credinţa lui, ascunsă, adîncă, gata de fapta pe care împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostia la întîmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost martori, noi din întăia clasă, la apariţia propagandistului antisemit şi ultra-naţionalist, Polihroniade ori, cum se scria el, Polychroniade.

Răsărise la Botoşani ca să agite doctrina lui, din cînd în cînd servită prin foaia „Deşteptarea", pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungînd a-l cunoaşte la Argenti, considerat ca şef al antisemiţilor locali. Văd încă seara luminată de scînteierile de aur roşu ale Veneţianei Teresa: Polihroniade, încă tînăr, rotunjor la faţă, puţintel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i desplace viaţa, cetia poesiile sale, între care, în primul rînd, aceia închinată stăpînului casei:

Un amic cu suflet mare se uita la noi:
Tot cuvîntul fu de ţară şi d'ai săi eroi.
Cine e? Jidani-l ştie! Mulţi ca el d'ar fi,
Puiu de Jidov în Moldova nici că s'ar găsi.

Şi, pe cînd declama ca la Bucureşti, ceia ce uimia sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pomeniau la noi, aceste încrezute versuri neroade, o mişcare a mîinii răsturna păharele de pe tava pe care servitoarea aducea nelipsitele dulceţi.

Polihroniade vorbise la Şcoala Marchian, unde i se dăduse voie să ţie o conferinţă. Foaia lui Bădescu a însemnat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într'un colţ, ascultam cea d'întăiu expunere de acest fel. Sala clasei întăiu, unde făcusem o aşa de tristă întrare în studii, era plină de public supt lumina marii lămpi de gaz prinsă în tavanul înalt. Prin coşmegile lor de făinari şi grînari „Jidanii" din împrejurimi ciuliau urechile ca să prindă ceva din zvonul odăii luminate unde aşa de aprig îi distrugea, cu vorba, „Pilicrîniadi".

Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit și la liceu, în clasa întâiu, unde-și făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet și ziaristul de București — o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest București, capitala, nouă numai de vre-o douăzeci de ani, a unei țeri a cării facere o necunoșteam cu totul!; din cîți erau în mediul acestei copilării a mele, așa de puțini fuseră pănă acolo, așa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în *i* la sfîrșit și cu susuiala unui *c* muiat slavonește, și nimeni nu ni vorbise de ce este la București, în mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoșanii noștri! Cîteva cuvinte întîmpinară pe oaspetele rar, al cărui meșteșug de vorbă făcu să se cutremure ferestile odăii. Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrajii miei, cunoștință personală, îmi dădu pentru cîtva timp un prestigiu deosebit.

În total, era o rară ocasie de a vedea oameni din afară, — o altă visită, afară de cîte un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu", venit să-și pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturora, fiind aceia a Neamțului cu fonograful, de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi, afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal:

Der Graf von Luxenburg
Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt!

Ca urmare politică pentru noi — cari știam acum ce e politica, pentru că era de notorietate școlară că Savinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu și alții sînt conservatori —, nimic. Numai școlarii de la „Marchian" continuau să se bată întâiu cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi pași de acolo, să se desfășure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic școlar (de la șaisprezece ani în sus) și campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui nu-

meros grup de mărunţi spectatori, cărora din cînd în cînd, pentru variaţie, li se arunca vre-o carte ca s'o rupă cînele holbănesc ori dintre cari cîte unul, cum am păţit-o eu în aceşti primi ani de şcoală, îşi mai scrintia cotul sau umărul pe ghiaţă. Care era mai îndrăzneţ şi mai mehenghiu trecea dincolo de aceste Olimpice satanico-jidoveşti şi înşela pe cîte un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale, pe care o făceau toţi ţeranii), un „franc", cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi cu sfoara piesa de argint cu sau fără efigia încă tînărului Carol I-iu, intitulat „Domn al Romînilor".

Dar acestea erau sensaţii ale nevrîsnicilor de la şcoala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei cîţiva, foarte puţini, Evrei de pe aceleaşi bănci, relaţiile noastre erau de o bună camaraderie; poreclele lipsiau şi nu se pomeniau loviturile. Dacă Aizenberg nu ştia nimic, Simon Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creţ şi ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întăiu în clasă. Părechea de băieţoi mari, graşi, groşi, cîrlionţaţi, greoi a Joldeşterilor — Joldeşter Iancu şi Joldeşter Bercu, gemeni şi aşa de asămănători încît unul putea să „spuie lecţia" pentru celalt pentru ca odată unul din ei să zbucnească în mărturisirea sinceră: „Nu sînt eu, e frate-mieu" — nu stîrnia nicio duşmănie; cel mult cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cîte o glumă din cele mai grosolane la adresa roşiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăriau la casa lor în faţă cu liceul.

Nu, predica lui Polihroniade, cu tot naţionalistul sprijin al lui „domnu' Băleanu", răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră", de care erau destule, prin locuri mai dosite, dar ne îngrămădiam cu toţii, la ieşirea din clasă, în jurul jidănaşului rufos care vindea excelente „pleţăle" de turtă întinsă şi uscată, înţepată cu puncte ca acelea care,

la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atîtea înţepături date de strămoşii, aşa de îndepărtaţi, şi mai ales aşa de nesiguri, Mîntuitorului însuşi.

Dar iată unde m'a dus frăţia de ideal dintre „domnul de romînă" şi apostolul totdeauna fără bani al unui antisemitism care vagabonda căutînd abonaţi la „Deşteptarea". Să mă întorc la cercul învăţătorilor noştri...

Între profesorii bătrîni era şi cel de fisică şi chimie, Lupaşcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dînşii nu era nicio asămănare. Cu tot aierul său somnoros, Severin ştia istoria, şi la un moment a apărut şi un manual al lui, cu litere mărunţele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieşită din cercul învăţătorilor noştri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vre-un loc nemţesc, căci zicea „ţinc" şi „ţăru" (zero), roşcatul nostru iniţiator în ale tainelor naturii, — pe care ca ştiinţi naturale ni le preda, după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneaţă inovaţie, însuşi directorul Savinescu, care nu cerea decît învăţarea pe de rost a staminelor, pistilelor şi altor elemente, pe care le urîţia ştiinţa, ale florilor noastre iubite, — nu ştia, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s'o spun despre acela care la zece ani ai miei mă declara gloria clasei, de şi tesele mele la fisică erau simple amplificaţii literare în jurul unei materii pe care n'o cunoşteam pentru că nu mă interesa. Lupaşcu avea aparate pentru materia sa, dar se feria să le atingă, declarînd că „sînt periculoase", interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanţă putînd fi şi ea „periculoasă", din moment ce se găsia în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale; abia dacă din cînd în cînd o roată de sticlă se învîrtia cu cele mai mari precauţiuni. Experienţele nu reuşiau niciodată: cînd, după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu şi uşoarele cărţi ale lui

Poni, substanța trebuia să devie albastră, ea rămînea roșie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru ne credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, de și el striga de se aduna lumea în stradă. Odată am luat cu toții o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clișeul visiunii din manualul nostru de fisică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu' Lupașcu" trebuie să fi fost greu de înfruntat și de biruit. Roșul mustăților sale umflate de-asupra buzei anunța aplecarea la luptă, și partidul conservator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanți. A vrut s'o arăte și cu prilejul visitei cu care Ion Brătianu, însuși Ion Brătianu, a onorat liceul nostru cînd eram în clasa a IV-a.

Văd încă scena pe care să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor cari, oricum să fi fost în ei înșii — și rău nu era niciunul — și față de alții, față de mine au fost binevoitori până la îngăduință pentru materiile pe care nu le iubiam și deci nu le puteam învăța.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n'a uitat niciodată anii săi de răsvrătire și care, apoi, n'avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-i plăceau pompele într'o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva și în lipsa lor, ușa cămăruței noastre s'a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaște decît figura de profet bărbos și chel a polițaiului Placă. În frunte, un om mărunt și cărunt, bărbos și cu părul creț înfoiat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului" cu puchiței albi, care te chema și te stăpînia prin strălucirea extraordinară, plină de voiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghidușie copilărească, într'un cuvînt de farmec, a

ochilor în care nu pricepeam noi cîtă putere de voinţă şi de creaţiune se cuprindea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînştiinţaţi, pe cînd ar fi fost aşa de firească, în toate clasele, o lecţie pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea atîta trecut, de suferinţă, de luptă, de întemeiere şi de glorie, în faldurii hăinuţei ca a oricărui Evreu zaraf din piaţă, întreaga istorie a creării, atît de mult şi printr'însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frasele din manuale — iar noi învăţam în acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte şi de la gemenii romani ai divinelor lui zburdăciuni!, — pe însuşi Ion Brătianu, preşedinte al Consiliului de miniştri şi adevăratul stăpîn al ţerii.

Pe catedră, Lupaşcu, membru al partidului conservator, stătea neclintit. A nu ieşi înaintea primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine ştie ce măiestre combinaţii de club, o datorie de partid, neîndurător faţă de tiranicul „vizir". De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate şi a feţelor noastre mai mult curioase decît speriate, şi de loc respectuoase, profesorul voi să „facă lecţia". „Fiindcă eşti profesor, e de presupus că ştii" fu observaţia care-l opri de la ceia ce era să vie, adecă: desemnul pe tablă şi necontenita întoarcere la cartea de pe catedră ca-să se vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A şi altul B. „Chiamă un elev, şi nu unul din cei mai buni."

Şi, astfel, printr'o inocentă înşelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, în calitatea falsă că nu sînt „unul din cei mai buni", cum că, dacă în tubul A B faci vidul de aier, obiectul C şi obiectul D, de şi au altfel o greutate deosebită, îşi pierd cu totul diferenţierea.

Un semn din cap şi, forma odată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic s'a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alţi profesori, din fericire în adevăr alţii, ba poate chiar

din clubul lui Ion Brătianu, ceia ce, firește, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Își poate închipui oricine care era atenția din oara de fisică și chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobișnuită tichie protectoare pe cap...

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoce de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceiași înfățișare, oarecum seacă, une ori dură, fără niciun contact sufletesc față de un public școlar ținut în frîu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de deplin la început: Velea și Ionescu.

Cel d'intăiu, profesorul de geografie, era un om frumos și mîndru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mănușă pe mîna obișnuită a învîrti filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, niciun manual nu se potrivia cu intențiile sale și astfel el dădea coli manuscripte, scoase la centigraf, și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea d'intăiu locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m'am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea" se reducea la o căsuță de mahală cam ca a Vîzdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece pănă la intimidare, cu privirea

neexpresivă şi obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viaţă în casa bunului Tokarski îl cunoşteam, dar n'am fi putut bănui că în acest trup şubred, cruţat cu atîta îngrijire şi în aparenţă incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocótul de căldură şi de iubire a aventurilor care, cîţiva ani după aceia, îl va face să ieie drumul Oceanului cu una din cele mai aprige în pofta de viaţă din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească şi să-l impuie. Faţă de mine, care am început cu dînsul a nu înţelege matematica şi am continuat aşa până la sfîrşitul studiilor mele, graţiat, pentru alte aptitudini, în ce priveşte însuşirea acestor cunoştiinţi şi îndemânări, receala lui era şi mai glacială, şi pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechiă ca ministru, pe „libretul" mieu, împodobit cu calcomaniile la modă, peliţe de cleiu înfăţişînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel şase, rare ori înlocuit cu un opt dureros smuls sforţărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb, Sanielevici era mîngîierea profesorului, şi se putea prevedea viitorul ştiinţific care-l aştepta.

Caligrafia şi desemnul erau încredinţate unui Ardelean de origine, cum o dovedia numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol aşa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăşti. Om de pace, cu toată dîrza-i mustaţă roşie aplecată a războiu, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobişnuite, ronde şi batarde, şi sfaturilor lui li datoresc, dacă nu personala, fără intenţie, linie a scrisorii mele de mai tărziu, un fel mai sănătos de a ţinea condeiul, pe care până atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător.

Mai puţin l-am putut mulţămi cu planurile de grădină, înverzită la pajiişte şi pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră şi cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi şi nuduri — văd încă un moşneag gol crispat spre rugăciune ca într'o pînză de martiriu a lui Ribera. Pe urmă ne-am împăcat iarăşi, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în care-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluţă Cerkez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuţa, cu mamă-mea: odiosul amestec de colori stîngaciu aşternute a avut locul său în expositia de sfîrşit de an. Şi în jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes şi iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, şi pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului mieu peste cîtva timp, pe profesorul de musică, autorul caietului centigrafiat de teorie musicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vin numele notelor (atunci îl învăţam şi nu-l înţelegeam):

Ut queant laxis
Resonare fibris
Mira gestorum
Famuli tuorum, etc.,

domnul „Victor conte de Fleury".

De loc Frances, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, şi mai puţin, fost capelmaistru şi acum „maestru" al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustaţa mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puţin, sau de loc, să cîntăm, aşteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine ştie cărui stagiu în cine ştie ce armată străină, să devie şi maestrul nostru de scrimă, cu sabia şi cu floreta. Oara lui era un prilej de conversaţie la care luau parte mai ales cei mai mari, mai purtaţi prin lume şi mai „stricaţi", cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi.

Pentru că întreaga conversație privia teatrul, reprezintațiile lui Teodor și mai ales Adelinei Popescu, la care nu toți aveau plăcerea să asiste — eu nu i-am știut decît după afișuri — și, în teatru, în special actrițele. Însurat, întovărășit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copți, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotia imaginare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren: „Cîș matà ghindesc?; la matà nici mirosul...". La muzică, avem cu toții note bune.

Și colegii? Se spune că marele avantagiu al școlii publice e cunoașterea de timpuriu a oamenilor în deosebitele lor înfățișări și acțiuni și că sufletul copilului caută o indispensabilă hrană în tovărășia cu cei de aceiași vrîstă. Poate fi adevărat, mai ales în obișnuința cu brutalitățile și uriciunile de care e plină, în tot lungul ei, viața. Pentru a fi mai mult decît atîta, ar trebui generalisarea în toate clasele a unei anumite educații a sentimentelor. Și ar mai trebui ca vrîstei aparente, însemnată prin numărul anilor, să-i corespundă o vrîstă sufletească —, dar eu eram, în multe privinți, așa de departe peste anii miei! Și, iarăși, mijlocul de apropiere, de colaborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea ascuțită și dușmănoasă, al exercițiilor fisice, de desvoltare trupească, de antrenament, de libertate și armonie, ni lipsia cu desăvîrșire, înlocuit prin acrobația de care am vorbit mai sus.

Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întîmplarea te punea pe aceiași bancă, și atît. Niciodată nu ni-am povestit nimic, n'am avut ceva să ni spunem. Nici pentru un act de revoltă, până mult mai tărziu, nu era cu putință să ne înțelegem. Ne simțiam fiecare din altă lume: recreațiile erau absolut goale și, după cît îmi

aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, așa de îngustă. Niciunul nu vorbia de părinții săi, de frații săi, de surorile sale, care acestea, odată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalți, ca și mamele, de alminterea, în corul de injurături obișnuite. În casa vre unui coleg nu-mi aduc aminte să fi întrat. Ajutoare nu ni dădeam la niciun prilej: cutare-și făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ni arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtăși, pentru ca apoi să mănînce ori să puie în buzunar ce adusese.

Grosolănia unor odrasle ale mahalalelor întrecea orice închipuire. Ca și azi, din nenorocire, pereții se acoperiau de cele mai scîrboase inscripții și desemnuri, iar latrina era în toate privințile ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunțînd la orice sentiment de demnitate umană. Un folklor special era adus și țipat în urechile fiecăruia de acești represintanți ai decăderii orientale; versuri răsunau din acelea de care s'ar fi înroșit cei mai inveterați dintre bețivi în cea din urmă dintre cîrciume. Cine le știa mai multe era mai mindru, și ceilalți îl priviau cu un deosebit respect. Sentimentele cele mai firești ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai desgustătoare constituia o distracție obișnuită. Mă mir cum nu se ajungea și la acte de cea mai vinovată rătăcire a simțurilor, de și nu lipsiau clienți mărturisiți ai caselor de prostituție? Unul din băietanii cei mai spurcați la gură începea orice lecție, orice răspuns printr'o mîrîială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități: elevul își injura profesorul, și se aștepta cu nerăbdare momentul cînd izbutia să strecoare injurătura, cu care n'a fost prins, de altfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare acelei fisice în odăițele fără aier, în care se comunica tuberculosa, și atîția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări! Al-

ţii se infectau de boli ruşinoase şi aflam cum incetul pe incetul li se desface corpul otrăvit.

La experienţa desastroasă pe care o dădea şcoala, infundind in tainiţile cele mai ascunse ale sufletului ce mai rămînea bun — şi, cu atita ingrămădire de lecţii, care trebuiau mai toate invăţate pe de rost, nu mai rămînea o clipă familiei, de altfel obişnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănile adinci care, in această ticăloşie, supurau —, se adăugia pentru mine şi altă experienţă, din care e mirare că am putut ieşi teafăr, viu şi curat sufleteşte. În nevoia de bani a gospodăriei cu şaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care ridea cutare care pe urmă mi-a devenit un aşa de bun prieten, cintind in versurile, pe care atiţia se pricepeau să le facă, pe „Tatar Burechiţă":

De Pel Grosa Tatar fiu,
Zornăind prin buzunare
Leafa de fanaragiu,

ci trebuia să dau lecţii.

O, chinul de umilire şi de oboseală al lecţiilor acestora, incepute aproape de la zece ani! Unde nu m'au dus ele, prin străzi intunecate şi pustii, cu groaza zăvozilor lăsaţi liberi, strabătind cimitire in care crucile păreau că se mişcă de zguduirea morţilor doriţi să iasă din nou de-asupra pămintului! Odată, lingă biserica Roset, in faţa tuturor gropilor ingrămădite, invăţînd pe o vioaie verişoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu insumi am pierdut-o, in odăiţa foarte încălzită, în care era atita lume, pentru ca „moşu'" Costică Iorga, vărul primare al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lingă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie romănească, pentru al cării nume mama avea atita respect. Odată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă,

şi, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m'a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odrasă a familiei: lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n'am putut resista teroarei pe care o răspîndiau haitele de cîni între cari se ivise şi turbarea. Apoi lîngă biserica Sfinţii Voevozi, în casa cuiva pe care situaţia lui în învăţămînt trebuia să-l impuie respectului mieu, ca şi încă o însuşire, şi mai nobilă şi mai înaltă, în odaia supra-încălzită în care pregătiam la latină, la greacă, răsfoind dicţionarul lui Quicherat şi stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgîiau ploşniţile, eram necontenit invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă care se zbeguia fără rost între fiii casei mergînd până la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoţelul s'o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Şi casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăş — ce splendori răsăriau înaintea mea! — şi unde, după inspecţia ochilor unui unchiu al colegului, am fost trimes acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea şubredă pentru odrasla casei...

La zeçe, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, — examenele de iarnă le pregătiam în fundul micului pat, acoperiţi cu păturí care înlocuiau focul —, supt raza chioară a luminărilor de său necontenit curăţite cu mucările, mai tărziu şi supt aceia a lămpii de porţelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă încleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezeşti, a mamei, pregătirea lecţiei. O groază... Excepţiile latine din Gramatica lui Badilescu învăţate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele cîteva ceasuri dintre unu' şi şase, să mă ridic cu ochii închişi îngînind inconştient:

Ante, apud, ad, adversum

sau

A, ab, absque, abs şi e

sau, iarăşi,

Linter singur numai ţine
De vorbele feminine.

Pe masă, se întinde *teul* cu care trag meridiane şi paralele. Coastele ţerilor se lucrează cu cerneală într'un amănunţit zigzag. Munţii se fac migălos ca nişte omizi întortochiate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăveşte deosebit ţerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt ferești se aude în marea tăcere a căsuţei lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceiaşi lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoşmănată suflă în cenuşă ca să aprindă primul foc, tremurînd copilul nedormit trage cizmele de glanţ ori lungile cizme de piele cu tureatcă pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeţii de zăpadă să se tîrască la izvorul învăţăturii.

Şi, o bucată de vreme, nevoile unei familii aşa de strîmtorate ni-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care — fata lui Uhrinovschi „cel sărac" — o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei şi care acum, părăsită de soţ, despărţită de copiii meniţi a sluji, tulburată la minte, aiura nopţi întregi prevestindu-şi moartea care era s'o prindă mai tărziu din fugă pe cîmpiile îngheţate unde o dusese bolnava desperare...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aş fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moşu' Manole" prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volume francese din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga şi calendare ca al „Ghimpelui", în care G. Dem. Teodorescu îşi rîdea de Austria învinsă pe care „o măsea o'nveninează", şi de Carol I-iu „Hop-în-ţol", căruia-i cînta:

Iea-ţi lădiţa şi domniţa
Şi treci iute Dîmboviţa,

precum şi colecţia foilor războiului, „Războiul" Weiss, „Războiul" Grandea al poetului macedonean, cu chipurile

celor căzuţi, cu scenele de asalt, o atit de impresionantă lectură, incit, la atentatul contra lui Ion Brătianu, am intrebuinţat stilul de jurnal ca să-l anunţ prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire! Şi apoi intrebuinţarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alţii, zdrenţos şi slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să desguste de carte, ca să desfiinţeze orice simţ al frumuseţii literare... Doar cite o carte de premii se adăugia la moştenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-şi mai creştea veniturile. Cu ce grijă imi numerotam volumele aşezate pe două policioare lingă fereasta intre ale cării geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroşi, cinteţe, stigleţi, aşa de bine ingrijiţi că muriau pe capete, ascundeam o *oiţă*, adecă o vrabie cu un punct roşu pe guşă (furnisam cu păsări şi pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mincău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tinăra şi frumoasa soţie, Maricica Nacu, care, el, creştea şi canari şi făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecind ghiudenul de care-i era plin buzunarul).

Era, in această bibliotecă, un vechiu calendar francoromin al lui Asachi, din care mi-a rămas in minte povestea lui Luminărică, bunul cerşitor ctitor şi răspînditor de milostenii, şi discursul lui Alexandru Hasdeu la şcolile din Hotin, ca şi cutare baladă a poetului moldovean. Fabulele lui Nichitachi, „Maeştrii Mosaici" ai Georgei Sand traduşi in româneşte. De la librăria lui Ivaşcu prindeam une ori cite un volum cu legătura de hirtie aurită, din acelea pe care le răspindia larg editura francesă Mame pentru copii ori de la Marcovici şi Sassowski broşurile, des tipărite ale lui Riureanu sau şi cîte o incercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Până ce, intr'o bună zi, supt influenţa mediului, am

prins patima „haiducilor“ lui N. D. Popescu şi a imitatorilor lui, Ţunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiţă Cătănuţă, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuşi se desfăcea o atmosferă de viaţă rurală, cu leliţe cîrciumăriţe, ibovnice şi trădătoare ale voinicilor codrului, o întreagă istorie, fie şi pe jumătate falsă, de cîrc-serdari şi de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi şi evadări, de judecăţi la curte şi spînzurători. Oricum, era mai bine decît „Contesa palidă“ şi „Marchisa Sîngerîndă“. Şi, în „Dorul Inimii“, pe lîngă cantonetele curente:

Sînt Herr von Kalikenberg;
Tocmai din Berlin alerg;
Avut mult protecţion,
Acordat conţesion.
Dai la mine mult parale
Şi eu face dumirtale
Trum de fer *alles gut*
Cum nimenea n'a văzut

şi tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau şi bucăţi, iscălite de cei mai aleşi poeţi ai noştri, de care se alinta un sentimentalism începător. Şi astfel la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iaşi, aşezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, şi o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în „Evénor et Leucippe“ şi alte frumoase cărţi francese ale primei copilării în schimb pentru colecţia tilharilor şi a cîntecelor.

Era prima iniţiare în literatura romînă. Frumoasele ediţii Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mulţămită lui Băleanu, care mi le împrumuta, — şi care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuţi a lui Ştefan-cel-Mare, făcîndu-ne s'o descriem —, vor corecta ceia ce era greşit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venia numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți francese de știință popularisată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Solohub. Fără a pomeni scrierile însești ale lui Emanuel Arghiropol: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veniau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul, și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete! Oprit o clipă înaintea primejdiei științii și filosofiei fără Dumnezeu din „Contemporanul" lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într'o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare în fața stranelor de la Sfinții Voevozi, lîngă casa cucoanei Balașa, cu nucii bătrîni și prunii bogați în goldane dulci.

Cînd nu rătăciam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau Sîmbăta întregi tabunuri de Evrei cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau din mlaștini boturile sure și ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvisate — și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocasional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răsbune onoarea familiei! —, cînd nu prindeam peștișorii cari se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și în hainele de dril ale verii, nu rupeam ciorapii prin scaii deși în cari-și pieptănau mițele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu' Manole", care, cu ciubărul în care-și recia vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl păturiam și-l timbram, foiletonul tradus dintr'un Moléri pe care mă îndărătniciam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul mieu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșul" le găsia

vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său „Romanu", fără *l*, ca să nu se confunde cu „Romanulu" al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi, a „moșului Costachi", ne lua în zori de ziuă de la Roman și de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie bine încleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei păpuși de sfoară, să capete bilete trimese în vîrtecuș până în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins odată și un nenorocit de liliac care a rămas sfășiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei... Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian Împăratul Mexicului și cu lămpi presintînd pe moștenitorii austrieci Rudolf și Stefania, cele de jos unde se îngrămădia buna mătușă armeancă, harnica ei soră, băiatul pe care-l va zugruma anghina, și fetele. Era orășelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de tîrg strîngînd țeranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilarà, mic, vioiu, prietenos, și a plăcutei lui soții, fata „Lășculesei" de lîngă noi, și era fetița lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordaților, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechilului Grigoriu, a cărui fată mai tînără, Agripina, așa de dulce, zăbovia o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuite, sfărîmam ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietăreasa din împrejurimi, comerciant romîn unic, cu barba

ca a lui Maximilian a Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide și rahat până la cele mai tari licheruri. În grădina plină de țîrîitul greierilor neobosiți ascultam cîntînd cele trei verișoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cării viață, prelungită cîțiva ani, n'a fost mai veselă, și Lucreția, măritată la Huși cu casierul Brighiu. Tot șesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe cări aveam cruzimea de a-i înțepa pentru colecție.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut odată scînteind baionetele unor manevre care se-întindeau până la vechile „grajduri" domnești. Lîngă biserică, gîrla ne aștepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmași ai răzeșilor de pe vremuri, P. P. Carp însuși făcînd parte, cu toat ideile lui de nobleță lituaniană, dintre dînșii, prin Carp Lungul; erau cei de la Oșești, cei de la Alexești, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile și vinul de după sobă alături cu prăjiturile m'a făcut să dorm două nopți și două zile; erau Motășeștii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m'am apropiat mai tărziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moșioara ținută în arendă de „moșu' Costachi" și via pe care o păzia, cu un cîne bătrîn și un motan stingher, uscat, drept, fioros și bun, vierul Malancea, supraviețuitor al războaielor lui Ștefan. În poiana pădurii de la Mera aștepta ermitul blînd cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi împălsămate, cu porumbrele vinete și porumburi coapte, într'o întreagă lume nouă unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori și nici injurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia, cu „morală lăuntrică" și „dinafarică", pe care mi-o inculca, tratîndu-ne la întîmplare și de „mascarale", părintele Moisiu.

VII.

Adolescenţa

Mintuisem cu bine — şi cu premiul întâiu în amfiteatrul, împodobit cu frunzar şi plin de ce avea oraşul mai ales, al şcolii Marchian, unde cununile şi pachetele de cărţi erau date în presenţa şefilor, pe atunci respectaţi, ai autorităţilor, — mîntuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gînd la alte trei sau patru şi la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie şi fără latină şi greacă şi cu mai puţine înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-şi caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilisaţia timpului.

Aşa de iute veniau noile cunoştinţi de oameni şi de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă desvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viaţa reală, încît cred că nimeni dintre noi nu şi-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să şi-o puie şi învăţătorii, poate că şi părinţii noştri: după atîta trudă de nopţi nedormite, slăbiri a puterilor în creştere, care se cer cu atîta grijă cunoscute şi cruţate, drumuri prin ploaie şi ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarăşilor, sforţări pentru a cîştiga atenţia, dacă nu şi o afecţiune la care nu cutezam a rîvni, a profesorilor noştri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de ştiinţă — căci, ca educaţie, ca sentimentalitate, ca înţelegere şi preţuire pentru frumos era singur

copilașul cu rochie albă de pichet și brandenburgurile albastre de la școala Marchian — al întreg acestui greu și lung sacrificiu.

Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns.

Vorbiam limba pe care o învățasem acasă, din fericîre de la cîne păstra o lungă și folositoare tradiție boierească în care cuvintele se selecționaseră, se îmbogățiseră în nuanțe fără a se impuțina și falsifica și în care frasa, vechea frasă grecească, trecută și prin buna francesă a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoșteam din cele d'intăiu lecturi. Dar merită de sigur un cuvînt de laudă, de caldă și meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu' Băleanu", părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos cîțiva ani după bahanalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunță", ca în „poezie" și „filozofie", așa de neromanice, care au dus firește la azi încetățenitele: „viteză" și „aplauze"; o despărțire netedă între conjugarea a doua, împuținată, dar tocmai de aceia prețioasă, care mă va face să urmăresc cu mînie orice stupid „a ține" și „a menține" (el scria: „a ținè", „a menținè", în loc de admisul: „a ținea", „a menținea"). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu mai putea fi un sigur îndreptariu de limbă definitivă și, în același timp, bogata formă românească a neimitabilului, prin măsură, simplicitate și delicateță, Costachi Negruzzi, un Prosper Mérimée al nostru, puțintel înaintea celui frances, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moșia lui, Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franța secolului al XVIII-lea. Și, pe lîngă aceasta, pe lîngă propriul graiu al profesorului, care putea servi de model, ca vigoare și naturaleță măcar, trimeterea la „panegiricul" marelui Voevod moldovean și

întrebuințarea în clasa a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, „Cartea de cetire“ cu litere cirilice și culegeri din vechi scrieri și din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecțiilor lui Mettey nu li datoria de sigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-a dreptul românește, fără a îngîna, un text frances și care-și avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuși se pare că era foarte puțin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul și atît de secul Noël și Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iași, pe care l-am cunoscut, și după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a d-lui Cuza, în toată exuberanța sfătoaselor lui dispoziții. Pentru colegii miei însă felul nervos, desperat al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul „Charles XII“ al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter“ cu „a ajuta“, iar un text modern nu poate fi tradus decît de cine cunoaște ambele limbi.

Latinește începusem cu „domnu' Severin“, care era încă pentru această materie, despre a cării utilitate și valoare reală, pentru a forma un stil de noțiuni precise și de frasă largă nu ni vorbise nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. „Istoria sacră“ a abatelui Lhomond, cu al său „Deus creavit coelum et terram“, era tot așa de fadă, de lipsită de vlagă și de coloare, de sinceritate și de talent, ca și „Proca, rex Albanorum, duos habuit filios: Numitorem et Amulium“ din „De viris illustribus“ a aceluiași; nu se simția dedesupt acea vibrație a vieții pe care și un copil, instinctiv, o prinde. Trecerea la discursurile, de o rafinată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din „Catilinare“, care cer cunoștința, la noi nulă, a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atît de departe, și aceia la frasa strînsă a lui Cesar, dictînd în ajunul unei bătălii

esența însăși a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decît catastrofală. Mi-a trebuit ca prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie așa de familiară istoricului. Ideia, atît de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrisorilor domnești și boierești, arătîndu-se, firește, greșelile și marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne și astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiți a-și răsbuna, prin distrugeri, închipuitele jigniri.

Grecește... A, grecește! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atîtea materii, și cu materii atît de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari, și mai frumoase, complicații de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăciri ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor așa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveți pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoști la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr'un timp așa de scurt și deci așa de prețios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele frase de exerciții din care, peste dificultățile, care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia învățate, aflam că „nenorocirea vine adesea de la cuțit" trebuia să trecem la neegalabila fineță, la satira profundă, ca pentru oameni de înaltă cultură, la ironia, care se potrivia așa de puțin și cu vrista și cu însăși receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din „Dialogurile morților", pentru care se cerea să știu și istorie și mitologie și atîta filosofie, pe cînd era așa de natural să se caute textul Evangheliei blînde a Sfîntului Ioan, care se lega și de religie.

Lecția de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin acești ani tineri din religia care a fost atîta

indemn și atita mingiiere pentru inaintașii săi. Biată istorie sacră, cu morala „vergii lui Dumnezeu", caietul cu expunerea, fără o oară de filosofie, reservată cursului superior, in care se inșirau și se „explicau" toate eresiile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adincă, de la gnostici la manichei și la atiția urmași, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice... Nu știu ce mai era în clasa III-a, dar in a patra ni se servise de „părintele" manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman Inocențiu. Nu era decit un mijloc pentru a lua nota: să inveți pe de rost, și astfel escelentul matematic Briul a putut să se incurce in lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclasm bizantin de care habar n'aveam, că „nu ne inchinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului represintat pe dinsa", schimbind pe „ci" cu un „nici", ceia ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, de și elev bun, in rindul „mascaralelor".

Geografia se invăța pe de rost după colile trase la mașină, mai tărziu și după dictare. Cartografi distinși, din nevoia care ne făcea să jertfim dulcele somn de noapte pentru a imbogăți „atlasul", care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului in litere de aur, n'aveam noțiunea reală a țerilor, a popoarelor, a producțiilor și sensul valorii pe care o pot avea neamurile și teritoriile in viața generală a lumii. Niciun vis de călătorie nu răsăria in fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie incaltea nu știam de loc. Ce vom fi invățat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, de și, vag, cred că era vorba de Asirieni și Babilonieni, cu ceva Grecie și Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cintecele despre războiul de la 1877, de la revista trupelor în grădina Ospeniei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Griviță, și de la atentatul contra lui

Ion Brătianu la întemeietorii de Împărății cu sens religios arhaic și exotic în valea Eufratelui și a Nilului, înțelepții noștri „secundari", în a lor pricepere și adîncă știință, au dat din umeri și au rîs. Atîta e de gros stratul de crasă pe minți, dintre care unele sînt încă tinere... În clasa a II-a ni s'a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iași, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, de sigur foarte competent presintate, într'o formă al cării secret îl au Francesii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres și acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franța, pe care n'aș fi putut gîci, nici în cele mai cutezătoare speranțe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar *firul* însuși al istoriei, simțul desvoltării, înțelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor și ființelor omenești înseși pe dunga timpului, repartisarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate pănă dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu știu din ce manual mai biiguiam înaintea somnolenței lui „cuconu' Costachi" ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțiau în două: acei cari „au fost răi", „au apăsat poporul" și acei cari „au fost buni", „au făcut școli, biserici și toate așezămintele" și „au rămas victorioși". Iar basa celei mai nule istorii a Romînilor erau paginile, cu o ortografie de mult moartă și cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic și național, dar fără nicio putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu,—nu de acolo m'am făcut eu istoric, ci atunci cînd în mine s'a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fost uman în oameni....

Științile nu sînt făcute pentru oricine, dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer și pămînt, puteri văzute și mari nevăzute puteri misterioase, toate

frămintate și ele cu acea despreţuită și atît de folositoare poesie, și dacă nu se gîndește cineva la aplicaţii practice. Dar din fisica nu mai știu cui din clasa întăiu, carte solemn și pur teoretică, din savantele pagini culese din ultimele cărţi francese—și noi dădusem pentru mineralogie de însuși marele manual frances al lui Lapparent — ale lui Ion și Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelui Poni ce puteam culege pentru gînd și pentru viață, ce sens al măreţiei și frumuseţii lumilor, noi aceia cari prin minunile fără sfîrșit eram călăuziţi de mustața roșie și tichia neagră, de mîna tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Ţăru"!

Nedesvoltaţi fisicește, unii nespălaţi și nepieptănaţi, fără să-i fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stîlpii cerdacelor de acasă, așa călcam, cu tot atîta simţ ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior". Număram cu nerăbdare cîţi ani mai aveam la temniţă și ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înţelegeam mai ales pe cel d'intăiu : că la „catalog" de acum înainte — dispărind și formalitatea rugăciunii cu „Împărate ceresc mîngîietorule" — ni se va zice „domni" și că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-l dăruia Statul romîn pe ruinele căsuţei unde murise turbată mîţa bătrîioară și fricoasă care fusese Lenţa Strojăi.

O mare și frumoasă clădire, în mijlocul unei curţi căreia nu i s'a dat toată întrebuinţarea, această nouă casă a noastră după ce ieșisem din ietăcuţele, bucătăriile și găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Așezată sus, în regiuni de aier curat, în afară de forfota jidovimii sărace, între locuinţi boierești imposante și livezi bogate, avea două

rînduri, culoare largi pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare grecești și cărți din veacul al XVIII-lea, menite să fie arse de Rușii bețivi și tălhari, sală de gimnastică și tot ceia ce trebuia unei instituții după cerințile timpului.

Ne-am așezat însă, cred, fără nicio ceremonie, și n'a fost bine pentru cîtă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind, al doilea om mare al experienței noastre începătoare, pe însuși ministrul de Instrucție, care era Dimitrie Sturdza, cu care mai tărziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe și de multe feluri legături, la care nici nu se putea gîndi atuncea. Între director și prefect, măruntul om de Stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, și ochii noștri erau fermecați de bielșugul decorațiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptușit pieptul. Vor fi fost poate și cuvintări și, să fi fost ele și cum trebuiau, mi-aș fi adus aminte multă vreme de dînsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rostiau, pentru oamenii în vrîstă, și importanți.

Nu mă gîndiam că voiu sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, noute, bune de trăit în ele, cum în toată școala ulterioară nu vom mai întîlni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt șir de profesori, deosebiți și prin vrîsta lor adesea, de ceilalți, de cari, chiar de Băleanu, ne despărțiserăm prea ușor și fără nicio părere de rău, în clipa cînd ei ne încredințau, cu ce ni putuseră da, colegilor lor din „cursul superior".

Dintre cei vechi doi, cu totul diferiți ca înfățișare, temperament și metodă, predau limba greacă și matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminariu, cred, cumnat cu Savinescu; înfățișarea, și ca maniere, a unui episcop: solemn, dar bun, emfatic, dar zimbitor, cu o cută adîncă între sprincenele groase și cu mîna în favoritele de tă-

ietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le desmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos: „eh, eh!". Pentru subtilitățile materiei sale de sigur că nu era pregătit, și chiar textul în legătura lui de frasă nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi une ori. Nu voiu uita niciodată hazul inițierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul" lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticei lui Zotu sau a unei atît de ușoare linciuriri în Lucian. La prima lecție de fapt nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile. Profesorul era însă încredințat că fusese o altă lecție înainte în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața Sciților și Geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața tăcerii generale, glasul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine. — Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat, — eu de sigur pot traduce. Și, de sfială, am tradus, — Dumnezeu și zeii Olimpului și ai tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce. Conștiința, o delicată conștiință, care mijia, mă tulbura în două privinți: că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abusam, și că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat: însuși textul, editat la Teubner, în Lipsca, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai tărziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceiași curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos care pe stradă acosta pe oamenii mai în vrîstă cu firească întrebare: „cucoane, da' mie cînd îmi faceți saftea?". Din greceasca primelor clase de „curs superior" îmi aduc aminte aceasta — și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute și elegant

în mişcări, nervos de nu-l puteam urmări, sigur de ştiinţa sa şi amorezat de dînsa, avînd o nesfîrşită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într'un joc de ilusii, profesorul Dimitriu vrăjia acolo pe scîndura neagră o mai înaltă matematică, din care nu înţelegeam absolut nimic. Cînd venia teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întâiu o disertaţie... literară asupra problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul" pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceiaşi tristă experienţă...

Aparte, fără vrîsta aparentă, dar, de sigur, trecut de patruzeci de ani, Ardeleanul Marţian, directorul liceului supt „conservatori", al cărui nume chiar părea că-i spune fiinţa, venia din altă lume, şi o represinta neschimbată. Ultramontam care învăţase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă ştiinţă, el crea „sintaxa ornată" pe care ni-o presinta. Nalt, osos, bolnav, reţinut de suferinţa lui de piept adesea acasă, călcînd şi de aceia măsurat, cîntărindu-şi vorbele, dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun şi iertător, pentru cei cari, ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl aşteptau în culoar ca să-l înştiinţeze că nu sînt pregătiţi pentru... ziua aceia, el dădea o înaltă demnitate, pe care n'o mai întîlnisem la nimeni, catedrei. Traduceam acum din poesie, şi „Georgicele" lui Virgil, cu un profesor care nu era nici plugar amator şi care uitase casa părintească, de bună samă a unui vrednic ţeran de dincolo, nu ni erau inteligibile prin recomandaţiile practice din ele, iar poesia ni scăpa şi nouă, cum scăpa şi profesorului, un aşa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, de şi mai tărziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.

Bătrîn de sigur era şi profesorul de filosofie, Giurgea,

dar mai bătrînă filosofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră așa cum venise de acasă, încheiat, descheiat, și spunea ceva așa de părintește încît nu ne simțiam la școală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.

Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmam cîțiva, avocatul Licu! Și, astfel, de la profesorul cu ochii verzi melancolici, cari păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al mieu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice „peregrina rondinella". Cînd, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un sincer gînd de recunoștință pentru filologul improvisat, care, în dorința de a ni arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghitoso" de „ñigăiosul" său moldovenesc.

Germana era predată de pașnicul profesor Nicolescu, tot un Ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfîrșita lui indulgență, dar la această materie, care ne punea în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceia care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m'a făcut să pătrund pe paginile „Metodei" lui Ahn desișul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute pănă atunci!

Nu știu nimic despre lecțiile de științi naturale: cu profesor cu tot, ele s'au împrăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsele. Același lucru cu limba francesă. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă

materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului,—unde se rătăcise și manualul, vechiu, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd, sau poate și traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vre-o carte în rusește,—cu un profesor tînăr, de și nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s'ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceia ce-i dădea un aier misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr prețuitului său elev de la Botoșani, apărea vorbareț, aprins, călcînd larg, potrivindu-și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că odată au și locuit împreună, de și pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un carătaș neamț sau polon căruia îi ziceam „buiá" (boiá), lumina care veghia pănă tărziu în casa Măndiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scînteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s'o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsia, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă — se înscrisese și ca avocat — pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improvisa după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acuma: nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa de frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfinte evreiești, al marelui egiptolog Maspero. Pentru

întăia oară, atingeam în pregătirea mea de lecţie, de examen un aşa de înalt nivel, şi eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place aşa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, şi tocmai de aceia el consimţia, — mai mult, el găsia foarte natural — să ne trateze şi pe noi ca oameni. Acelaşi lucru îl făcea, dintr'o tinereţă doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute, la Iaşi, până la capăt, dintr'o nesfîrşită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, — şi acesta apărut într'o nedespărţită tovărăşie, lîngă noul „domn de ştiinţi naturale" pentru „cursul inferior", Mironescu, mergînd alături aşa încît îi vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-şi continuă şi azi o bătrîneţă senină, în mijlocul bogatei sale familii, şi care-şi are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîştigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos şi voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele resultate ale şcolii lui Lambrior şi le comunica prin note manuscripte, era dispoziţia, care ne ridica aşa de mult în ochii noştri, ducîndu-mă pe mine până la hotarele, pe care totuşi le vedeam bine, ale familiarităţii, de a discuta cu noi. Între ortografia lui Băleanu şi a lui erau deosebiri şi, pentru a ne cîştiga de partea sa, cînd ar fi putut să ni impuie acestălalt sistem, el recurgea şi la legile derivaţiei, de care până atunci fuseserăm străini.

E cel d'întăiu om mai în vrîstă care mi-a arătat înţelegere şi iubire. Mai tărziu, cînd acea nedreptate m'a depărtat de oraşul naşterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorităţii colegilor săi, care mă sacrificase aşa de uşor, acest sentiment, şi, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într'o intimitate care mă onora şi mă îndemna.

Și iată și catastrofa vieții mele școlare la Botoșani.

Se simțise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină și, probabil mai mult pentru trecutul său de militar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de musică și de scrimă primise această delicată sarcină. După conversațiile cu care ne obișnuise, firește că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lîngă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învățat să fiu politicos de acasă, unde chiar mi se făcuseră mustrări cînd sărutasem mîna lui Vlădicescu, oaspete al lui „moșu' Manole", foarte amabil cu teatrul de ambe sexe, de și nu trebuia s'o fac pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mîna". Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s'o fac din nou și înaintea tuturora, pentru că pînă atunci n'aș fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refusat, cum nu se putea altfel, fiindcă aș fi mărturisit, în casul contrar, că n'am creștere și că am mințit. Era și mîndria rasei, căreia nu i s'a poruncit. Eu, care nu fusesem niciodată pedepsit din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarășilor miei, trebuia să rămîn „oprit", sentința rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniștit, am plecat acasă, bănuind ce mă așteaptă.

Pentru aceasta, „conferința" profesorilor m'a eliminat pe cîtva timp din școală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.

Și — am găsit.

Am ajuns astfel la liceul din Iași, ceia ce era și o ușurare pentru condițiile de viață ale mamei, fratele mieu întrînd în același timp la Școala Militară de acolo.

Mai văzusem orașul, care continua să-mi pară fără pereche, de și el n'are pe departe, cu toți Tătărașii și Ciurchii săi, de origine tataro-țigănească, aceiași frumuseță ca Botoșanii, răsfirați pînă departe, cu mahalale ca niște sate,

cu lungi și curate străzi armenești, lăsîndu-se numai centrul înghesuielii comerțului evreiesc, aici învrîstat însă cu Armenii răspîndiți în toate colțurile și cu cîte un Lipovan din piață, vînzător de pește, de frînghii, de panerașe de ceară pentru Paști, cu flori colorate prinse de-asupra, și de simburi de floarea soarelui.

Odată, eram tot la mătușă-mea Zinca și la „moșu' Ioanidi", gazda noastră, ori de erau bucuroși ori ba — și, cu o perfectă discreție, nu-și arătaseră împovărarea prin întreita noastră prezență —, într'un cartier de care fusesem străin chiar și cînd, rare ori, ne abăteam la „moșu' Go", lîngă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Școala Centrală în sus, printre vechi gospodării, cărora încă neînțelegerea artistică nu li dărîmase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cîte o taină. În noua visită, cu cîtva timp înainte de strămutarea mea școlară, eram într'o foarte curată căsuță de la Copou, tocmai la capătul marii străzi boierești, mărgenită de case ale unei mîndre și fine aristocrații, frecată cu franțuzește, occidentalisată în limbă, ca și în clădiri, care întîndeau peroane supt care odihnioară se opriau multele trăsuri în serile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odihnioară într'un șir de case fără stăpîn, pornind astfel de la cofetăria Tufli, reservată pentru scopuri comerciale, în față cu maidanul d-lui Cuza, unde rămăsese numai o pivniță de găzar așteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofițeri, cu locuinți de închiriat. Impunătoarea Școală Militară, cu larga grădină în față, avînd peste drum, pentru un negustor de piane și cine mai plătia chirie, vechea locuință încăpătoare și arătoasă a Drăghiceștilor, se găsia încă între adăposturi de bancheri evrei ca Juster (odată singur Neuschotz se înfipsese într'un mîndru palat de arhontologie la începutul străzii Mitropoliei și casa Pașcanului de

lîngă Sf. Ilie se pregătia să cuprindă un spital, o alta mai departe scăpînd de degradarea ca destinație și de urîțirea ca stil prin aceia că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar și școli ca a d-nei Dodun des Perrières, văduva organisatorului închisorilor moldovenești supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politiciani, gata la orice întoarcere a soartei să vîndă cui dă mai mult și, dacă se poate, Statului; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieșia totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavli. De la un capăt la altul, liniște, măsură, bună cuviință. Cetele de școlari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mișcările deșănțate ale unei tinerețe zburdalnice și cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralisantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură ușoară amenințare a sfîrcului de biciu, care nu lovia, ci despica aierul dintr'un gest elegant, cai de rasă cari ar fi făcut mîndria unui amator din Apus, și cunoșteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea primblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-și plătească o cursă ca să se afișeze.

Acolo în capăt, căsuța, care înainta asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte dese ori și acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate și străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste — vai, cinematografele din ultimele decenii! — nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt cari se oprîa melancolia lui Eminescu, părechile grăbite, nu numai să guste plăcerea alintărilor ușuratece, dar să și învedereze tuturora fericirea lor; adîncuri umede de întunerec, rare ori străbătute de cîte un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie singur cu dînsul și cu ilusia pădurii

neatinse încunjurau urîta piramidă ţintuită cu litere chirilice, care amintia, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-Vodă Sturza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuşi în primul rînd, datoreşte ocrotirli binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor şi puţin şi al sclăvitelor noastre ţeri: niciun naţionalist sensibil nu se simţia jignit de o astfel de afirmaţie.

Cu unchiul, căpitan de intendenţă, mergeam une ori, purtînd şi eu o şapcă de dril, ieşită din us — şi mi se vorbia şi mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Şcoala Militară —, la împunătoarea casarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinţi al vieţii de Stat în Moldova. Atingerea cu o instituţie de perfectă ordine şi disciplină, în care totul se făcea pe basa respectului absolut, mă umplea de o mîndrie naţională deosebită de aceia care putea să iasă din vechile coruri de pe piaţa de la Botoşani. Aici vorbia, cu o eloc-venţă de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite şi participam la cercarea excelentului borş în care se amestecaseră toate mirodeniile îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită şi, adaug, bine îmbrăcată: numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea ruşine, dureroasă pentru sufletul mieu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrenţe; pănă şi ordonanţele aveau, în regimul însufleţit încă de amintirea proaspătă a unui războiu cîştigat, o bună ţinută militară, şi nu cred să se fi gîndit vre-un ofiţer de atunci să li schimbe uniforma ţerii într'o livrea de lacheu. Ne înfundam şi în grădiniţile vecine, care duceau la huceagurile cu care se termina lunga alee, şi sunetele de trîmbiţi în dimineaţa răcoroasă treziau vedenii de trecut luptător, meniau noi sforţări pentru drepturile încă necîştigate, a căror noţiune exactă, în ciuda atîtor ani de şcoală, îmi lipsia, din nenorocire, aşa de

mult. De altfel, în această linişte politică, dominată de continua creaţiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimida — şi nici pe regele care-l susţinea şi care-i datoria şi lui noua coroană de oţel — o opoziţie zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nicu Filipescu, opoziţie a cării cunoştinţă o putusem prinde din foaia aristocraţiei luptătoare, „Epoca", amestecată cu atîtea alte ziare pe mesuţa lui „moşu' Manole", nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranţe prea îndrăzneţe. Se credea că s'a cîştigat o basă solidă, permanentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zgudui, şi a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negrăite primejdii.

Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbeguia ca şi noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, imposantă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase, şi Ami, cu ochii negri strălucitori de inteligenţă, şi, admirat de „ţaţa Zinca" şi de mama, cînta cu un glas puternic romanţele la modă, cerîndu-i-se de preferinţă „Viorica de pe vale", bucata de resistenţă. O familie din nenorocire fără copii, în care n'am auzit o vorbă rea şi n'am văzut o mişcare de mînie sau de nerăbdare. Văd, departe, casa tot aşa de bine ţinută, dar cu o atmosferă misterioasă pe care n'o puteau sfărîma elegantele lor mişcări, pe cele două verişoare, aşa de bune cu noi, împărţindu-ni batoane neuitate de ciocolată Suchard şi, odată chiar, nişte frumoase lanţuri de bronz cu sticle colorate pentru primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine": Lenţa, fata aşa de cuminte şi studioasă, şi Tauţa, cu o licărire de veşnică glumă în micii ochii negri din faţa strengăreşte pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită moşierului Anghel şi de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridica silueta ei slabă, cu mişcările voluntare, energia privirii, atît de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe cari nu-i înceţase vrista.

Şederea ieşeană se opria aici. Nu-mi mai aduc aminte,

ca altă dată, de seri în centru, la grădinile cu îngheţatele măiestre ca la „Alexandra“ ori cu păhăruţele de bere amară, care-mi mijesc şi ele într'un colţ de trecut asupra căruia s'a lăsat multă cenuşă. Ca teatru, numai clipa, atît de depărtată, cînd, în grădina Vîrnav de la Botoşani, Millo însuşi vrăjia sabaturile ţigăneşti din „Baba Hírca“, fierbînd la focul dracilor cazane de farmece, sau vre-o vagă scenă pe care o actriţă francesă veştedă şi urîţică, şi ea patronată de „moşu' Manole“, arunca refrenul provocător :

Voici ceci, voici cela.
Comment trouvez-vous tout cela ?

De teatrul Iaşului, ca şi de toate spectacolele şi petrecerile lui până la plecare, am rămas cu totul străin.

Dar, în anul trecerii mele la acel mediu şcolar, locuinţa soţilor Ioanidi, care fusese şi pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în Sărărie, într'un lung şir de odăiţe, lîngă care talentul de înfrumuseţare al căpitanului crease o grădiniţă şi chioşcul înfăşurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m'am întors apoi Duminecile şi serbătorile, avea şi alţi oaspeţi, fiecare cu alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viaţă continuu veselă, ca a vechii noastre ofiţerimi. Un fost ofiţer ungur pripăşit, Réthy Béla, roşie figură rotundă cu o cravată de mustăţi învîrtite, încînta pe cei de casă şi pe oaspeţi cu ghitara lui din care scotea nervos accentele *zapfenstreich*-ului ; Romîn, zîcea, după mamă, avea prin Iaşi nu ştiu ce rosturi neclare, pe care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze ; o nepoată a Elencăi Iorga, veşnic trista soţie a lui Iancu Iorga, fratele bunicului, aşa de bun şi de blînd, aşa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari umflaţi, cu craniul eshilean total desgolit şi barba sură de profet, dar simţind încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă uşuratec pierdută la ispititorul joc de cărţi,

Aglaia, „Pasărea“, din causa profilului ascuţit al unei figuri extraordinar de spirituale, săria de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii întrat printr'o fereastă deschisă şi, pregătind o căsătorie cu această fiinţă volatilă, melancolic, cu mustăţile greceşti atîrnînd, sever ca un preşedinte la Curtea de Casaţie, pe cînd din creionul lui fără şcoală ieşiau tot felul de omuleţi cu capul mare şi membrele de paianjen cari sămănau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă, dar vie reputaţie l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide, scris, cu o capricioasă ortografie francesă: Jiquide. Nu înţelegeam ce însemnau neaşteptatele dureri, trîntind pe pat pe „ţaţa Zinca“, al cării apropiat sfîrşit îl anunţau, fără ca ea sau alţii să bănuiască.

Acolo m'am pregătit, pe băncile chioşcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi deie o bursă la şcoala cea nouă, de care nu ştiam nimic, ba pe care nici măcar n'o văzusem.

Străin şi necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întăia încercare, pe care nu se putea să n'o strice o timiditate a cării vădire atîta vreme n'am putut s'o ascund, deci pradă oricării întrebări imperioase, oricării încruntări din sprincene, ba chiar oricării atitudini în care aş fi putut gîci neprietenie ori despreţ, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii care s'a prefăcut apoi în Şcoală de Frumoase Arte şi în Pinacotecă şi care adăpostia atunci Liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturza, înjugînd strada care-i purta numele, cu internatul a cării mucedă şi murdară temniţă trebuia să mă închidă în curînd. N'am ieşit întăiul, biruit, dacă nu mă înşel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tărziu prietenul mieu de la Văleniide-Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoşani, mamă-mea putînd

să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, și pînea Statului îmi era asigurată, o pîne pe care n'am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul mieu fusese măcinat de teribila mașină sfărîmătoare a școlii.

Am întrat astfel în bătrîna clădire neprietenoasă, cu o curte îngustă și prăfoasă, într'o clasă a VI-a mică și tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina și unde putina cu apă își revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuși pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus, — unde pribeagul își așezase locul, lîngă un ftisic Tăutu, gata de moarte, și doi Evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridica de păr ca să lămurească îndoielile cu privire la absență ale profesorului—, îl vedeam mititel, grămădit și, în cele mai multe casuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestoasa catedră botoșăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile ferești deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate și creneleior casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a elaselor ieșite pe trotoare și, la orice deschidere a ferestilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul" ei, o stradă rău și rar măturată.

De și cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile „Convorbirilor", de și legați cîte unii de activitatea literară și științifică renovatoare al cării organ fusese societatea „Junimea", deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la cari plecasem, și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la

demoralisarea ce m'a învăluit de îndată, crescînd necontenit, e fiindcă asupra nedreptăţii şi umilinţii suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înşii n'au avut nicio atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire despreţuitoare şi violentă, celalt avînd o „dexteritate" pe care n'o preţuiam de loc.

Încolo, tot oameni trecuţi de cinzeci de ani, iar unii şi mai înaintaţi în vrîstă, asupra cărora meşteşugul exercitase o acţiune deprimantă, cu atît mai mult, cu cît aici nu era omul din Iaşi avînd a face cu oameni din Iaşi, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulţimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul şi tradiţiile eroice de la Botoşani — adevărat că şi fără profunda stricăciune, miseria morală de acolo —, era adunată de vîntul întîmplărilor în oraşul mare, cu mulţi funcţionari, din toate părţile Moldovei-de-sus.

Mai bătrîn decît toţi părea profesorul de francesă, Alexandru Suţu. Urmaş de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăciau viţe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea usată o distincţie ereditară şi înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om pe care descendenţa şi creşterea îl meniau la altceva decît trista meserie care vădit îl desgusta până într'atîta încît refusa să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca: „tu cel cu cravata albastră", lucra obosit şi în silă, putînd avea, de altfel, — el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu, şi care publicase o miserabil tipărită istorie a literaturii francese —, aşa de puţină satisfacţie de la băieţi a căror limbă se împotrivia la orice încercare de bună pronunţie franceză. Venia ca la o osîndă, examina în neştire, adînc nemulţămit de

orice manifestare, şi ni aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulţi, aceia a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotia ca a sa personală, ca „metoda“ sa, — ceia ce făcea pe grăsuţul fiu de băcan gălăţean Soare, pe care-l pîndia un aşa de grozav sfîrşit la bătrîneţă, să spuie că „Suţu are metodă“ ori „n'are metodă“ după nota pe care o putuse căpăta. Cînd, în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ni-a dat compoziţii libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana Darc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata despreţuită; eu însumi am avut pentru întăia oară, aşternînd acele rînduri calde de lirism pe basa unei cărţi pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruită de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însufleţită, singura de ţinut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate, ceia ce l-a reţinut pe lume pănă ieri, care ni preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoşani, micuţ, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploi şi prăfuită de multe vînturi, ne privia de supt ochelari cu măruntii ochi negri nu ca pe nişte neînţelegători sau ca pe nişte duşmani temuţi, cu cari se dă zilnic lupta pe viaţă şi pe moarte, ci ca pe nişte răţăciţi şi rău crescuţi cărora aşa de mult ar fi vrut să li schimbe sufletul, umanisîndu-l şi civilisîndu-l. Era ceva înduioşat, vibrant, dureros rugător în glasul lui, cînd, la tesă, izbucnia: „Nuuu copiaţi! De ceee copiaţi!“, ca să termine printr'o ameninţare de cafe trei şferturi din clasă, cu cărţile deschise în bancă — obiceiu mai rar la Botoşani, unde însă, cînd se făcea, se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei... o alta —, îşi rîdeau cu cinism. „Explica“ bine, viu — cea d'intăiu „explicaţie“ la istorie pe care o auziam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese

chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greșise vre-un amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine, și eu cetiam, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu", apoi din cea „modernă" următoare ale lui Duruy, frumoasă lectură, presintată simpatic ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu, care, plecînd foarte tărziu din viață, a lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură francesă apărute în curs de mulți ani de zile la „Convorbirile Literare", studii îngrijit scrise, care dovedesc cetirii asidue, dar cărora li lipsește orice farmec, acest om distins n'avea de sigur o cunoștință adîncă a unei limbi așa de grele — cîtă distanță pînă la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa! —, și nici, pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci, înăcrit, veșnic obosit, își dregea cu vîrful creionului o coafură creață și învoaltă în care vrista pusese multe puncte albe. Mi s'a spus că e „domnu' Codiță", și cu atîta se încheia caracterisarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse „Convorbirilor" etimologii și articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă și cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face s'o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan-cel-Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari dulci, glumeți și în fond triști de-asupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex,

nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil înveliş, făcîndu-i viaţa capricioasă, nelogică, necontenit sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soţ, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, şi singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot aşa de romantică şi tot aşa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rîzîndu-şi de ignoranţa, aşa de răspîndită şi aşa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pănă la glumă, pănă la ghiduşie, atingînd şi terenuri pe care pănă atunci numai „contele" de la Botoşani le pipăise, ca în ziua cînd ni dădea la „Odiseia", pe care aşa de puţin am înţeles-o atunci în farmecul ei eroic şi pitoresc, explicaţia suplementară că Nausikaa cu ochii acoperiţi cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus „se va fi uitat puţintel printre degete". Dar noi nu ştiam aprecia această preţioasă zburdălnicie de moşneag şi-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparenţa lui masivă şi accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n'ar fi bine să rămîie oprit", acela nu-şi făcea pedeapsa şi, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine". Prin cîte n'a trecut, cum se va vedea, şi îndrăzneala mea începătoare faţă de acela pe care-l iubiam de sigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă! Pănă şi vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă" ni dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune şcoli din Germania, doctor în drept şi doctor în filosofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal, Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime faţă de omul cu părul lung, faţa stoarsă, vagii ochi pierduţi supt ochelari, care se aşeza pe catalog ca să nu umble ni-

meni într'însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăriau mîneci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea ști și la Botoșani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le preda ceremonios, în în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgîndu-și manșetele cînd scria pe tabelă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cît de obiceiu, și această incapacitate absolută m'a dus la prima înșelare a unui profesor: în cursul unei tese m'am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta alături de scrierea pe manșetă, silită de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau la Suțu și cu o neruşinată tesă presintînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției" la profesorul de științi naturale de care va fi vorba pe urmă.

Odată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească, aleasă atitudine a bolnavului de aceiași boală cu Lucescu, care-și domina suferințile, și în același timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opriam total desorientat, glasul slab mă îndemna: „Să încercăm! Să văd și eu ce s'ar putea!". Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puțintel în fața mea.

„Domnu' Drăghici" de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunt creț, cu mustața care părea roasă de

molii — de aici porecla: căţeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipsiau să adauge „Catella Magna“, imediat repetată şi de profesor. Aici lecţia era un perpetuu scandal: i se aduceau pietre din gunoiu ca să le identifice şi se pare că într'adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut şi altfel, în familia lui, de care a vrut să mă şi apropie —, şi supt dascălul ridiculisat am descoperit un om fundamental bun, care însă de sigur îşi greşise meseria.

Mai că l-aş fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la musică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, de şi mă asigura că am „un glas frumos“.

Ce splendid era profesorul de desemn, Şoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfăţişa ca un sfătuitor mai în vrîstă! Moartea timpurie a impiedecat desvoltarea talentului său, foarte real.

La romînă, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuţit şi pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească şi viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a resolvi, filologic şi istoric, chestia originii Romînilor, Alexandru Philippide, moştenitorul numelui şi temperamentului unui Grec de geniu de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, mînios şi furios, fulgerînd pe supt ochelari, părînd că vrea să ne înţepe cu virful stufoaselor mustăţi, umflîndu-şi pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, împroşcînd cuvintele la explicaţia care nu se înţelegea şi bruscînd la răspunsuri şi pe cei mai buni, el ni presinta, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărţi erau citate în nemţeşte, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, ştiinţă, care învaţă ce nu e, şi poesie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înşira o întreagă bibliografie

poliglotă cu necruţătoarea însemnare a anului şi locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

De colegii de la Externat îmi aduc aminte prea puţin. Între dînşii se desfăcea printr'o inteligenţă deosebită — îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întâiu, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui reservă l-a împiedecat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu. Fiul unui magistrat bolnăvicios şi şubred şi al unei mame care s'a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieţii lui întregi, el era tot mai mult atras dincolo de şcoală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot aşa de necunoscut sărăciei mele ca şi represintaţiile din Botoşani, al lui Grigore Manolescu. De altfel, cum se va vedea, la această vrîstă privirile noastre mai ale tuturora erau îndreptate în altă parte, şi cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii nu puteam să ne dăruim întregi şcolii. Încă una din problemele învăţămîntului mai înalt, această firească distracţie, pe care nicio mustrare, nicio pedeapsă nu o pot înlătura, cerînd din partea învăţătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenţie şi nesfîrşite cruţări.

Mediul şcolar era şi aici în imensa lui majoritate românesc. Dar, pe cînd, la Botoşani, Evreii dădeau sau elemente nule ca Aizenberg sau elemente cu totul distinse ca Sanielevici, aşa încît pe cel d'intâiu îl ignoram, iar pentru celalt aveam stimă, aici elevii evrei erau mediocri şi mai adesea ridiculi, nu atît prin felul de a vorbi limba, care se vedea că nu e cea obişnuită oricînd acasă, cît prin anumite neajunsuri de temperament. Unul, nesigur de ce spune, sorbia aierul la fiecare greutate, cu un gest de retragere, parcă s'ar fi fript; altul călca plantigrad; iar un al treilea, mic, slab, nervos, palid şi împodobit la o vrîstă destul de înaintată cu nişte solide

mustăţi blonde şi cu o barbă care se cerea curăţită zilnic, era poreclit „Cocoşel“ pentru că, la Iliadă, după buna traducere în prosă a lui Caragiani, care întrebuinţa pentru aducerea corpului lui Hector muntenescul „coş“ (noi nu aveam în graiul obişnuit decît „coşarca“ şi „cociugul“), întrebat de Burlă ce e aceia, s'a grăbit, fricos, să dea explicaţia că nu e vorba de un „cocoş“ mare, ci numai aşa de un biet „cocoşel“. Prietenie deosebită nu se arăta acestor băieţi de altă fire — căci religia nu ne interesa prea mult, iar în ce priveşte naţionalitatea n'aveam o conştiinţă activă a ei, cu atît mai puţin una prigonitoare, care, cu simţul nostru estetic natural, ni s'ar fi părut urîtă, de la cei mulţi la cei puţini mai ales —, şi din cînd în cînd îi mai strîngeam în băncile din a VII-a, sprijinindu-ne picioarele pe margenile amfiteatrului — şi era un haz să auzi pe „Cocoşel“ strigînd înspăimîntat ca şi cum scena era să se termine cu moartea sa pămîntească! Azi, doi sînt — ori au fost — medici, iar unul, inginer la petrol, te roagă discret să nu-i aminteşti numele străin de la şcoală.

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat: în urîtul şi scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva şi din psihologia deţinutului, al Liceului Internat.

Peste stradă, o grădiniţă cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în oraşul care, de şi mult mai puţin decît Botoşanii miei, era, în cartierele româneşti, totuşi, numai flori înaintea casei şi zîmbetul lor se răsfăţa la toate fereştile; o tristă curte pietruită, mică de o cuprindeai dintr'o privire şi totdeauna plină de lume; la poarta ferecată ghereta de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce priveşte locuinţa, Doamne! sus, dormitorii reci, înţesate de paturi — dormitoriul mieu se chema prin tradiţia suferinţii de mai multe generaţii: „Siberia“ —, două repetitorii, tot aşa de rău încălzite, pentru cursul inferior şi cel superior deo-

sebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Ţurcanovici de la Roman, care avea ilusia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă ameninţare, era un om sănătos şi voinic, pe cînd Antoniade cel blînd, vorbind în şoapte, îşi tuşia agonia — şi în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsufleţit, capul blond creţ plecat prea curînd pe perina sicriului — şi Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la „Siberia" venia numai ca să doarmă. Undeva în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moş Cute", ducea la latrine care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziţi de clopoţelul pe care, cu o infernală stăruinţă, ni-l sunau în urechi doi Ţigani bătrîni, aproape tot aşa de ferfeniţoşi, ne coboram, rebegiţi de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veşnic umed, cu ţevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-Vodă Sturza însuşi, creatorul, în acest local putred de vechime şi neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curăţiţi, şi pieptănaţi Dumnezeu ştie cum şi unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului care comunica printr'o ferestuică îngustă cu o bucătărie în care nimeni n'avea curajul să privească. Acolo ne aştepta zilnica noastră leoarcă de dimineaţă în care se puteau recunoaşte slabe urme de lapte, — Dumineca, trebuind să mergem la biserică, în care neatenţia noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur şi simplu suprimată *ad maiorem Dei gloriam.* La amiazi, nişte chiftele bocăneţe, în care ai fi zis că s'a amestecat strujitură de lemn, ni împovărau stomahurile, iar, seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într'un fel de sos gros, desgustător, şi, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentaţie total insuficientă — eu mă aprovisionam peste gard, la Olteanul cu strafide şi mai ales cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de

veveriță — cinzeci de bani pe zi. Întorcîndu-ne dimineața la pupitrele în care învățasem seara până la zece, reluam supt aceleași capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii“ hărțăgoși din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănia singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitia albumul cu mărci postale, mare și folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoiu, plictisit, pedagogul își tîra pașii, pe cînd din stradă se ridicau iarăși strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeților și zvonul mulțimii grăbite spre tîrg. Aierul, de timpuriu plin de praf, zăpăcia și mai mult mințile pe care, jos, le aștepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să resulte din acest fel de viață își poate închipui și cine n'a trecut printr'o experiență asămănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delicte și pentru crime, nu mai reacționai: te părăsiai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființii fisice — școala n'avea și nu avuse niciodată baie — dispărea; puțini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-și compătimească zilnic fața palidă, obosită. Imbrăcămintii nu i se dădea nicio atenție. M'am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din șoșoni ghetele, care pe încetul se muiau, și simțiam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud pașii, m'am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, cari se îmbulziau sălbatec. Cravata o părăsisem, și prindeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem și cu niște ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivia, de altfel, și cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai resistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț, Nicolae

și Panait, se uitau cu curiositate la acela care părea, cum mi s'a și spus, „un ofticos ieșit din spital".

Paltonul mieu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la o sută de pași: îl înduram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O păreche de pantaloni largi de aceiași coloare arătau prin amploarea lor că sînt un dar de la unul din unchii miei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandeburgurile albastre, în ce-l prefăcuse școala, care — nu e așa? — dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită!

Cînd, Dumineca, apăream la „moșu' Ioanidi", unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență — acaș̆ă scriam o cartă postală într'un an —, cîte o fată frumoasă cu care vorbia, învîrtindu-se în călciie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea une ori în privazul ușii...

Încredere în mine nu aveam de loc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva, și că, menit, de altfel, unei morți apropiate, nu voiu fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea presinta lucrurile decît dintr'o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n'aveam nici timp, nici gust.

Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fisică și morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli

urîte, și de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea une ori o pornire de nebunie distrugătoare care-i trecea pe un timp la infirmerie în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul, de la Dobrogeni foarte copți, pe cari-i prindeau cu slujnicile acei cari pîndiau la ferestile subsolului, până la bieți băieței înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei d'intăiu prieteni pe cari mă puteam răzima eu mai mult decît dînșii, cari erau mai siguri de sine și deci mai resistenți, pe mine.

Din Botoșani venise și colegul mieu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac" de la Poștă, Iosif, prieten odinioară, ca și frații săi, cu tatăl mieu și cu „moșu' Manole", și al „doamnei Otilia" de la Școala de fete: familie pe care o cunoșteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s'a vădit mai tărziu o delicată poetă și care a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrtiile ei toate foiletoanele mele din ziarul „Lupta", frumos tăiate și cu îngrijire păstrate, — mai tărziu numai voiu intîlni pe fratele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova —, ba până și la vărul lor după mamă, Constantinescu, de al cărui părinte se lega o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioiu, împodobit și cu însușiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioșătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, și a cărui rătăcire între hîrtiile mele am regretat-o așa de mult, el nu părea de loc menit ftisiei care l-a lovit la București, ca elev la Școala Politehnică, și de care, în cele mai mari chinuri sufletești, îndușmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi și dealuri, la mine, era să se stingă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu, azi colegul mieu la Universitate și eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fisice și morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid și mai armonios, fără

urmă de melancolie și îndoială în lupta vieții, pe care o primia încrezător în muncă și bucuros de puterile sale, pe fața mare cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire: om de ispravă, idealist nebiruit, filosof al unei resemnări din care în întunerecul său a știut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali și pretențioși, de o inteligență slăbuță și fără un caracter format, noi, cești trei, făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte și mai bune: ce furioși au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid humor focșănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor", cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cît de rar, de „vacă".

Odată constituit acest element de resistență, „vacile" ieșiau firește la primblare împreună. Și ele au fost provocatoarele, supt conducerea eternei căciuli vechi de desnădejde și sfidare și a bățului gros cu care am fost bănuit că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor miei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți", de această Bastilie murdară a adolescenței mele și să încerc o nouă viață, plină de sigur și ea de multe umilinți, mai grele chiar, une ori, decît pănă acum, dar in fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie.

Într'o Duminecă deci, întunecatul nostru „provisor", Cujbă, a decretat, nu știu pentru ce motiv, căci nu se săvîrșise absolut nicio greșeală, că noi din clasa a VI-a „nu ieșim". Așa cum ajunsesem, tot aveam multă „sămînță de vorbă", așa încît logica mea dreaptă, raționalismul mieu instinctiv m'au făcut să întreb de ce nu avem voie să beneficiem de această zi a primblărilor și

visitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiţii ale „pionilor“ din toate ţerile, a fost, natural: „fiindcă aşa vreau eu, şi n'am poftă de discuţii“. Cine crede că atît de uşor se izbeşte in faţa unui băiat de aproape şaisprezece ani, nu cunoaşte dîrza, şi, adaug: fericita disposiţie a acestei vrîste, cînd se trezeşte simţul demnităţii umane, al respectului de sine însuşi. La rîndul mieu, am răspuns că: de ce iese colegii din a VII-a? „Fiindcă sînt din a VII-a.“ Logica însă, chiar într'un biet cap năcăjit ca al mieu, îşi păstrează drepturile: „Dar dacă vre unul din a VII-a va rămînea repetent şi va fi împreună cu noi?“.

Provisorul înţelegea că hotărîrea era luată: că vom ieşi, şi, sfidîndu-ne, ne-a invitat s'o facem. Ca de cîte ori în viaţa mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simţit că pe faţa mea subit îngălbenită trece vîntul supremului risc. Dînd într'o parte pe portarul uimit, am ieşit.

Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeliune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinaţii, şi directorul însuşi, care vădit n'ar fi vrut să mă arunce pe stradă. Înaintea întregii clase s'a desvoltat în ultima instanţă decisiva discuţie. „Ei, dem'le, şi, dacă te-om da afară, dumneata ce te'i face?“. Riposta, salutată de cele mai revoluţionare rîsete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost: „Mă fac ori sacagiu ori“ — şi aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la „Romanu“ lui „moşu' Manole“ — „ori ministru în Bulgaria“.

Am fost deci eliminat — a doua oară în viaţă, şi din cîte locuri era să mai fiu, pănă şi de la Academia Romînă, de trei ori, de bunii miei colegi şi foşti elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina şi din viaţa politică şi din literatură şi, cu iscălitura a şaptezeci de profesori, de la Universitate... —, dar nici sacagiu nu m'am făcut şi nici

din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci, numai, mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experienţa vieţii cui trăieşte din mila altuia.

Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolachi Drăghici şi ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse şi pensia care represinta banii scutelnicilor. Cred că şi mai înainte stătusem acolo, pe margenea de deal, între pomii deşi, până la margenea gardului de cătină cu măruntele flori violete, — o nouă vedenie a vieţii de la ţară, care fermeca la cea d'intăiu întîlnire pe urmaşul fără avere al vechilor moşieri. Au fost pe acolo şi zile bune, pe care, copil neştiutor, incapabil de a descoperi pe faţa găzduitorului grijile materiale şi neplăcerea visitelor parasite, mi le aduc aminte nedeslușit; la via din margenea Iaşului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ştefăniţă Lupu, unde se odihnia de veci Postelnicul, am căpătat şi putinţa de a birui prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă groaza întunerecului, de care-mi fusese stăpînită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ şi zgîrcit, avea o mireasmă de boierie care făcea bine sufletului mieu. Zăresc încă o rudă a stăpînului, un băiat negricios, gras, în uniformă militară, şi două vlăstări sărăcite ale Drăghiceştilor, fiul şi fiica, albă, rosă şi grasă, ai maiorului Drăghici.

De sigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulţi, prea mulţi. Lucra în special contra mea şi reputaţia rea a unui şcolar eliminat, şi iniţiarea socialistă, despre care voiu vorbi pe urmă, şi francheţa cu care exprimam idei care de sigur se potriviau foarte puţin cu atmosfera acestei case patriarhale în care plutia încă sufletul bătrînului cronicar şi autor de cărţi religioase, plin de evlavie şi de ceia ce contemporanul, tipograful lui, Asachi, numia „sevas către ocîrmuire". Nu era de sigur în mine nimic

din acea blîndeță lingușitoare care nu desplace oamenilor de oarecare vrîstă, cari, cînd n'au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire care face pe adolescenți pe atît de interesanți pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vrîstă, pe cît de desagreabili pentru bărbații în concurența cu cari stau gata să între.

Se căuta, de și nu-mi dădeam sama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, presentă, n'o gîcia, pentru înlăturarea indesirabilului. Într'o Duminecă am căpătat „ordinul" de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu șederea forțată la biserică. O religiositate larg cuprinzătoare, cu multă poesie, cu o nesfîrșită milă de oameni tindea să înlocuiască total religia moștenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mîntuitorului. Socialist militant, însărcinat cu răspîndirea cărticelelor roșii ale prințului rebel Cropotchin, aveam și o datorie de partid ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refusat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de August, s'au întors sfinți, efectul asupra domnului soartei mele n'a fost acela al blîndeței apostolice. Nu numai că în ochi era mînia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul mieu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de răspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, și al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leșin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mănînc și unde o să-mi plec capul.

Între colegii externi, Șumuleanu, cu fața de domnișoară, cu ochii albastri nevinovați supt părul creț, se alipise la tovărășia „vacilor" mele, care în acest moment de vacanță se

găsiau, de sigur, acasă fiecare mulțămit cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o și cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuii, unde se tînguiau ca oameni în agonie huhurezii și vindereii. Prin străzile prăfoase m'am tîrît acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală și de părăsire, unde paturile trebuiau improvisate. Prietenul mieu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa mărturisirii, pe care o zăboviam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Șumuleanu a văzut, a doua zi, două capete pe două perini, am înțeles și eu că trebuie să merg aiurea.

Vagabondagiul celui izgonit m'a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare și al cărui suflet îl simțiam îngreuiat de măsura ce luase. „Domnu' Burlă" mi-a făgăduit să intervie la Ministeriu pentru ridicarea pedepsei, iar până atunci m'a poftit într'o odaie la dînsul.

Stăteam pentru întâia oară în casa unui profesor, a unui om învățat, și pe furiș mă strecuiam pană pe pragul camerei de lucru unde se îndesau solemne cărți mie neștiute, între care nu fără uimire am descoperit și o „juxtă" francesă, — da, una din acele comode și oribile traduceri juxtalineare de care ne folosiam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfîrșită a pătrunderii personale, cu dicționarul în circă, a misteriosului text elenic. O uimire și o desilusie... Deci, — deci și profesorii țin „juxte" acasă... Încolo aveam o singură sarcină: să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din strașnica gramatică grecească a profesorului.

Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu știu ce legende false despre viața găzduitorului mieu,

dar nimeni nu se ocupa de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar, la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul mînca in chiar restaurantul, dintr'o veche prăvălie de lîngă Piața Traian, ținut de mama, mărunțică, slabă, albă, corogită, a lui Jichide, restaurant unde, de hatîrul foarte frumoasei, ochioasei domnișoare a casei, venia, primit în chiar cercul familiei, „domnu' Burlă" însuși. Eu care voiu prînzi apoi pentru douăzeci și cinci de bani într'o cîrciumă lîngă casa Pașcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moșului Ioanidi", să prețuiesc după dreptate plăcerea de a mînca dejunuri și prînzuri complecte, de o delicioasă pregătire, după carta plină de bunătăți.

Dar toate cele bune au și un sfîrșit. Odată, în liniștea adîncă a casei cu curte largă goală din dosul bisericii Lozonschi am auzit o conversație care într'un moment, m'a lovit drept în față. — „Și băietu' ista cine-i!", întreba glasul unui prieten al profesorului. — „Ia, un biet băiat sărac: l-au dat afară de la internat și-l țin așa la mine"...

Într'o clipă eram în față, unde domnul de limba italiană, Elvețianul Weizsäcker, cu care la școală aveam foarte puțin de făcut — și nu știu chiar daca-l urmam—, ținea pensiune pentru elevii de liceu. M'am oferit acolo pedagog, și nu era loc, acesta fiind ținut de șubredul mieu coleg Holban, a cărui sănătate atinsă a putut totuși răzbi ostenelile obrăzniciei coalisate a elevilor săi. Dar situația pe care o rîvniam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ținea însuși „domnu' Drăghici", pe Strada Arcului.

M'am așezat acolo cu leafă: patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aș aduce se vor mai adăugi alți zece. Și imediat m'am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curții. lîngă frumoasa casă pe care, cu o soție a doua, tînără, fata avocatului Menciu din Roman, și cu noi copii, o

ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Nataliță, și un bleg băiat funcționar, care trebuia în curînd să-mi arăte taina căsuțelor din mahala unde privighitorile cîntă nebune prin desișuri, iar, în nopțile cînd acopere cu un văl icoana, cîte o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n'o cunoști pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiți de mine de la pensionatul Disem, unde o domnișoară înfloria în fereastă la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m'am mai întîlnit în viață: voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov,—tot Hușeni—, Melinte de la Roman, un uriaș, apoi boierosul Dorohoian Coroiu și Francesul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitoriul, dar, în ce privește leafa, „domnu' Drăghici", care mînca împreună cu noi, el și familia întreagă, anume căutături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m'a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea crescută prin ademenirile de colegi un termin final de numai șaizeci de lei.

Cu această importantă leafă, și adăugîndu-se tot ce se schimbă în corpul și în mintea unui băiat de șaisprezece ani cînd privighitorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreselor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți,—tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe cari une ori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu—, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să rîdic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe

lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare s'a prefăcut într'un tînăr cu ținuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuți de dungi roșii de mătasă, fabricație a croitorului Hirsch din piață, solemn ca un vechiu diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viața mea, și tocmai în Strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenții, și bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic: să mai fiu dat afară odată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva pe care o provocasem pentru că voiau să ne așeze în bănci după catalog—și telegramă la Ministeriu și o întrunire publică!—numai la sfîrșitul clasei a VII-a, și mi se pare că la insuși „domnul Burlă". Între obligațiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezește la înțelegere și la creațiune e de sigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecție, bîiguiala, tăiată de observațiile profesorului, a celor cari nu știu și se eternisează, chinuind pe acela care-i chinuiește. În acest timp eu cetiam în bancă una din cărțile francese ale unei inițieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s'a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea: o împrumutasem, cu atîtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ținea, în Strada Mare, un deposit de cele mai noi cărți parisiene, și o cetiam în zare, netăiată. Și duhul raționalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea. „De ce s'o dau?" — „Fiindcă e străină de școală." „Dar străină e și mantaua de pe mine. Voiți s'o luați?".

De Paști, eliminat și de această „conferință", eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant bețigaș. Iar, cum „domnu' Burlă" era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învățasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce, în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd și ea în socoteală, fura-

sem pentru ocasie. Şi nu mi-a părut rău cînd, înlăturat şi de la premii, am auzit din mulţime strigîndu-se „întăiul cu cunună“ Liciu, care revenia astfel la locul pe care, atîţia ani de zile înaintea întrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoşani, în casa primitoare a „moşului Iacob“ şi a bunei mătuşe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădiniţa de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul musicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceţi de de-asupra sobei, mă pregătiam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, până la beţia sufletească şi la complectă refacere morală: darul ideilor de peste şcoală şi al literaturii pentru care nu se „învaţă lecţia“ şi nu se pune notă.

VIII.

Idei și lecturi

Școala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăși nu le are. Și ucenicii se deprind astfel a nu avea idei, a urî ceia ce, avînd acest aier, trimete imediat la cartea de clasă. Ideia pentru ideie, fără nicio legătură cu nota, fără niciun folos pentru carieră, aceia n'are nicio trecere. Căci, până atunci, nu se confunda, ca azi, ideia adevărată cu pasiunea care pretinde a fi o ideie și cu activitatea zgomotoasă și desordonată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționanalism și în patriotism, cum era firesc, ceva impus și întreținut de Statul infățișat prin „domnii" de pe catedră, cari și ei o făceau fiindcă așa era ordinul de la „onor. Ministeriu", ideia nu putea să fie *aceasta.*

De altfel, de cîte ori frasa se întrupa într'o realitate vie, trecînd supt ochii noștri ori și făcînd apel la noi, ce jalnice erau resultatele!

Nicio mai bună dovadă nu poate fi decît petrecerea la Iași a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale regimului lui Ion Brătianu, care totuși recursese și la oameni ca Nicu Gane, ca imposantul Vasile Gheorghian, cumnatul lui „moșu' Go", pentru a da impresia unei schimbări în oameni — procesul Maicanilor, al generalului Anghelescu pentru deturnări de fonduri și condamnarea

lor erau aproape, ca şi procesul lui Simion Mihălescu, directorul Vămilor —, aşteptînd pe aceia în metode.

Văd trei scene din această visită plină de învăţăminte.

Regele soseşte. Liceul, înzestrat cu arme pe care nu ştiu dacă le mai avusem vre-odată în mîni, dar potemchiniada şcolară trebuia să se adauge la celelalte, e înnaintea porţilor internatului. Careta largă, pompoasă à la Daumont, cu jockei călărind pe caii d'înainte, suie Strada Arcului, precedată după obiceiu de filfîirea de pene albe, de sclipirile de oţel ale jandarmilor călări şi de trăsura în care prefectul poliţiei, în picioare, cu faţa către Suveran, garantează siguranţa, ordinea, buna cuviinţă. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaştri ai regelui, cari cerează iute toate, de jur împrejur, fără a face sforţarea unui zimbet, fără o umbră de mulţămire.

De-odată un imens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambiţioasei ciădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atîta lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; îmbulziţi din toate părţile, băieţii sar zaplazurile înapoi în curte, cu sau fără beţigaşele reformate care li se încredinţaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balş, profesorul Miltiade Tzony de la Universitate şi altă tînără oposiţie nerăbdătoare şi indignată şi ea de isprăvile de la Bucureşti ale „cetăţenilor indignaţi", adecă ale agenţilor cari pedepsiau redacţiile ziarelor oposiţiei, devastîndu-le în numele „naţiei", ca şi de conrupţia crescîndă a unui regim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colectivităţi", de unde porecla, răpede generalisată, de „colectivişti", se şuierase, aruncînd asupra domnescului oaspete al oraşului mere putrede şi ouă clocite.

Lecţia de sentimente civice nu era din cele mai bune.

La şcoală, niciun cuvînt despre cel care venia la sfin-

ţirea noii Mitropolii, mare şi solidă clădire, făcută onest de arhitecţi străini, dar basilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina şi amintirile ţerii, niciun cuvînt despre opera lui şi despre însuşi lăcaşul în care puteam păşi de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot „Doamn' meşte"-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghiţisem în copilărie de la o preoţime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credinţa ei.

Dar cu aceleaşi netrebnice puşti trebuia să defilăm în faţa uriaşului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I-iu şi ai unei oficialităţi civile şi militare, în faţa căreia stătea înfipt, cu sprincenele-i dese, generalul Racoviţă, comandantul corpului de armată. Singură curiositatea a făcut să ni întoarcem privirile spre locul unde era regele, şi am făcut-o aşa de lălîu şi de zăpăcit, încît cîţiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul şcolii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.

Toţi erau supt impresia dureroaselor scene de la sosire. Şi astfel pare că s'a scurtat mult din ceia ce trebuia să mai fie. Plecarea celui atît de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică şi mîndră Domnie am putut-o vedea, cu aceiaşi ochi de curioşi nedisciplinaţi şi nerespectuoşi, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar fereştile liceului nostru.

Aceiaşi lungă trăsură de gală, dar fără jockeii săltători, casacele şi caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea şi ea umilită, regele, vădit întristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur, — ruşinea, ruşinilor, de care mai mult am rîs decît să înţelegem inconştienţa degradării, — un stol de nemernici derbedei, Romîni şi Evrei, urlau din fugă un „ura" ţigănesc, care era cea mai sîngeroasă din ofense.

Cu biserica în locul cafelei de dimineață și cu o regalitate astfel batjocurită de clasa care era datoare să încunjure, peste toate deosebirile ei, tronul de „voință națională" pe care-l dorise, și apărată așa de neghiob de înseși organele care aveau această sarcină, și cu un naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe din afară, din corespondența de la Roman a „moșului Manole", nu numai prin „Contemporanul" și „Revista Socială" de la Iași, dar și prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiștilor de factură franco-belgiană din București, „Drepturile Omului".

Nu-mi aduc aminte cum, m'am trezit în Păcurari, — lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă și frumoasă, prefăcută în penitenciar, „Poarta Verde", înaintînd printre căsuțe curate până la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți și la berăria „Zimbru", cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului engles. Unul din ei, Eduard, era, cred, în clasa a VII-a, și el ne colăcise deci. Dar ședințile, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă credințe politice și sociale, era presidată de fratele mai mare, Carol. Frumoasă figură albă, blondă, între bielșugul bogatului păr creț, cu albaștrii ochi siguri și reci, șeful nostru era unul din oamenii cari cîștigă și rețin, a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce cîștiga răpede inimile.

De aici m'am căpătat cu traducerea francesă în quarto, pe două coloane, aspră și solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a „Capitalului" lui Karl Marx. Am lăsat grijile școlare, care pentru mine erau foarte puțin grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răsbate, în

acest desiș de abstracții, pe drumurile de piatră goală ale silogismelor capțioase, ale sofismelor de mult răsuflate. Legea ofertei și cererii, plus-valoarea datorită muncitorului și pe care capitalul lacom al exploatatorilor o fură, profeția unei „zile de apoi", cînd acest capital se va concentra așa de mult în numai cîteva mîni, încît va ajunge o șuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută și definitivă, a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf... Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înțeleg, o conferință — cu totul altceva decît tesele școlare cu care eram dator, — și, în acel mic grup de tineri necunoscuți mie, am și cetit-o.

După aceia m'am învrednicit să capăt și o misiune, pe lîngă lecțiile pe care le făceam vierului de la Copou — contactul cu „poporul", — pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit căinîndu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinerețele mele dacă am ajuns nebun —, aceia de a duce noua evanghelie, cu broșurile lui Cropotchin cu tot, la Botoșani, unde, stînd cîteva zile la „moșu' Manole", mi se pare, așezam pe rafturile bunului liberal bătrîn literatura socială cu coperțile roșii. Dar, cu tot entusiasmul de care eram capabil, potolit entusiasm moldovenesc chiar la șaisprezece ani, n'am putut cîștiga pentru ceia ce socotiam că e crezul mieu statornic decît pe simpaticul mieu fost coleg Waiser, pe care asemenea predici din adolescență nu l-au împiedecat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoșanii noștri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările, ridicule sau criminale, ale doctrinei mele, până la vrista pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît ma

mare milă, cu cît el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să resist, acestor rătăciri barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșii și trufiei prostești a oamenilor ajunși.

Carol Mayer avea însă și o bibliotecă germană, cu clasici legați frumos, din cari era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu și, ca să zic așa, și al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai fără folos apreciabil!, să mă inițiez într'o literatură, al cării sentimentalism romantic, ca în despletiții lui „Briganzi", cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii miei fumurii, cu lipsa mea de cravată și cu bețigașul amenințător, m'ar fi putut seduce atît de ușor. Dar pentru fericita, mîntuitoarea atingere cu o altă literatură, a cării limbă o stăpîniam foarte bine, dar de care fusesem despărțit prin bariera școlii de atîta vreme, mai trebuiau cîteva luni de zile și toate pățaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră — și decît să fie o impunere, în cine știe ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine așa! —, către ce-mi pica în mîni din nouĭ scris românesc, într'o vreme cînd, de o parte, la Moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la Bucureșteni, un romantism de pitoresc colorat, capricios și zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cetit astfel, cu unii, puțini, din colegii miei, scrierile lui Constantin Mille: „Dinu Milian", imitație după Jules Vallès, dar plină de amintiri autobiografice dintr'o societate așa de asemenea cu aceia în mijlocul căreia trăiam, apoi „Feciorul Popei", în care colorile erau mai vulgare și mîna mai grea, fără să las de o parte „Caietul Roșu", în care era pasiunea francesă pentru baricade pe care a înțeles-o și Eminescu în „Împărat și Proletar",

şi negaţia absolută, furioasă, opusă credinţelor metafisicei. Şi, într'o zi, o elegantă fiţuică reunia cu acelaşi Mille, cu versurile plate ale ofiţerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale unui Nicolae Ţincu, pagini de critică literară şi artistică ale lui Delavrancea, de o aşa de proaspătă şi de curagioasă personalitate.

Încercări literare nu făcusem eu însumi decît nu ştiu ce schiţă, după paginile de realism din „Contemporanul", cu privire la ridiculul amestecat în drama îngropărilor din colţul mieu de Botoşani — forţam pentru aceasta un suflet care cerea alt ceva —, şi numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în faţa casei „moşului Iacob" era aceia a unor vechi colegi ai miei, în care o domnişoară mai nostimă decît tînără avea ochi şi pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urît, dar bogat, al lui „moşu' Manole", îngînam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit:

Are inimă de aur,
Şi ţi-e drag de nu-i vezi bine.
Fericeşte-te pe tine:
De bărbat ai un tesaur...

Ermil el insuşi, ieşit de la admirabila şcoală particulară „Institutele Unite", a junimiştilor, cu amintirea lui Eminescu şi cu presenţa lui Culian matematicul şi a matematicului Melik, cu „Codiţă" al nostru şi cu tot clanul, cunoştea mult mai bine noua literatură şi, cum îi plăcea să-i cetească inteligentei şi bunei noastre mătuşe, Aspasia, asistam şi eu, în acele luni de'naintea bacalaureatului, la lecturi luate din „Convorbirile Literare", mutate acum la Bucureşti. Ermil cetia rău, dar eram în măsură să înţeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la „Contemporanul"...

Deocamdată, în urîtul oarelor din clasa a VI-a, mă

apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor", o foaie proprie, pe care o trăgeam la maşină şi o dădeam abonaţilor — tot nu uitam „Romanu" de la Roman!—în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lîngă ce dădea Statul romîn, îmi complectau alimentaţia. Cum fusesem găsit de o coloare a feţei puţin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul „Ecoul Ceaunului". Eram şi ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viaţa creaţiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor şi trebuia să răspund la lecţie, ceia ce devenia absorbant.

Cum se vede, de loc talentul precoce. Şi, de altfel, cînd versurile s'au înmulţit, mă jenam de caietul mieu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila maşină a şcolii.

Literatura românească mi s'a mai vădit la „domnu' Drăghici" prin apariţia „Revistei Nouă" a lui Hasdeu, impunătoare prin proporţiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori şi cu eroice chipuri de scriitori. Era şi Delavrancea acolo, şi era şi Vlahuţă — dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui şi prin apariţia de-odată, lîngă Otel Traian, a trupului îngroşat şi greu la mers, a feţei bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustaţă, pe cînd băţul căuta să lovească în diformele „turnure" ale doamnelor. Ni-a trebuit timp ca să-l înţelegem, şi a trebuit ca poesia lui atît de nouă şi de adîncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai „Convorbirilor" de la Iaşi în eleganta ediţie bucureşteană a lui Socec. Disidenţa „Revistei Nouă", pornirea ei contra „Convorbirilor", duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia" la care colabora şi isteţul, productivul filolog Lazăr Şăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicaţiei ne cucerise, şi am avut o deosebită plăcere să comunic

exemplarul cumpărat din banii miei de pedagog fetiţei cu obrajii roşii care rîdea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipiam şi ultimul „franc" al cîştigului mieu, mă cucerise cu desăvîrşire, contribuind esenţial la desfacerea mea din desordinea şi vulgaritatea care mă încunjurau şi dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîţia alţii, pot măcar înţelege şi simţi.

Lîngă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cării vitrină pe jumătate îngheţată în lungile seri de iarnă îmi vrăjia ochii. Pănă astăzi a întra într'o prăvălie nu-mi e lucru cel mai plăcut, şi mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotărî a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr două edituri francese îşi trimeseră cărţile în acest Iaşi al vechilor pensionate la care învăţase Kogălniceanu şi Alecsandri, al represintaţiilor de teatru francez, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuţărie de snobi cu cîteva sute de cuvinte francese ca pentru relaţiile cele mai comune şi mai banale din viaţa socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă măruntă, îngrămădită, aducîndu-ni produsele masivei şcoli realiste, care cîştigase şi neastîmpăratul spirit provenţal, avînd anume legături cu neinfluenţabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Cruditățile voite, pentru a cuceri şi reţinea un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer şi curagios o doctrină, ale lui Zola: „Nana", cu lumea infamă pe care o descrie, „La Terre", cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase, „Le Ventre de Paris", cu desgustul movilelor de hrană care încunjură şi domină, în halele parisiene, acţiunea, „Germinal", cu epopeia întunecată şi dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul mieu, pe care indecenţele nici nu-l pu-

teau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frasei grele de sens, legată în cătușe trainice, ducînd descripții îmbielșugate și acumulînd adiective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului mieu de mai tărziu.

De partea cealaltă, erau cochetele cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînăr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatic. Daudet mi s'a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în „Jack", e sforțarea stîngace de a face ca și romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului frances, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările ternei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.

Poesie puțină. De aceasta: a lui Haraucourt, halucinatul, a lui Maurice Bouchor, a lui Sully Prudhomme, a lui Coppée, ba pănă și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin, a mai vechiului Baudelaire, din „Florile Răului", mă voiu apropia mai tărziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget.

Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, putința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francesi, măsurați, discreți, siguri, ca și în ușoarele înseilături, puțintel strengărești, bune de export, și în Orient, ale lui René Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceia ce ar fi însemnat a

plăti volumul, destăinuirile de frumuseţă mi se făceau cu atît mai scumpe.

Au ieşit din aceste necontenite lecturi, pe lîngă care datoria impusă a şcolii îmi era acum aşa de puţin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile şi din toate vremile. *Aici* era adevărata geografie şi adevărată istorie! Peste atîţia ani de grea robie cu ghiuleaua „lecţiei pe mîne" de picioare, acest sentiment al spaţiului şi timpului se lega de acela pe care-l prinsesem de mult, foarte de mult, şi apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumas tatăl mă introduseseră, de la „Cei trei muschetari" înainte, prin broşurile cu interesante şi elocvente săpături în lemn, în lumea aristocraţiei cu pălăria largă, pana în vînt, fresa de dantelă şi spada la coapsă lovind cizmele larg deschise de-asupra. Şi simţirea se desfăcea din tot ce o apăsase până atunci, se curăţia de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălţare răpede, neaşteptată, ameţitoare, până la o adevărată beţie a spiritului, din subpămînteana frămîntare cu atîta noroiu de mahalà, cu atîta infecţie de bancă şi cu atîta seacă pretenţie, proastă şi rea, de catedră. O, sfintele mele cărţi, mai bune şi mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din ţerile unde nu s'a întrerupt niciodată cultura, şi de aceia, cu toată lipsa unei averi, moştenită sau cîştigată, cu cîtă nesfîrşită iubire, cu cîtă nesăţioasă patimă v'am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colţuri ale părăsirii voastre, din împrăştierea atîtor furtuni şi catastrofe casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai preţios omenirea de pretutindeni şi de oriunde, în casa mea, dese ori mutată, până la permanenţa unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalţă acelaşi imn, peste margenile morţii cui

v'a scris, acelui mare şi nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul uman!

Acuma ieşirea în oraş nu era numai visita la „moşu' Ioanidi" ori popasul la Grecii de la Mitropolie, cu tichiuţa neagră şi pestelca albă, cari vindeau neasămănate cadaifuri şi baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungă, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăşi ai miei, cari nu cetiau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărţilor pe care mi le însuşisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor Atenei, din care se scotea mai multă învăţătură, mai mult folos sufletesc decît din toate lădoaiele tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întreagă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi şi de aspiraţii, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschişi înainte, am venit şi eu la proba, pe atunci înfruntată de aşa de puţini şi în împrejurări de impunătoare seriositate, a bacalaureatului, dincolo de care înţelegeam fiecare ce largi, seducătoare şi pline de primejdii necunoscuturi se deschid... Căci era pe atunci, şi până la copii, un simţ al seriosităţii vieţii, al datoriilor care se impun şi al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universităţii ieşene, din nou sigur pe situaţia mea, căpătată printr'un nou concurs, a trebuit să îndur însă ultima, şi aceasta destul de grea, umilinţă materială a tinereţei mele.

O parte din această vacanţă, în care nu m'am „preparat", cum nu mă preparasem, în deosebi, nici pentru examenele de până atunci, am petrecut-o însă la ţară la Ermil.

El moştenise de la unchiul său Botez moşia Zahorenii, din Dorohoiu, luase în arendă cuibul de răzeşi al Brăheştilor din Borolea, moşia săracilor urmaşi de boieri, mun-

cînd la plug cu grija să nu treacă boii pe moşia proprietarului, şi cu „cocoanele“ ajutînd la dulceţi în casa acestuia, dar îmbrăcaţi orăşeneşte, politicoşi şi mîndri, şi pe lîngă aceasta şi moşia lui Costică Iorga, mort cu mîinile împaînjenite, lăsînd ca moştenitoare pe verişoara de la biserica Roset, măritată cu fostul mieu coleg de şcoală primară Gheorghe Ursianu, apoi cu ofiţerul Bălăceanu, Şerpeniţa, de sigur un vechiu Şipinţi din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut şi graniţa Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, dacă nu şi pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, rămînînd în vechile case scunde şi înguste ale acelui Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, şi a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărţile lui, îşi îngîna batrîneţa şi decadenţa cu garafa zilnică, de care se aprindea aşa de mult încît ameninţa prin zăbrele cu o puşcă neîncărcată pe gazdă ca şi pe „neamul lui“, care eram eu. De jur împrejur, moşii bine lucrate de mari proprietari legaţi de brazda lor, Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaş, Pănculeştii. Şi Tudorachi Covrigarul cu fata-i vioaie era pe aproape, şi lîngă Săveni, în casa unui sub-prefect mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit şi eu, ţinînd de urît unei preotese ochioase, până ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să ştiu, m'a mînat acasă tot aşa de imperios ca odată „moşu' Costachi“ cînd la vie priviam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, ameninţată serios, el pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n'a vrut să-l vîndă nimănuia şi l-a pierdut la cărţi.

Multe am învăţat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi şi aştepta apoi să ieşim din căruţă, dar la nevoie aşa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît ştiam eu mînà podul

de vergi și de fîn peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic; mai tărziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus și eu odată acasă, dar singur eu știu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințile mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în margenea lanului de popușoi. M'am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbiau bondarii greoi cu aripile roșii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice care cărau snopii cu cari meșterul clăditor făcea coperișul trecătorului palat de spice, și le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd și cîntînd, — altceva decît Rodica lui Alecsandri! — în praful ridicat de batosa în a cării căsuță verde cîte o bălaie Nemțoaică de vrista mea urmăria cu ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraților pești de argint. Am văzut vînîndu-se vrăbii cu ploaie, și o cucuvaie împușcată m'a privit cu desperarea ochilor ei galbeni; am cercat să cresc becața rănită, căzută din stolul plecat spre lumină, și am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopțile clare, țintate cu stele, mi-a țîșnit în față focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, și din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici" știam că une ori și proprietarii asigurați o fac fără pedeapsă. Am auzit harmalaia Țiganilor, o clipă colonisați pe pămîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colțuri ale lumii.

Dar am văzut și oamenii venind încrezători la socoteală și plecînd desnădăjduiți că li-a crescut datoria. Am înțeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrîșnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă sara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo dușman al unei societăți sprijinite pe astfel de base.

Ce putea face mama ca să mă întreţie în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iaşi pentru examen? Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară — din nou povară cuiva? — lui „moşu' Iacob", care, aşezat un timp ca inspector la piaţă de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acuma scos din funcţie şi pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră şi la focuri de revolver, luaseră în stăpînire ţara, cu toate comunele ei. Bolnav, stîngîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii miei ca să-i compare cu bietele lui rotule desgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă, şi trebuia bunul zîmbet veşnic al totuşi chinuitei de griji „ţaţa Aspasia", ca să poată primi o conştiinţă în trezire ospitalitatea ce aşa de natural i se oferise.

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, şi ştiam cine le-o fi dat, ca să ajute o rudă săracă, şi după ce stăruinţi materne, făcute acum şi în numele mieu. Banii „domnului Drăghici", plus un mic împrumut pe care-l priviam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, şi eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-şi găsească o răsuflătoare. Şi, dacă se găsiseră cîţiva „franci" pentru „locanta" de lîngă casa lui Paşcanu, locuinţa n'aveam cum o plăti, de şi, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit şi la „moşu' Ioanidi", care mă privia acum ca pe un prieten şi confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci, în odaia vecină, „ţaţa Zinca", redusă la o umbră cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agonisa în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Şumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăş fără plată colegul Briul. Şi ce otel? În dosul Mitropoliei, pe o

stradă cu foarte rea reputaţie, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la ţară. Jos, berărie şi cîrciumă, cu fete care erau gata să se suie cu clienţii lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăiţe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curţii îmbulzite de lume. Sunetul musicei răsbătea la noi prin podeaua hîrşciită şi neîngrijită, şi de alături se auzia adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraş, aceste oteluri, fără deosebire, până la Otel Rusia, alt deposit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile —, şi vai! toate realisările —, de prin odăile din dreapta şi din stînga şi chiar până la imposantul Otel Traian, răpede degenerat, cu acelaşi praf, cu acelaşi indescriptibil miros de acru, cu aceleaşi covoare îmbîcsite de murdărie, cu aceiaşi chelneri evrei nespălaţi, cu neînchipuitele latrine de cuib asiatic şi cu politicoasa rugăminte de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu musică numai până la ceasurile trei de dimineaţă". Mi s'a întîmplat într'o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să stîng lumînarea, dormia paşnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cinchiam pe o canapeluţă, să simt întrînd cu zgomot un om străin care, cu orice preţ, injurîndu-mă, voià să mă dea afară, indiferent la ameninţarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrşciitul pe păretele soios al chibritului mieu am văzut pe cine? Pe Cesar însuşi, pe Cesar al lui „moşu' Manole", pe Cesar tovarăşul de copilărie, prietenul mai în vrîstă, cu bani de la mama din Bucureşti, care, în cocheta uniformă de ofiţer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceia unde-l aştepta idealul său de o noapte.

Aşa învăţam eu pentru bacalaureat, şi, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea ruşinii, însemnam, odată,

de două, de multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd îşi aduce aminte că „a fost ţinut din pomană"...

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru tesă. Ea are marele avantagiu că îngăduie elevului să se coboare până în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat şi mai bun, să-şi învedereze apoi şi prin formă bogăţia de nuanţe, delicateţa de percepţii, putinţa de creaţiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în faţa ta; nicio infăţişare străină, nicio temută privire necunoscută care să te influenţeze, făcîndu-te de obiceiu mai prost, une ori cu cît mai prost!, de cum eşti în adevăr. Cred că voiu fi scris bine, căci la această probă am ieşit, pe neaşteptate, o mărturiseşte stîngaciul tuturor examenelor, cel d'întăiu, cu domnişoara Elena Buznea, mai tărziu d-na Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul mieu, înaintea universitarilor necunoscuţi, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puţin. Sînt emoţii care înfig amintirile, dar sînt şi altele care le distrug imediat, emoţiile asămănătoare, care se succedă. Văd pe Petru Misir, mic, rumăn, cu ochelarii pe ochii glumeţi, urmîndu-ni, cu mersul lui iute, sărîtor, lucrul la înscris; mai tărziu el era să fie mijlocitorul cu însuşi Caragiale al debutantului literar şi, până la sfîrşitul lui, lipsit de o femeie aşa de iubită şi căutîndu-şi mîngîierea în aţîpirea conştiinţei, un sentiment de caldă gratitudine m'a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la greceşte, profesor de Seminariu, deprins cu ruralii lui; din „mă" şi din „tu" nu ne scoate. Un candidat nu ştia ceti greceşte. — „Ce grecească e asta, mă? — Greceasca veche... — E prea veche, mă!". Şi tot de la Seminariu ni venise un bătrin Gheorghian, care avea acelaşi nume cu fostul ministru liberal, — aşa de solemn cînd îşi presinta frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părţi —, şi care

n'avea a face cu quasi-omonimul său, aşa de fin şi de complex, de la liceul din Botoşani. Cum, la istoria Romanilor, îi povestiam din frumoasa carte, nobil tipărită şi luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse aşa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s'o traducă, împărţind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi ţifnos: „Nu-mi spune mie de ăstea; mie spune-mi ca la carte".

Aşa am ajuns student.

IX.

Universitatea de acasă

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire şi al cărui resultat nu mi s'a comunicat niciodată altfel decit că am fost admis la Şcoala Normală Superioară, am inceput studiile mele la Universitatea din Iaşi.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, in care trebuie să exprim şi atita recunoştinţă, să nu se mintuie cu lucruri prea urite, care erau condiţiile in care atunci, la 1889, se trăia într'un internat universitar care purta, pe lîngă aceasta, şi titlul, total neindreptăţit, de Şcoală, de „Şcoală Normală", cea d'intăiu in rang, cu sora ei din Bucureşti, dintre şcolile normale ale ţerii.

Se inchiriase pentru a adăposti vre-o douăzeci de studenţi de la Litere şi de la Ştiinţe Casa Ciurea în faţă cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin presenţa in balcon a tuturor moaşelor şi îngrijitoarelor in nevoie de bărbaţi. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rinduri, cu balconaşe şi un petec de grădiniţă, tot aşa de absolut neingrijită ca şi restul.

Căci noi n'aveam nici conducător responsabil, nici ingrijitor pentru nevoile casei şi ale noastre. Directorul, un simpatic şi placid profesor de ştiinţi naturale, Craiovean de origine, Stravolca, insurat cu o Belgiană, dar pe care-l surprindeam şi pe alte drumuri decit ale casei, ni-a făcut,

cred, o singură visită într'un an pentru a „cerceta“ plîngerile direcţiei femeilor din faţă, care nu-şi cătau de lucru din causa noastră, şi, ameţit în cîteva minute, de zgomotoasele protestări ale studenţilor că gustul nostru carê rătăcia şi pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenţie pentru colegele noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat aşa, năuc de cap, acasă, hotărît să nu mai intervie în această anarhie complectă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a şaptezeci şi cinci de bani pe cap, în cursul căreia, pe lîngă feluri în general desgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la Greci sînt mai ieftine cu bucata şi mai scumpe cînd se ieau douăzeci de-odată, ceia ce a adus, ca o consecinţă naturală, „trecerea prin uşă“, cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimes de la Bucureşti, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploeşti, s'a compromis de la început prin ideia de a ne inspecta şi sfătui, prin admiraţia pentru o colegă care făcea literatură şi care, oacheşă şi grasă, era, în ilusia lui, palidă, blondă şi cu ochii albaştri, şi printr'o misterioasă scenă cu lenjeriţa, de care urmărît a străbătut ca fulgerul toate coridoarele şi a dispărut. De la acea, de altfel invisibilă, lenjeră, Madame Racoviţă, ni veniau schimburile, şi o familie ţigănească, bărbat şi femeie — celui d'intăiu i-am lăsat ca amintire cilindrul mieu, pe care mi-l turtise, ca răsbunare pentru o scenă cu „hep“ „hep“, de sigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d-sa, din neamul Morţuneştilor după mamă, e Romîn get beget, d. Şt. C. Ioan —, cari cumulau rîndăşia cu sufrageria şi cu curăţitul odăilor, inclusiv a latrinei, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întru cît nu se întrebuinţa o mai comodă pîlnie, aşezată în antreul de lîngă scări, alături de lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, şi visitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii şi sala de mîncare de jos compuneau alcătuirea Şcolii. De ele toate dispuneam după voie, într'o adevărată republică, în care cine voia să tiraniseze tiranisa, şi bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr'însele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent şi mai spiritual avînd numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalţi. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalţi pentru severitatea şi hotărîrea lui, bunul Fîntînaru, de pe la Folticeni, înalt, spîn, slab, din care soarta a făcut, pe lîngă profesorul de liceu care a trebuit să fie, şi un prefect permanent al liberalilor, la cari aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din Bucureşti şi călcarea demonstranţilor, în faţa Palatului Regal, de caii jandarmilor călări ai maiorului Fănuţă, fusese dat în judecată, împreună cu toţi acei cari-l ajutaseră la guvern. Evolceanu, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoşani, cu botanistul Em. Teodorescu, se ţinea prin răceala lui firească şi calculată la o parte de toate aceste frămîntări, şi indiferenţa lui se păstra şi atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebuinţaţi ca suport pentru a cruţa pe cei noi, au fost strămutaţi, nu fără osteneală, cu concursul lui Ştefan Popa, mort tînăr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ştefan Ioan, care cuprindea şi preţioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului şi puţintel bîlbîitului Ionescu, care a ajuns profesor de romînă la Craiova şi care era, din causa slăbiciunii lui în toate privinţile, supt numele curent de „Bulichi", obiectul glumelor noastre celor mai dureroase: azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toţi doctorii, temîndu-se de oftica familiei, care-l făcea să nu cuteze a călca nici în ceasul morţii în odaia fratelui, profesor la o

şcoală din Iaşi; mîne, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploi; poimîne, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase compromitea instituţia, şi el se lăsa adus înaintea „judecătorilor", de Popa şi de Teohari, de cari vorbim îndată, ofiţeri de reservă, în uniformă şi cu săbiile scoase. La uşa care despărţia de dormitoriu, sumbru, cu barba nerasă, păzia, mormăind la fiece ameninţare a situaţiei sale, Radoveanu, apoi profesor la Bîrlad, dar groaza pe care o răspîndia n'a împiedecat coaliţia desperată a slabilor de a sparge această uşă bine păzită şi de a crea ceia ce s'a numit de atuncea „pasagiul polului Nord". Mai erau şi alţii: cei doi Scobai, Hulubei şi cîţiva veniţi după mîne, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăţie, căruia Călărăşenii fără deosebire de partid îi vor ridica un bust şi pentru bunătatea ca şi pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băieţaş mărunt, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă „nepotul" miéu şi care n'a mai putut seăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravănul Ardelean Grigore Bîrsan, care cînta aşa de duios din vioară şi aducea o simţire naţională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut şi el un timp prin aceste plictiseli, care, la noi ca şi la Francesi, erau un obiceiu pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. Odată nu l-am întrebat de durerile lui de acasă, odată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta une ori din greu înstrăinatul între fraţi. De altfel cei veniţi de la Liceul Internat procedaserăm tot aşa cu State Dragomir Basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent şi autorul unor mişcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s'a pierdut înaintea noastră; îşi atrăsese broaşte în pat şi alte miserii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perişor mărunt şi creţ, ca şi prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal, care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă simpatic. Pentru noi, nu era Basarabeanul, din

ale cărui amintiri să culegem atîtea lucruri preţioase, ci aşa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni şi pentru nimic, de şi ar fi fost capabil, cu forţa lui visibilă, să turtească pe orice adversar.

De la ştiinţificii din spate veniau puternice manifestaţii, la care participau băieţi imposanţi ca talie şi ca glas, un Tomida, blînd, cu toate formidabilele lui dimensiuni, Dorohoian de la Pomîrla, crescut în aier liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, aşa de bun de gură, de cari se ţineau oarecum de-o parte doi: Romanescu, totdeauna tăcut, demn, reservat, cu tichiuţa pe cap ca un profesor de anatomie, ca un hirurg ilustru, făcîndu-şi lecţia în amfiteatru, şi Nicolae Teohari, atît de simpaticul „Culiţă", răsfăţat de toate cocoanele din Iaşi pentru ochii lui verzi, aşa de trişti, şi pentru lunga-i mustaţă roşie, trecută, de şi era la matematici şi nu la chimie, printr'o permanentă prelucrare în negru; „cotilionist" celebru pe a cărui mesuţă, păzită de un enorm cîne de rasă, se răsfăţau scînteietoare toate decoraţiile de carton, spoite cu argint şi cu aur, „Culiţă", prieten cu noi toţi, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politeţă în izmene primia visite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat şi pe care, după ce vrăjise şi neveste de profesori, care-i cîştigau prietenia soţilor, l-am văzut pe urmă atît de amorezat de o persoană literară, încît s'a pus să cumpere cărţi de filosofie contemporană şi de literatură curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Piteşti un fiu critic literar în „Noua Revistă" a d-lui Motru, unde a însemnat cu eleganţă, discreţie şi imparţialitate şi un portret al mieu. Şi era să uit — mi-ar fi părut aşa de rău! — pe colegul de la matematici cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiţă Berbecul şi care plîngea aşa de duios cînd, în schimb pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trîntindu-l

solid, o frumoasă cravată roșie, și pe cel mai masiv, mai hirșit dintre acești științifici, care s'a trezit și cu o înfățișare la tribunal pentru că s'a uitat puțintel cu nevasta tînără, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchiu din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățărilor cu dinții din glumă, dar adese ori și cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau une ori în forma versurilor, căci această bizară școală, și mai ales normală, nu știa numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepadatu" (și măgarul și d. Lepadatu erau vecinii noștri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea și la meșteșugul stihuirii. Fîntînaru, care făcea la gazetele liberale, unde am scris și eu unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu Rușii, cronici glumețe și și-a adunat, supt pseudonimul „Vladimir", epigrame, dintre care unele în adevăr bune

— Cugetările de astăzi
Sînt prostiile de mine —,

a schițat astfel pe colegii săi într'o „jalnică tragodie", în care, de și atît de prieten, figuram și eu:

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat:
Ea ascunde supt povara-i un cap mare de 'nvățat,

și era acolo vorba, printr'o licență poetică, în fond, nu și în formă, nu numai de nu știu cîte „limbi", dar și de „matematici și științi", pe care grație lui mi le adăugia. Eu însumi am încordat o șubredă și timidă liră pentru a face un „Testament", care mi se pare că precedase, și provocase, opera lui Fîntînaru, „Testament" în care mulți aveau ce n'ar fi voit, ca prietenul Scobai, cam iute la mînie:

Lui Scobai cel mititel,
Ce mi-a fost prieten bun,
Îi las astăzi moștenire

O măciucă de alun,
Ca prin ea să stăpinească
În intreaga Facultate,
Socotind că e destoinic
Ca pe toți să-i poată bate.

Această inocentă satiră n'a rămas însă fără sancțiuni pentru o cutezanță care odată a fost și puțintel ciomăgită — cu ce adîncă rană pentru o firească mîndrie! — și astfel, devenit pentru tovarăși „Duhul", întrupat și într'o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului sau, din causa taliei mele supțiratece, neînchegate, într'un măturoiu, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuță Roznovanu, pe care, la 1866, tata și bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Și, după textul *ad hoc*, cîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele școlii:

Cine trece, etc.?
Este Iorga, este Duhul;
E Nupuță Măturoiu.

O visită regală care, din fericire, nu onoră și o astfel de școală, ne puse de-odată în fața lui Carol I-iu.

Cu fastul obișnuit, regele înainta prin sălile de jos ale foastei reședințe fanariote, noi fiind în fund, fără nicio rînduială, ceia ce-mi atrase de la masivul și brutalul rector Climescu, care-mi dăduse așa de iertător drumul la bacalaureat unde nu știusem la matematici absolut nimic, strigătul de: „scoate căciula, măi".

S'a oprit, ne-a privit: din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, și glasul puțin rauc, cu întîrzieri asupra silabelor străine, a răsunat, pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată, mieluțelele pentru care suspinam noi în bănci: mitítica roșcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega care sărise odată pe fereastă,

cea care ni dădea fructe din copaci, două alte apariţii stranii, cu profiluri asiatice, cele două palide fete de profesori şi bălaia regină a visurilor mele eminesciane: „Tar tumnealor? — „Sînt studente, Maiestate!“ — „A! tumnealor sînt ca să nu înfeţe tumnealor“. Ni-o spusese! Multe lucruri mai ştia şi regele Carol I-iu, de şi nu învăţase la Universitate cu studente..

Că se şi învăţa în acest infern de desmăţ, mai mult sau mai puţin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba încă, în ce mă priveşte pe mine, între cîntece, certe şi încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Şcoli Normale, în care n'am ascultat nicio lecţie de pedagogie şi n'am examinat niciun elev, am întins peste orice aşteptare şi speranţă orizonturi care şi aşa întreceau cu mult ceia ce se cerea de la noi, ba chiar ceia ce la noi se putea înţelege, preţui şi întrebuinţa. Dar despre acestea pe urmă, după ce voiu chema din amintirea, care li-a rămas credincioasă, cu mult mai mult pentru binele primit decît pentru omeneşti scăpătări, pe profesorii miei.

Nu era niciunul dintre dînşii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorinţă de a ni fi folositor şi cu o zestre de ştiinţă, nu totdeauna împrumutată, pe care odinioară, prin schiţe publicate în „L'Indépendance Roumaine“, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gîndi cît pot să doară pe oameni în viaţă astfel de observaţii, de alminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la cari, şi nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am cîştigat mai puţin.

În fruntea acestei categorii trebuie aşezat, de sigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărţită la premii, Viaţa, bine scrisă de altfel, dar cu răsfăţări de frasă care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, şi am răsfoit pe urmă şi un proiect de reformă a învăţămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspiraţii la portofoliul Instrucţiei Publice. Îl vedeam acuma în faţa noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios şi bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, îngînînd frase goale de sens despre „poesia populară care zboară din cracă în cracă", ori, la examen, urmărind cu acei ochi inroşiţi de patimă cari-l vor face, păcătoşii, să plece în America împreună cu nu ştiu ce fermecătoare Italiancă şi cu cassa Teatrului Naţional, pe cutare colegă grăsuţă, care, în chinurile întrebărilor, îşi răsfăţa pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba romînă era mai totdeauna absent, la Bucureşti, şi avea bunul simţ să lase suplinirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală şi morală, Aron Densusianu.

Nu de la jovialul şi oriental-ironicul profesor de greceşte, fost farmacist, ni se spunea, în Orient, Macedoneanul Ioan Caragiani, membru al Academiei pentru nişte studii pline de o bogată experienţă filologică şi istorică din provincia sa şi pentru clara traducere a „Odiseii", de la acest spirit, puternic, dar de o aşa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învăţat a ceti în original literatura celei mai depline şi mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustăţile aplecate spre gura sensuală de cel mai mare mîncău al Iaşului, aruncînd din marii ochi negri, nu numai lumină, dar şi o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l vedeam seara în Strada Arcului în papuci la masa de cină, lîngă tovarăşa sa şi lîngă o sprintenă copilă brună, se făcea a ni explica, în adevăr culinar, rîzind în fundul sufletului dar cu un aier de profundă seriositate în privirea de cele-

bru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuţit şi complimentul drept cu o pîne, sau ni represinta „eleganţa“ prin felul cum se învîrtia în jurul scaunului fără să-l răstoarne şi al catedrei fără s'o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ni vorbia de nu ştiu ce trecătoare suferinţă fisică a Hypatiei, filosoafa din Alexandria. Ca resultat didactic, ştiinţific, — fireşte nimic. Dar ce bucurie a simţit el la licenţa mea — şi aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbia în Camera de Consiliu! — cînd a văzut că pot scrie în greceşte considerații asupra literaturii clasice în spiritul vechilor biografi şi comentatori!

Nicolae Ionescu, „marele orator“ de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii întraţi în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susţie tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încîntase o generaţie, ni se presinta palid, umflat, supt părul alb buhos, pe care-l respectase vrista, refusînd să vie la examen fiindcă „Englesii, învăţătorii noştri în materie de libertate, au legea *habeas corpus*“, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ni aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, Na-po-le-on Bona-par-te, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafà. „Ce-ar fi fost pentru Viena? Ce-ar fi fost pentru creştinătate? Ce-ar fi fost pentru omenire? Ce-ar fi fost...?“ — „Ei, ce-ar fi fost“?, întrerupse, enervată, Elena Didia Odorica Sevastos. Leul fără dinţi îşi scutură coama. În faţă vedea Parlamentul, adversarii cari-l provocau, odioşii guvernamentali. „Ce-ar fi fost? Eu aş fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem!“.

Îmi pare rău că în aceiaşi categorie îl punea o neînvinsă disposiţie a studenţilor, cari ştiau de altfel că şi la

„Junimea“ profesorul lor avea aceiaşi atmosferă, pe filosoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnoasă, în care era şi o nesfîrşită bunăvoinţă şi un optimism naiv şi mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără îndoială, era în curent cu filosofia francesă, pe care ni-o punea în mînă, pănă la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi, Thales, pentru el „Talete“, şi Locke, pe care-l pronunţa lătăreţ: „Loche“, adăugindu-i titlul de onoare: „domnul Loche“. Făcea seminarii şi era atent la părerile noastre chiar cînd avea a face cu gluma, pe care n'o înţelegea sau se făcea că n'o înţelege, a lui Gane, actualul preşedinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferenţiarelor mai drăguţe şi se dădea chiar, oroare!, la „domnul Loche“, pe care-l proclama „un prost“. Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid Oltean se ţinea la nivelul „maestrului“.

Nu mai tînăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet şi scrisese o imposibilă „Negriadă“, lucrată însă după toate regulele epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densusianu, Făgărăşeanul mutat în Iaşul unde la generaţia mai veche nu se evaporase încă învăţătura strict şi dîrz „romană“ a lui Simion Bărnuţiu, se ţinea la o parte de viaţa publică, evita şi prieteniile, în acelaş timp cînd absoluta lui isolare şi evidenta lipsă de orice ambiţie vulgară şi de orice pofte nu-i puteau face duşmani. Despreţuitor faţă de Alecsandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într'o aşa de neglijată haină, îl fermeca, neînţelegător faţă de tot ce venise pe urmă, el, suplinitorul la romînă al rotofeiului başbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Ştia latineşte bine, ştia cu iubire limba care pentru dînsul valora întăiu ca

amintire a strămoșilor. Cuteza să ni deie ca text epigramele lui Marțial și manevra așa ca să nu ne atingem de niciuna din spurcăciunile, numeroase și grozave, dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, — și ce spaimă pe el cînd o studentă, propria lui nepoată, nepregătită și venită tărziu, a luat bucata de alăturea și se îndărătnicia, neînțelegîndu-i sensul, să-i tot dea înainte! Cînd era vorba de Horațiu, hotărîtul antisemit într'un oraș unde, trebuie să recunoaștem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite și zidurile, el observa că acest libert fără virtuți militare și lăudăros de lipsa oricării moralități romane ar fi putut fi de origine semită, în care cas „trebuie că l-a chemat Orit Flecheles". Căci se și glumia uneori în barba aceia de Vlădică blăjean, și omul nu era numai îndeplinitorul fără greș al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădia tăiosul, calm repetatul lui „nu e adevărat" la examene, ci și un om blînd și bun. Același care, bolnav de rinichi și incapabil de a se mișca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s'o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ni dea și părintești sfaturi. Păcat că glasul lui supțire care, forțat, se pițigăia, strica această înfățișare, și moral romană...

La francesă, singura limbă și literatură romanică predată de pe catedra Facultății ieșene, vioiul Ștefan Vîrgolici, cu ochii ca mărgica neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduș în fața ciupită de vărsat, pe laturile căreia fîlfîiau ușoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu și o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuși pentru materia sa, fost elev al Universității din Madrid și excelent traducător al lui „Don Quijote", pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămîie în paginile uitate ale „Convorbirilor", era cel mai bucuros din toți de orice progres al nostru, de care i se încălzia inima ca a unui bun și iubitor părinte. Mai fă-

ceam cu dînsul și exerciții latine pentru Școala Normală, și nota lui distingea și pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții și copià conștiincios dintr'însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes și primelor mele manifestări literare și, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m'a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunciau junimiștii lui, acelei lumi literare și politice bucureștene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atita limbă străină vie se învăța deci: francesa, care se știa binișor, pe vremea aceia, de toată lumea. Cît privește germana, nu era catedră, ci numai oare de seminar, destul de rare, pentru singuri normaliștii, dar tot in clădirea Facultății le preda împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densusianu. Ne chinuiam cu linceda tragedie sentimentală a lui Schiller, „Fata de la Orléans", dar, și cînd zăriam un înțeles, declamațiile „fetei" înseși, ca și ale tuturor Talboților de acolo, ne lăsau cu desăvîrșire reci, cînd, cum se vor vedea, altă poesie ni se cobora in suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote și Curtius, și a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era încredințată lui Petru Rășcanu. N'am mai întîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar și de armonios, fața rotundă cu părul scurt și mustața bătrînească albe prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolit, dar plăcut, într'o figură de marmură din anticitatea pe care și purtările lui ni-o revelau. Nicio nesiguranță, nicio poticnire, nicio sforțare și nicio săritură dincolo de margenile celei mai depline înfățișări clasice; ochii nu aruncau lumini și nicio tulburare romantică nu se oglindia într'înșii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceia ce se povestia parcă ar fi fost cules de pe o frisă elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la școlile inalte din Paris, ca să iea tărziu la Iași o

licență cu socoteli din vremea Fanarioților, foarte bine precedate și explicate, viitorul alcătuitor al unor manuale școlare de o concepție greșită în ce privește stilul didactic, nu era ceia ce se chiamă un erudit; științificul nu biruia în el, și nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de precisiune mai mult decît de noutate, înșirîndu-se după alta? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare? Un astfel de profesor însă ca Rășcanu înseninează sufletul în vrista chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat și mai disarmonic, și acesta e un neprețuit folos, în afară de faptul, esențial, că el avea înfățișarea însăși a nobilei sale materii. Și eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Vîrgolici, care nu primia de obiceiu, și la Xenopol, care avea oarecare piedeci în gospodăria lui improvisată la un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie și dătător de încredere, al bunei întîmpinări în biblioteca plină a învățătorului. Statornic ajutător mi-a fost de la început pănă la sfîrșitul unei inițieri în care cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie și pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndoială, și în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.

Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțiau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cetitor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol — și era să prind pe cele d'intăiu în „Convorbiri", unde stătea în față și toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunt și pătrat, cu fața rasă între lungile favorite roșcate, cu ochii clipitori și șterși, care, tremurînd din picioarele bolnave, suia încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e

fisicește altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea și reținerea ideii o luminau întreagă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către care mergea un nesfîrșit respect. Mai tărziu, la Facultate, pe cînd vorbia, zdrumicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare și capabilă de a se încînta răpede pe sine decît așa de adîncă precum se vădise în prima tinerețe înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul, acela luminos care cerceta lacom pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priviam mînile, mînile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.

Teoriile acestui cap filosofic așa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, și el ni le-a și schițat, cu un entusiasm lipsit de gesturi, în primele lecții, fără să fi putut noi simți noutatea și caracterul lor, măcar foarte suggestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmate silinți spre mai bine, chiar și cu mijloacele cele mai greșite și mai rele, vălmășagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereței sale, pe acest spirit, născut pentru abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligénței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării! Fața i se bucura și se răschirau larg într'un zîmbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cînd ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și Turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîciam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai găbji pe unul asupra faptului. Rare ori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenești, mărturisite în viață sau duios ascunse,

pe care le răscolia cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Răşcanu, ci scîntei electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danţ de sclipiri.

Rare ori un om s'a bucurat mai mult de propria lui cugetare şi s'a simţit aşa de bucuros s'o poată comunica altora! Valoarea cuvîntului în sine, simţul literar înăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor suggestive şi a indicaţiilor şoptite, dincolo de care o lume întragă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puţin cunoscute, şi totuşi acela care făcuse descripţii de călătorie ce nu mişcă şi versurile palide, pe care, în revista „Archiva", luată de dînsul asupră-şi, le iscălia „I. Laur", musicantul ale cărui degete erau obişnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, pănă la peisagiul pe care purismul lui îl numia „cîmpenie" urmăria dureros o frumuseţă literară, odată gata să-i vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o, arăta cea mai neţărmurită satisfacţie. În clipa aceia, cum n'o putea smulge de la improvisaţie, şi-şi dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga — numai atunci — la manuscrisul pe care stătea să-l tipărească, glorioasa „Istorie a Romînilor" în cinci volume, continuate apoi prin alte patru şi, căutînd cu ochii lacomi admiraţia pe feţele noastre, cetia pasagiul cu voluptatea copilului care suge o acadea mult timp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naţionalism de convingere i se înfipsese de mult în minte, şi nu erau rare ocasiile în care căuta să-l vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceiaşi disposiţie sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobişnuit dat nouă de o soartă pe care n'o merita pregătirea de la început a celor mai mulţi, prilejul de contact însă ni-a lipsit. Migăleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenţii

decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lîngă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuința mai cu folos pentru lecturi și meditații personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, răspingînd numai pe aceia cari nu puteau răspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s'a arătat o cugetare vie căre merită condusă și încurajată, atunci el era prins — și am simțit-o așa de adînc la capătul atîtor ani de umilire! — de același entusiasm, poate exagerat, care-l stăpînia cînd descoperise o intrigă istorică dibaciu țesută sau crezuse că atinge acea desăvîrșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.

Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit și, față de ceilalți, atît de tînăr, care însă știa să-și puie frîu aprecierilor în ce privește și pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vioaia „Lupta" a lui Gheorghe Panu, abia despărțit de Iași, știam că la București se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filosofie de la noi, organul radicalilor sprijinind firește pe amicul lui Panu, voinicul, sprincenatul și fălcosul răzeș Bădărău, care nu era încă „marele elector", urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alții, mai tîrziu compromis de o politică anti-națională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un Muntean, care indispunea și prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul: Ioan Găvănescul. Nu cu multă prietenie i-am așteptat sosirea, care a întîrziat. Dar la vederea feței sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoși întinsă către noi ca și cum, revărsîndu-ni sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce se cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expuneri pline de viață și, mai ales, cu clara pronunție de la dînșii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducția unei poesii intrisece, care se descoperia pînă și în felul adînc uman,

la fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate şi de mister, am pus jos armele şi am urmărit, cuceriţi, un steag pe care era scris, dar în puternice colori de sentimentalitate proaspătă, activă, acelaşi crez de naţionalism care la Xenopol se desfăcea numai din siguranţa unor argumentaţii. Şi aierul acela de coleg ceva mai în vrîstă, cu cîţiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparaţie ce-mi venise în răspuns: „a d-tale este?".

Cu acestea toate, cu trei patru profesori cari erau oameni vii şi mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înseşi, se descoperia pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.

Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, aşa de preţios, de călăuzire: atmosfera morală comună pe care o creau aceşti profesori împreună, cu buni, cu mai puţin buni, printr'o colaborare, măcar aparentă, pe care li-o impunea şi un perfect bun simţ şi respectul faţă de aceia a căror formaţiune sufletească li era încredinţată.

Erau din partide deosebite, care se luptau pentru putere, şi prin ziare care nu-şi observau forma şi treceau şi pe lîngă buna cuviinţă, şi prin manifestaţii din care, cum am văzut, nu lipsiau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor, stăpîni ai ţerii mai mult de zece ani, era, cu toată înţelepciunea lui Carol I-iu, care nu adusese la cîrmă pe duşmanii lor învierşunaţi, ci pe junimiştii fără pasiuni, şi anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta prevenienţă blajină, a unui înalt magistrat, care era şi cumnatul popularului Vodă-Cuza, Teodor Rosetti, era, zic, mult praf de puşcă risipit pe drum, şi în aier multe gaze otrăvitoare. Dar profesorii, dintre cari numai unul, Vizanti, era în Parlament, se feriau de a se manifesta în aşa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puţinii intelectuali. Nu

am ascultat niciun discurs politic al lor, cu atît mai puţin să ne fi smomit să-l ascultăm, şi n'am cetit de dînşii niciun articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna aşa, şi-mi dau samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poţi da în lături, dar atunci aşa era, şi nu mă pot opri, la capătul unor lungi şi pentru mine îndreptăţite, neapărate lupte, să spun că, aşa cum era acolo şi atunci, era bine.

Cei mai mulţi ieşiţi din cercul „Junimii" sau trecuţi măcar printr'însul, aceşti cugetători şi scriitori, de şi de o valoare foarte deosebită de sigur, erau deprinşi a discuta fără patimă, a-şi vorbi frumos, a represinta fiecare punctul său de vedere în aşa fel încît la capăt să-şi mai poată strînge minile. Solidaritatea unei generaţii îi lega, iar, cînd unul ca Densusianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, aşa de imperioase şi de stringente, el înţelegea că este o demnitate şi o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel polemicile erau necunoscute şi nimeni nu încerca să atragă pe studenţi de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refusat asemenea servicii, nefiind obişnuiţi să-şi capete trecerea şi nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Răşcanu observaţii calme cu privire la o carte de şcoală şi în răspunsul lui Răşcanu a fost o iritaţie, ni-a părut rău, şi ne-am bucurat că mănuşa n'a fost ridicată de Xenopol.

Am vorbit de examene, şi felul cum ele se făceau adăugia încă un element de demnitate la viaţa universitară. Locuiam, de şi nu ni dădeam samă în de ajuns, în palatul însuşi al Domnilor Moldovei dintr'un timp mai apropiat, după arderea Curţii de pe malul Bahluiului: în casa lui Scarlat-Vodă Callimachi, bunul ocîrmuitor care a dat ţerii sale Codul modern, şi pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe faţadă, erau armele moldo-

venești și o inscripție care înștiința că acolo e ușa dreptății. Larga sală de așteptare avuse cîndva tronul între înaltele ferești dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voevozi și Doamne, beizadele și domnițe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre ca să ascultăm cuvîntul de adevăr și predica morală.

În sala de la dreapta intrării profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fiecare sfîrșit de an — eu eram să apuc, în graba mea de a zbura, și cu cîte griji îmi crescuseră, așa de răpede, unul singur. Pe lunga masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminau clar fețele, de o solemnitate specială, ale profesorilor noștri, așezați în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca și acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele noastre. Noi înșine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n'aduceam nicio siguranță, căci și cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra și de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care și el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă și din răspunsul studentului își putea da samă și de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, și niciodată nu s'a ridicat un glas de nerăbdare peste diapasonul obișnuit, care se păstra cuviincios dintr'o lungă tradiție, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înțelepciune și o cuviință „romane", ca ale lui Bărnuțiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag și in ființa colegilor curioși să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. Odată o întreagă idilă cu o blondă colegă s'a împrăștiat, mai mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu?, poate și din causa prezenței mele, fata nu știuse absolut nimic la

Xenopol... Şi de acolo plecam cu toţii în vîrful degetelor, salutînd, cei fericiţi şi cei cu mai puţin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu" îi chinuise degeaba cu sistemul lui „erotematic": „Ce e logica? Filosofie? Dar ce e filosofia (pronunţat „felosofie")? Cunoştinţi? Dar ce sînt cunoştinţile", ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Răşcanu, cu observaţia, satisfăcută: „Bun băiat, dar s'a încurcat, fiindcă e aşa de grea felosofia!".

Dar ce era şi mai preţios decît lecţiile, decît această concordie profesorală, fie şi numai aparentă, venia din două alte domenii, de răpede, surprinzător şi minunat de răpede iniţiare: lectura cea nouă şi pătrunderea noilor idei de viaţă luptătoare pentru alt ideal decît al fericirii generale prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.

Şcoala Normală avea o bună bibliotecă şi, afară de cărţile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune şi care une ori cuprindeau atîta umanitate revelatoare ca ale lui Tolstoi, „Războiu şi Pace", „Ana Carenin", „Cazacii", cu o lume întreagă în ele, aşa de străină şi corespunzînd totuşi aşa de mult cu ce e mai adînc şi mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele privelişti de ţară rusească şi cu delicatele indicaţii de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare Rus, Dostoievschi, cu dureri atît de grozave într'o atmosferă morală atît de tulbure, această bibliotecă într'ales, pe care cred că şi-o ceruseră însişi înaintaşii noştri după sfatul unor profesori pricepuţi, ne atrăgea aşa de mult, încît nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru cîţiva bani cărţi cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate. Şi apoi nici nu prea era vreme, cu atîtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale Iaşului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, care nu făcuse să apară decît primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al „Istoriei Romînilor“ și, cu „Letopisețele“ lîngă mine, complectam cu cît mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs, celelalte materii ni țineau la dispoziție, în cărți exclusiv francese, dar cuprinzînd și traduceri din germană, din englesă, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre, atît de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celalt dînd ceva, după bogata, practica minte englesă, și peste povestire; aveam pe Mommsen, de a cărui străbatere însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strîns mai multă știință, de atîtea feluri, în capul său, Salomon Reinach — și băiețașul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s'ar fi spus că acel om de o formidabilă învățătură va fi cîndva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am cetit aceste admirabile două volume cu atîta atenție și de atîtea ori, încît eram de sigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple și atît de grele. Orientul însuși îmi apărea într'o altă lumină, de și fără ultimele resultate — și cele de azi erau întrecute mini, chiar în ce privește numele regilor Asiriei; iar preistorie nu exista, Creta nu-și arătase comorile și cuvîntul de Hittiți represinta încă așa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogaz-Chioiu? —, din paginile, așa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secului Weber, și inițiatorul în istoria Revoluției francese îmi era sistematicul Taine, a cărui ură

față de Iacobini mi-am însușit-o, pe cînd din Carlyle nu cunoșteam decît acea carte epică despre Eroi care nu se poate traduce bine în franțuzește.

Dar în filosofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost așa de ispitit, încît primul mieu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laboratoriu, recente, stăteau alături de superbele clădiri de cugetare ale unei metafisice care încă nu murise cu totul.

N'avea cineva decît greutatea alegerii. Erau și reprezintanții acelei vechi metafisice, total perimate, dar încă așa de atrăgătoare, și atrăgătoare pentru toate timpurile prin îndrăzneala arhitecturii și prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul „Estetica" lui Hegel și, ca să mă orientez asupra desvoltării acestor idei „supranaturale", aveam cartea, interesantă, a lui Flint, Psihologia lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai tărziu colegi ai miei din București ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureștii lor, Maiorescu n'avea nevoie de nimicuri de laboratorii și crea și fără aceasta tinere genii filosofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptariu, și alături de dînsa urmăriam desvoltarea de idei a lui Taine în *L'intelligence*, în același timp cînd, cetind cu toată răbdarea, și cu toată admirația pentru solid închegatul veșmînt, străbăteam prin opera lui critică, de la „Încercarea asupra lui Titu-Liviu", operă de debut, la alte „essay"-uri ale lui, așteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă „Istorii a literaturii englese".

Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filosofic, că dincolo de rigiditatea presintărilor lui Taine pe basa neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor și artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăriau alte ori-

zonturi: încercarea unui Hennequin de a analisa opera în tot ce se conţine într'însa, iar nu verificînd la dînsa realisarea unor linii fixate odată pentru totdeauna, teoretic, şi o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant însufleţiau o altă critică, fără pretenţii matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, „Essais de psychologie contemporaine", titlu care spunea ambiţii mai mari şi putea face să se prevadă o întreagă direcţie în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoaşterea vieţii altfel decît din scrisul, cernut mulţi ani de zile, al altora. Cred că, de şi numele lui Brunetière, căruia nu-i păsa de „psihologie" şi care se indigna de uşoara plutire nehotărîtă în domeniul ideilor, opuindu-li convingeri creştine, catolice şi soliditătţi dogmatice, îmi era cunoscut, n'am ajuns decît după acest an de Universitate ieşeană la opera care pretindea să instaleze sistemul, exclusiv, al urmăririi genurilor literare, fiinţe abstracte, dar însufleţite, capabile prin ele însele de o desvoltare organică, şi, cînd m'am înfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecţie stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri şi de a însufleţi forma m'au desgustat răpede, în ciuda mulţilor lui admiratori de factură normaliană.

Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, şi nu se poate spune că era uşor să se între în legătură cu dînsul. Pentru estetică mă mai abăteam şi pe la tineri înoitori ca Arréat şi alţii din „Biblioteca de filosofie contemporană", în care „Culiţă" îşi căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicele lui.

Şi, astfel, — pe lîngă versuri risipite în „Contemporanul", care afirma însă, prin încîlcita şi atît de mărunt filologica „Istorie a limbii şi literaturii romîne" a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata ştiinţă a lui Philippide a putut să-i opuie ceva şi mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul

nostru mai în vrîstă, simpaticul și iutele la gînd D. A. Theodoru, versuri de care m'am lepădat, poate fără dreptate, cu desinteresul mieu complect pentru lucrul odată făcut, dar din care cutare fragment, „Moș Crivăț", care în întregime are însă un sens sentimental, s'a rătăcit și prin cărțile de cetire pentru copiii mai mărunți—, am ajuns la același gen de „essays" către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de școală înaltă.

Grupam amintirile lor proaspete, și care trebuiau să fie trainice, în jurul unor noțiuni generale care mi se păreau că domină simțirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înoi în formă, coborînd în ea o nouă poesie intimă, studiile despre „Iubirea în literatura modernă" și „Pesimismul la artist". Dar îndetelnicirile mele de la Facultate mă reținеau pe drumul unei erudiții care nu era condusă de nimeni și n'avea nici materialul trebuincios la îndemînă, ajutindu-mă mai mult din instinct ori și urmînd unor aplecări ereditare, ca în „Critica literară la antici", sau și aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, știri de familie și amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin și viu, al bătrînului Postelnic din Păcurari și de la vie, Manolachi Drăghici.

Un editor pe atunci prieten și care se considera ca un fiu sufletesc, directorul „Ramurilor" din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tîrziu, într'un volum care n'a avut nicio răspîndire, aceste „Pagini din tinerețe". Ele au apărut întâiu în „Arhiva, organul Societății Științifice și Literare din Iași", cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, așa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai miei.

* Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialități foarte deosebite, cari se adunau într'una din

odăile de jos ale Facultății, acolo unde odinioară stăteau Arnăuții, ciubucciii și ciohodarii lui Vodă Callimachi. Era între ei Cobîlcescu, autodidactul de mari însușiri divinatorii în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunt și ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvîrșită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Buțureanu, a treia înfățișare a favoritelor englezești, nalt, iute, entusiast, ocupat, pe lîngă tîndăleala didactică a școlii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era, puțintel în colț, ca unul ce era tînăr, foarte sălbatec și izbucnitor de speța fostului mieu profesor Philippide, și cu circumstanța agravantă că n'avea licență, d. Ghibănescu, încă de atunci așa de amorezat de documentele pe care le colecționa și le copia în masive condici, încît a ajuns să învețe de unul singur limba slavonă, pe care abia o descoperise la București, din ură contra Rușilor, autorul studiului „Rusia, România și Puterile occidentale", D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Suțu va da acolo o cercetare asupra traducerii românești a „Menehmilor" lui Régnard.

Printre șefi, era firește Xenopol, a cărui influență va deveni tot mai mare, până ce îngrijita, odinioară, publicație a Societății îi va aparținea exclusiv, cu participări ocasionale, între care cea mai obișnuită a d-lui Ghibănescu, dar fără critica severă și strictul control din anii, plini de ilusii, de la început. Acela care înfățișa aceste prețioase însușiri, nu totdeauna și nu deplin obișnuite la noi, era însă un străin, așezat în Iași și ca industriaș, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr'un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească și de tot ce privia poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri și suferinți, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se așeze la Berlin, va rămînea totuși puternic și sincer legat, H., adecă

Haymann, Tiktin: tînăr incă, slăbuț, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare incetineală, dar fără accentul urit al coreligionarilor săi cari trăiau de generații intregi intre noi, el aducea cu dinsul, in tot ce spunea și făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca și, in legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, pănă la hotăririle cele mai grele de luat și mai ușoare de părăsit, la disposiția oricui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil și drept, asupra unei inteligențe capabile, pănă la marele dicționariu etimologic romîno-german, și de cele mai mari și mai intemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat incă din acei ani de intăie tinereță o ințelegere, o simpatie care nu s'au desminț it niciodată, și supt îngrijirea d-sale atentă și iubitoare s'au tipărit acele prime studii ale mele.

Dar, supt influența lui Hennequin și a „științificismului" lui mult mai mult decit a lui Bourget, am incercat să schițez, altfel decit prin frase de simplă literatură și prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m'am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem odată la o adunare de dascăli, gras, gros, roșu, stingaciu și șiret, spuind atita cît să indreptățească un vot de „pentru contra", apoi, ca viu, rumăn la față, liniștit, cu trăsăturile înobilate, în sicriul incunjurat de cițiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s'a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber, autorul cărticelei „Stil și gîndire" și care observa in insăși psihologia sa anormală rarul mecanism al audiției colorate. Poate că și azi, cind se scormonește mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit in acest studiu de concentrare, pe care Virgolici, primindu-l cu un bun zimbet fericit, il trimesese glorioasei reviste a junimiștilor săi, „Convorbirile".

Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică științifică", acela despre Veronica Micle, al cării volu-

maş de duioase versuri apăruse abia. Acesta nu atîta pentru dînsa, pe care Miron al mieu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de şubreda şi blonda ei fiică Virginia, care era să fie soţia nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adoraţia întregii ei poesii, Eminescu.

Poetul fără păreche a fost pentru mine o revelaţie fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotoliile îmbrăcate în pînză şi candelabrul cu lumînările de spermanţetă, toată imitaţia, vădită şi nedeplin asimilată, a literaturii romantice francese, se împrăştiau ca o magie elegantă înaintea realităţii, şi misterios de dulci şi sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele şi îndestul de limpezită pentru ca valul ieşit dintr'o formidabilă topire să curgă sigur şi strălucitor, într'o revărsare simplă, ca un şivoiu de ape de la munte. Ideia se simţia ascunsă şi supt cel mai cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite şi ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîşieri de suflet. Biruind greutăţile unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale continue, forţată să între în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulţămit veşnic de el însuşi, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viaţă, rarile sonorităţi ale acestui graiu în care fiece Ţinut românesc şi fiece epocă istorică îşi aduseseră partea, precum aportul lor al tuturora se adunase, înviind vechile legende, şi din toate încercările şi suferinţile se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.

Dorinţa de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiţie, nici acea puerilă varitate care ştie să

găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s'a spus şi care, aşa cum mă făcuse firea şi împrejurările, nu se poate spune chiar în acelaşi fel de alţii, mă ducea şi la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l uşurase aşa de binevoitor un Tiktin şi spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la precisiuni în citaţii, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, până la consulul grec Kritikos, — tatăl talentatului actor care mi-a întrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ştefan, — dintre favoritele triunghiulare ale căruia răsunau strigăte de admiraţie pentru „peisanele romîni cu cîntece de te stupefesco", Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iaşi, la care totuşi conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman, de origine Ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, şi nici dogmatica foaie a junimiştilor, căreia îi dădea contribuţii ascuţit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînăr extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeţi sigure de ţintă bărbaţilor, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchis, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruţătoare, pentru altă politică, „Lupta" lui Gheorghe Panu.

Nu ştiu prin cine mi-a venit, într'o vreme cînd jurnalele nu se prea cetiau, cunoştinţa acestui puternic instrument de agitaţie, în care articolul directorului, în conflict cu însuşi regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos şi de a cărui brînză de pe Domeniile regale era vorba atît de des, şi fără îndreptăţire, se deosebia printr'o logică strivitoare într'o formă lipsită de orice eleganţă şi despreţuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare care era pentru noi secretarul şcolii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entusiast adept al lui Panu şi fidel membru al noului partid radi-

cal, care ştia bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puţin îi păsa de aceia, — tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatic, ca ziar măcar, dacă nu ca organisaţie politică. Acolo, după un sfat care trebuie să fi fost al lui, am trimes cu sfială o corespondenţă, poate chiar două, până ce campania bucureşteană contra zguduitoarei piese de întunerec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, „Năpasta", a trezit în mine acea nevoie, cu neputinţă de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur şi liniştit, de haita intrigii, în faţa căreia, rănit, dar lovind din răsputeri, cu sete, cu voluptate, am stat o viaţă întreagă. „Lupta" mi-a publicat o recensie de caldă, indignată apărare a piesei.

Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădăria anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînăr şi-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puţin cetite, într'un cerc foarte restrîns, de la „Arhiva", acest articol, după care voiu fi îndemnat să dau altele, până voiu ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a şcolii mele, numele nou al cuiva care-şi cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd şi altora ceva din informaţia pe care i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiţie, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a li transmite o preţuire sau un despreţ pe care nu le puteam ţinea numai pentru mine.

Xenopol m'a chemat, şi mi-a vorbit cu interes, — el de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licenţe pripite, determinată şi de şubrezenia unei tinereţe cu bătăi de inimă şi îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără şovăieli cronologice, o tesă despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea căl-

duroasă a colegului și prietenului său de la „Junimea". Dar cea mai mare și mai plăcută surprindere mi-a fost cînd, oprit pe stradă de Petru Misir, pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din mîinile lui, fără alte explicații, elegantul volum, abia apărut, al „Năpastei", cu această dedicație, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rînduri de mîna însăși a mie necunoscutului Caragiale: „Criticului inteligent și conștiincios, care a binevoit a ceti întâiu „Năpasta" și a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupră-i". Cu o astfel de prețuire acordată de așa de sus aceluia care avea încă obiceiul ca, înainte de a întîlni pe un mai mare decît dînsul, să-și verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remușcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceia, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe cineva din minți.

Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densusianu n'a voit să mi-o acorde, mergînd și pînă la absentarea de la comisiune, în care a trebuit să fie înlocuit, și pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părintești, văzînd că din școala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe cari atunci îi credeam așa de puțini asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat și moale care-mi acoperia fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție, utilă, de modestie, s'a abținut, și pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întrebat încă mult lucrurile și oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus de-asupra preocupărilor individuale și pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propoveduit nimeni, și nimeni nu ne-a în-

regimentat și nu ne-a organisat pentru represintarea și apărarea lui. Dar dincolo de munți se judeca, la Cluj, supt pretextul plîngerii „Memorandului", presintat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci Împăratului legat de tradiția romană, urmașului „maicii" Maria-Teresa și al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni. Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele suggestii ale d-lui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Și nu numai cel din poesiile alese de Maiorescu, care Eminescu și el însuși ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în „Prosă și versuri" editate de Morțun, de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu „Influența austriacă" și cu „Făt-frumos din lacrimă", cu „Sărmanul Dionis",— fără să fi ajuns noi atunci la atît de folositoarea cunoaștere a articolelor lui din „Curierul de la Iași", din „Timpul", genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atît de românesc și individual, fără nimic din seaca frasă pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, d-rul Vasile Lateș, menit unei așa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate și Grigorescu, frumosul și vigurosul Grigorescu, care avea un așa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului. Liberalismul decolorat și compromis putuse prinde numai pe Fîntînaru, rămas complect isolat. De o influență a conservatismului unui moș Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască" pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie vorba: cu ce ochi ne uitam la aceia cari fuseseră prinși de interesul de castă: un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Bîrlad, care nu se gîndia că-l așteaptă o carieră diplomatică!; ei nu se bucurau, din această causă, a aderenței lor politice, de nicio

vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tînără, care ne trimetea să-i găsim trăsură pe ploaie, invocind pe „oncle Alexandri". Şi, astfel, de-odată, din orientalismul nostru provincial, in care se stinsese scinteia revoluţionară marxistă, ţişniră accentele, de mult ridicate şi recomandate de Birsan, ale cintecelor naţionale, trăgănatul „Deşteaptă-te Romine", departe de sălbatecul, sfăşietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul „Pe-al nostru steag" al lui Ciprian Porumbescu, un Eminescu al musicei româneşti, din care Albanesii şi-au făcut imnul naţional, şi răscolitoarea de patimi „Marsiliesă".

Le-am cîntat destul şi la congresul studenţesc de la Ploeşti, care a fost pentru mine o iniţiare neaşteptată intr'o nouă lume, pentru intăia oară avind prilejul de a străbate ţara, până la curatul, românescul oraş, până la captivanta vedenie de învălmăşeală şi de lumină a Bucureştilor, despre care Fintinaru, dus pentru o cură după muşcătura unui cine suspect, ni vorbise cu entusiasm, spunind că Iaşul, sacrul nostru Iaşi, nu e decit ca o mahalà a acestei Capitale a Rominiei.

Lipsa de program, de ordine şi de măsură, mult inferioară insă scenelor de mai tărziu, imbulzirea prin trenurile gratuite — dar şi cu glume ca a hazliului, bătriiorului Lazăr Teodorescu, care vorbia jidoveşte Evreilor şi termina vădindu-se, cu „undinaft" in loc de „a ghite Naht", şi, avind in buzunar un bilet de tren ordinar in accelerat, cerea conducătorului să-l ducă „aşa cum scrie în biletul lui" —, jaful de prin gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile ploeştene, răscolind marfa, ca să ni spunem apoi unul altuia: „uite, cînd ţi-o trebui, de aici să cumperi", coborirea pe scări şubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, intilnirile la un coleg muntean cu o familie modestă, incintată de hazul „Moldoveanului", care, stricind socotelile tînărului filosof blond Pompiliu Eliad, în luptă cu Stuart Mill

însuşi, conducea apoi la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnişoară a casei, acestea sînt numai amănunte fără mare importanţă pe lîngă *ideia ţerii, a neamului, care se impunea, direct, nu prin cărţi.* Ce era pe lîngă această trezire de mîndrie şi de putere pretenţia de superioritate a studenţilor munteni, altfel crescuţi, de la cari cunoscusem la Iaşi numai uşorul despreţ al d-lui Mehedinţi, totuşi un Sovejean din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui Maiorescu alături de naţionalismul recent al Ligei Culturale, abia înjghebate de aceşti studenţi, sau ochelarii albaştri de metafisician rutinat ai d-lui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor concepţii personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanima lor luare în glumă! Ori, alături, umflările oratorice ale Dobreştilor din Ploeşti, „geanabetul" cel mare, care a apărut o clipă, şi bunul nostru conducător „micul geanabet"! Ori, iarăşi, discursul, cetit pe foi cu slova nesigură, al lui Gogălniceanu, membru în Consiliul comunal din „urbea" cu Státuia Libertăţii, pe care pentru a-l scurta îl pîrliam cu lumînările noastre! Ori îndemnul de a căuta într'un fund de stradă obscură pe zeul liberalismului local, neînduplecatul republican Grigorescu! Impresia de total era covîrşitoare. Cu adevărat pentru întâia oară ne simţiam Romîni, Romîni până departe de tot, până la Basarabia lui Dragomir şi până în malul rîurilor largi care purtau în unde doina lui Grigore Bîrsan. Crez statornic de o viaţă. Nu, nu, Fîntînaru n'avea dreptate: „cugetările de astăzi" nu sînt totdeauna „prostiile de mîne"...

Şi astfel, a doua zi după licenţă, un drum mi se deschidea înainte peste care eram singur stăpin, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, şi în ceia ce priveşte viaţa mea casnică, multe greşeli pe care, cum sînt socotelile teribil de exacte ale vieţii, care nu ţine samă dacă aveai sau ba ochii deschişi cînd ai luat o hotărîre, le plăteşti pe urmă cu multă durere.

Deocamdată nu mai aveam rost în Școala Normală, unde era să las un singur prieten, credincios mulți ani de zile, până ne-am pierdut din vedere, Fintînaru. Întîmplarea-mi scoase înainte și ceva neașteptat: o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din orașul unde numai cu cîteva luni de zile înainte întrasem pierdut în zvonul vesel și în zbuciumul desmățat al unui congres de studenți fără scop și fără rost: Ploeștii.

O catedră de latină. Cum ajunsesem a ceti fără nicio greutate oricare clasic, m'am presintat.

În vremea de azi, cînd se deșiră, în ciuda legii prin care am căutat să înlătur atîta nedreptate, dăunătoare școlii înseși, listele reușiților la un „examen de capacitate" în care, cum candidații sînt cu sutele, e imposibilă orice observație atentă a fiecăruia, orice cîntărire complectă a științii, talentului și aptitudinilor, multe și felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-și poate da sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într'o atmosferă de seriositate și de sigură judecată, asemenea, de altfel, cu aceia de decență și control la examenele anuale și la atît de importantele și de respectatele licențe pe care le cunoșteam.

Astfel într'o zi de Mart m'am dus a doua oară la București, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din Iașul mieu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenți, oameni in vrîstă și profesori cu experiență, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut întîia oară figura de Dac torturat, cu ochii războinici înfundați supt sprincenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu giciam de loc care vor fi legăturile în viitor; ca și toți ceilalți, între cari cred că era și Odobescu,— nobilă figură, de o rară fineță, cu pletele creț sure în jurul frunții drepte și largi, cu ochii albaștri viorii, de o feminină dulceață—, el a fost însă deo-

sebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o şcoală rivală şi puţintel despreţuită. La o şedinţă a Academiei Romîne, care-şi avea localul într'o odaie din biblioteca Universităţii, am fost chemat chiar între aceşti învăţaţi pe cari, la Iaşi, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, şi în „Arhiva" am şi publicat vre-o două dări de samă din domeniul filologiei romîne care erau destul de îndrăzneţe: acolo cineva din foştii miei profesori, Caragiani, cred, m'a recomandat colegilor săi. Atîta-mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii miei adversari la Universitate: V. A. Urechiă. Pe figura încă rumenă supt aspruţ păr cărunt, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfăşurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu nişte concurenţi formaţi la Universitatea din Bucureşti şi cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învăţămîntul muntean, am fost preferat acestora. Tesa mea despre Virgil, scrisă pe basa lecturilor de la Uuiversitate, contribuise poate la acest resultat. Atenţia lui Odobescu, membru într'un Consiliu Permanent în care figura şi Hasdeu, era atrasă asupra mea, şi aveam să simt în curînd efectele,—fericite pentru o aşa de răpede carieră, care mă răsplătia de umilinţile trecutului—, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă şi bogată în urmări.

Şi la Iaşi erau prieteni cari se gîndiau cum putea să să fie ajutat tînărul cu înfăţişarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploeşti numai după 1-iu April al acestui an 1890, ca să se facă economie în budget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nicio altă ocupaţie decît folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, de şi căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viaţa Iaşului, unde represinta tipul omului politic de o corectitudine şi de o demnitate desăvîrşită:

m'a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare importanţă pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, de şi pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferenţă, în casa unchiului mieu şi cumnatului lui. Aşteptarea mea a fost răpede satisfăcută: în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lîngă un colonel amic ca să fiu primit, aşa deşirat cum eram, într'un regiment de cavalerie. N'aveam, bine înţeles, nicio grabă, şi, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în linişte studiile peste graniţă.

La o astfel de călătorie nu m'am gîndit însă eu. Peste cîteva luni, o bursă „Iosif Nicolescu", de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, şi fără concurs Odobescu, în înţelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsiiu, din causa îngrijorărilor pe care, fără ca eu să li simt motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut şi trupeşte prea răpede, chemat înaintea preşedintelui Consiliului de miniştri însuşi, Teodor Rosetti, venit pentru cîteva zile la Iaşi. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică şi în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară niciun fel de servicii pe viitor, mi s'a promis ajutor pentru a merge în Italia, şi peste cîteva zile puteam să închid frumoşii galbeni ai lui Napoleon al III-lea şi piesele de aur germane corespunzătoare, unii şi celelalte de o potrivă necunoscuţi mie, în sigurul şerpar cu care mă încingeam de cale.

X.

După licență

Am înțeles mai tărziu numai că acești bani trebuiau să-mi ajungă vre-un an de zile, avînd să-mi aleg domiciliul în vre-un Sanatoriu — și bunul doctor Buicliu, el însuși șubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi și recomandase, de și fără a-mi găsi nicio atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la întoarcerea din Italia, și mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare și noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar, a doua zi, să mă așez la masă cu tovarășii cari scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local. „Nu e vremea curei", a fost răspunsul— era în Iunie sau la sfîrșitul lui Maiu, — „iar, dacă un ușor catar de gît te îngrijorează, poț să te asigur că ai putea să și mori căzînd de pe acoperiș". Am plătit, am mulțămit și am fugit, — de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințile, un cimitir întreg cu sticluțele pline în mînă.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă și îndrepte dacă în adevăr aș fi fost bolnav, a fost însă inițiarea, subită, fermecătoarea până la amețeală inițiare în natura și în viața, chiar și în literatura italiană pe care

n'o cunoşteam direct decît prin extrasele, oricît de competent şi de cu gust făcute, din manualul lui Frollo şi Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbiam, şi încă destul de curăţel ca să nu mă cufund în massa despreţuită a străinului exploatat, de care pe urmă se rîde.

Fără nicio recomandaţie din partea nimănui, cu cît îmi spunea aşa de scurt şi de sec în rîndurile lui mărunte şi banale „Ghidul" în franţuzeşte al lui Baedecker, grăbit mai ales să-şi recomande otelurile şi restaurantele nemţeşti, m'am trezit, la capătul unui lung drum austro-german fără atracţie, într'o seară întunecată, în lumea de umbre şi de şoapte, de tăcere misterioasă şi de trecătoare fantasme a Veneţiei. O, ce bine ar fi fost dacă nu m'aş fi coborît din gondola de piaţă, cu discuţia neapărată la plată, în faţa scărilor de marmură şi stîlpilor auriţi ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi şi prin amestecata, confusa *table d'hôte*, acea sfătuire intimă cu spiritul însuşi al oraşului înfăşurat aşa de larg şi de strîns de o aşa de mare glorie! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de *campielli*, ca la bătrîna „Bruna Gregoretti născută Predonzani", să stau alături de oacheşe cîntăreţe care-şi cercau glasul, de ofiţeri de marină sorbindu-şi cafeaua alături de fidela ordonanţă, să asist la cumpărăturile cu paneraşul coborît pe fereastră, să mă încurc şi să mă descurc de zece ori pe zi fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghiu drept de străditţă la altul, căutînd de-asupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult, noaptea, serenadele încercate la fereştile unde se vedea un cap de femeie tînără şi de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului şi, ziua, plîngerea duioasă a copiilor răzleţi acompaniindu-se din armonică, să vorbesc oricui şi oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile şi petrecerile şi să văd, să înţeleg toate durerile acestui oraş unic pe care-l iubeşti

cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai fi găsit chemarea și rostul vieții, ca să uit ce mi-a fost această mare greșeală, a rătăcirii într'o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este în Veneția.

Și, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, așa de rău, și mai ales a aceluia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune" pentru *forestieri*, cum joacă mai liber monedele de aur în șerparul lui, am văzut Padova, Vicenza și Verona, dulci orașe pașnice, în care se auzia vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte și de mare artă spontanee și îmbielșugată, am prins privelişti trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai tărziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul mieu într'o adevărată casă locuită și eram să-mi port pașii, călăuzit de mini nevăzute, de-a lungul Arnului palid și printre copacii solemni de pe povîrnișul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realisărilor trecute pe care n'o mai despărțiam de o realitate ea însăși atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrșit că una și alta merg împreună. Dar foarte confuse-mi revin primele visite la Milan și la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot isola în domeniul măreț al puterii de odinioară și fără să simt fiorul de care s'a cutremurat Asachi într'un timp cînd nu se învăța atîta istorie a Romanilor după escelentele cărți de erudiție ale Germanilor și ale Englesilor; apoi afurisita de călăuză cu legătura roșie mă stăpînia așa de mult, și școlarul de pănă ieri simția datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca și miile de turiști care-l încunjurau, tot ceia ce era însemnat ca remarcabil în paginile „ghidului": o, fericite timpurile cînd, după lungi așteptări și cu greutăți așa de mari, tînărul de dincolo de Alpi se cobora încet în-

cet, în sunetul de clopoţei al diligenţei, oprindu-se des de la un oraş la altul, ascultînd ce se vorbeşte în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare d'imprejur, avînd necontenit sensaţia acestui lucru nou, de atîta artă şi tot odată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, aşa de obosit, dar stăpînit de atîta vrajă, să între în casa adevărat italiană a *albergatore*-lui, să fie dus cu un zîmbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăiţa răcoroasă, cu perdeluţele albe, de la fereasta măruntă a căreia un gest ca pentru desvelirea unei statui să învedereze miracului cu turnuri şi portale, cu statui sure şi faţade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale!

Dintr'o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu ştiu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraş zgomotos şi scuturat de friguri, ci să mă aşez, cu sentimentul că aproape se zbate Marea sărutată de soarele cald, între portocalii şi lămîii unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcia, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refusau să mai meargă, cetiam cu lăcomie această literatură, odată aşa de mare şi rămasă şi azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu graţiile lui gentile şi sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n'a dispărut niciodată la această nobilă naţie. Dar cu „I Malavoglia" şi cu „Mastro don Gesualdo", chiar cu „Tigre Reale" şi cu „Il marito di Elena" ale lui Giovanni Verga mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din Sud în care e atîta naturaleţă şi atîta omenie şi unde pasiunile strigă clar şi cald spre îndestularea lor. Carducci, cu versul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era reservat pentru alt timp şi pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor şi

atitor cetiri în literaturile cele mai deosebite; nimic nu-mi poate șterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vrîstă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de o așa de veche tradiție și de o noutate totuși așa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă și titlul roșu, ale mîndrului, singuratecului povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegiene ale lui Bjoernsterne Bjoernson, cu albastre reflecte pe margenile munților ninși de-asupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întăiului ceas cînd omul, fericit și îngrijorat, s'a găsit în fața pămîntului pe care, cum se știe, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M'am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca totuși să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încleștarea unor idei și sentimente ieșite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii și a oamenilor cu ochii miei, cu propriii miei ochi; prea învățat a primi, a asimila, riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie — păcatul școlii —, nu proiectam asupra realității înseși ființa mea, care și ea își avea și-și are dreptul la înterpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa, și, pentru această liberare care nu vine răpede și ușor celui legat de cartea copilăriei și adolescenței; n'am știut întrebuința acest minunat mijloc de evadare din cetit și știut care e, în toate lucrurile și în toate sufletele ei, Italia.

Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuințasem decît pentru o mică parte in cursul acestei călătorii de pripă și de grija ultimului ban, era, pănă la deschiderea acelor lecții de la Ploești pe care nu aveam să le încep însă niciodată, tot răgazul pentru a relua

lecturi pe care cu şi mai mare pasiune le-am urmat, luind acuma cărţile de la însuşi Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti şi Winterhalder de la 1840. Niciodată n'am avut atita timp la disposiţie, atita libertate de spirit, atita bucurie de a învăţa de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit aşa de larg să-mi întregească sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele şi din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simţului, aşa de necesar, al proporţiei dintre lucruri.

Continuam foiletonul mieu la „Lupta", unde apăream din cînd în cînd, în indiferenţa lui Panu pentru ce umplutură literară puneam eu în jurul gîlcevilor politice care mă desgustau adînc, aşa cum ele sînt, fără altă ţintă decît a intereselor personale, în jurul informaţiilor zilei, supt despreţul, care nu se cobora măcar până la formele unei ipocrisii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechiu ucenic al lui Rosetti, şi înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbaşa, — splendid cu barba lui de Asirian, lîngă aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, şi este, fratele său Constantin —, dacă am un sistem critic al mieu şi, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.

Norocul mieu însă m'a pus în legătură şi cu alţi oameni, în altă atmosferă decît aceia cu fum de ţigări, miros de cerneală şi pripă a cugetării şi scrisului care e, supt bătaia continuă a ştirilor din afară, a redacţiei.

Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumos legate la Schönviszner în Iaşi din cărţile mele francese, şi mi le şi arăta fără să mi le dea înapoi, se aşezase la Bucureşti, unde-şi înjghebase o trecătoare viaţă de familie

și unde întîlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatica lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoșănean și cu acea poesie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment și tot ce pot da ideile, era, în schimb, o musicalitate dulce, un simț al celor mai delicate nuanțe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întâia oară la „Revista Nouă", nu fără îndoieli în ce privește întîmpinarea, pe care aș putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în „Convorbiri" cele două studii de „critică științifică" ale mele, de și cu greu, primite, — căci, dacă mă presintasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis și în casa, bine păzită de ciraci interesați la aceasta, a lui Maiorescu —, și care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iași, care, iubitoare de precisie și însuflețite de un hotărît realism, nu prețuiau de loc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr, și une ori chiar împotriva lui, ale visionarului basarabean.

Întîmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate și pentru a răpi un credincios posibil grupului de un așa de strict exclusivism de la formațiunea intelectuală din față. În căsuța, din Strada Regală, a „Revistei Nouă", biată prăvălioară avînd în dos obișnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie și în istorie trona, o zi pe săptămînă, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionnescu Gion, pe care se spunea că și-l dorise ginere: nalt, gras, pieptos și învîrtindu-și eroic bustul, fața lui ea însăși avînd aceiași înfățișare a unui baron medieval care și-a părăsit platoșa, așa de dîrz îi era înfipt părul aspru și așa de răsucită a bătăie roșcata mustață; numai ochii șterși, în cari plutia o dispoziție la glumele ușoare, vădia adevărata fire a omului încîntat de propria lui frasă, în care credea că descopere influența eleganților înhorbo-

tate ale lui Odobescu. Anecdotistul Speranţă zimbia de supt ochelari în faţa rotundă, placidă, — de loc autorul snoavelor lui populare, de altfel blînduţe, fără îndrăcita vervă a ţeranului—, şi de-asupra conversaţiilor, în care Hasdeu însuşi amesteca, potolit, mici răutăţi, cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzia vorba, smulsă din dinţii strînşi, a filologului Lazăr Şăineanu, om de o foarte largă comprehensiune şi cu divinaţii care, mai tărziu, cînd s'a despărţit de ţară, hotărît să-i uite şi limba, i-au creat o meritată reputaţie în străinătate. Circulînd între acesti obişnuiţi, cu grija de a umplea halbele şi de a îndeplini alte funcţiuni de chelner, o ciudată fiinţă cu lunga barbă blondă şi ochii şterşi melancolici îşi făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsise nu ştiu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupaţiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu ştia bine româneşte — numele mieu fiind terminat cu *a* se bucura de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea şi repartisa articolele, putînd face primite din neprimite şi neprimite din neprimite, după relaţiile personale, şi figurà ca secretar de redacţie pe coperta cu desemnuri roşii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schiţele din Italia, dar şi al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din „Contemporanul".

Atmosfera, din care nu lipsia gluma, era însă îngreuiată de preocupaţia continuă a directorului şi amfitrionului şi de profeţia lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună şi de însuşiri intelectuale deosebite, manifestînd încă din anii adolescenţei un distins şi solid talent literar. De o sănătate şubredă, nesupraveghiată în anii marii crise trupeşti, copleşită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creaţiunii, Iulia, iubita lui Iulie, revenise din

Paris foarte greu bolnavă, și toate îngrijirile devotate n'o putuseră scăpa de la o moarte așa de prematură: la cimitir mica față palidă, ajunsă în cavoul familiei, era obiectul mîngîierii și desperării nenorocitului părinte, care anunța, în prada ilusiilor spiritiste, pe care i le servia cu dobîndă Ghionis și soția lui, o profesoară francesă, dar, cu aceiași lipsă de sinceritate, și alții, ziua precisă, din Martie 1891, cînd mila Domnului îl va reuni sufletește cu cea necontenit plînsă. Durerea-i smulsese o poesie nouă, în care puterea sfîșietorului sentiment izbutia să învie forma, care rămăsese stîngace și abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile și prosa Iuliei erau cel mai prețios dar pe care-l putea face cel veșnic nemîngîiat, și nu mi-am dat samă în de ajuns cu cîtă nerăbdare aștepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poesie le merita de sigur. Prin odaia glumelor, une ori și triviale, la Hasdeu însuși, vestit pentru aceasta, treceau deci une ori ca niște bătăi răpezi de aripi albe și se tîrau mucede aburiri de cavou. Oricum, supt niciun raport, nu era bine de trăit aici, dar și din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpîn al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine el dădea într'o parte „bretonul" mieu ieșean, restituind libertatea și lumina frunții.

În acele cîteva luni de mare liniște și mulțămire ale mele Alecsandri, de mult slăbit de boală, secat de cancer, se stinse. „Revista Nouă" trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generații în mijlocul căreia descălecase pe la 1856 tînărul Basarabean. Celui de curînd venit i s'a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-și petrecea bătrînețele îngustate și năcăjite de eterne nevoi bănești în vila sa de la Șosea, pentru a-i cere unele informații prin care schița mea ar fi putut

să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul Cronicilor moldovene îl zărisem, cu burta lui enormă zguduită în birja cu care se transporta acasă, cum, drept și solemn într'un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotoare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gîndul că m'aș putea presinta eu, cu ce eram, înaintea aceluia care personifica așa de mult din trecutul cultural și politic al neamului mieu mă paralisa. Mi-a fost imposibil să ieau hotărîrea care m'ar fi așezat în fața lui. Am scris deci cu căldură, așa cum mă pricepeam, studiul pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă și despre Veronica Micle în urîtele volumașe ieftene a un leu pe care le scotea librarul ieșean Șaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului și totdeauna demnului, goetheanului și olimpianului Maiorescu, de care aceiași sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare și nedrepte — *tant de fiel entre-t-il dans l'âme des... dieux?* — în care, orînduindu-i se lui Negruzzi să puie în „Convorbiri" un simplu necrolog al lui Alecsandri, — orice alta, pentru un astfel de om, de altminterea întrebuințat la „Junimea" mai mult ca un ornament dintr'o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, — se vorbia și de tonul „sec" pe care-l întrebuințasem eu în „Revista Nouă". Durerea venia, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăși, dintr'un articolaș de la „Lupta", în care, de mult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră și de tribunal a omului care de sigur avea mari merite, încă nu destul deslușite, dar nu și sensul desvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă.

Nemulțămirea neiertătorului critic putea fi determinată de altfel și de faptul că avusem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereței mele, cu acei fruntași ai literaturii românești dintre cari doi, odată membri ai „Junimii", pe care

o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu : Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poesii ale lui, iar Delavrancea, autorul „Sulnicăi", i-a impodobit revista cu cîteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare noutate pitorescă, în care trăia tot sufletul, naiv și inventiv, complicat și mucalit, capabil de cea mai înaltă poesie și de cea mai exactă reproducere, până la urît și trivial, al părții muntene din poporul românesc.

Am început cunoașterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechiu credincios al „Junimii", bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într'o zi în casa din Strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd însurat cu d-ra Borelli și tată al două încîntătoare fetițe, primitoare familie la care se adăugia sora d-nei Caragiale și unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate torturi de castane. Presintat întâiu ca un negustor de nu știu ce, de lînă mi se pare, n'a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din „Lupta" le cetise și nu-i desplăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, și se vedea, de sigur, prea mult. În această primă visită chiar am putut cunoaște comorile de improvisație, cu atîta vervă și coloare și humor și simulată violență, cu un rafinat simț, moștenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moșteniri, ca a „Momuloaii", așa de iute cheltuită, și după multe închipuiri de la care nici n'avea ce cheltui, a fost, ca și în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație și de un strălucitor capriciu, și totuși s'a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, și în comediile realiste, și în povestirile cu subiecte din același mediu real, și în observațiile corosiv de critice, un clasic până la obsesie și manie, rafinînd necontenit cel d'întâiu scris, chiar cu riscul să-i iea tot ce

e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Și atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor geneves Rodolphe Toepffer, și cu bucățele de chibrituri răpede manevrate pe masă a căutat să-mi învedereze cum arta nu e decît o aproximație pe care cu un singur gest ușor poți ajunge s'o distrugi. Alexandru Vlahuță nu trecuse decît foarte puțin pe la „Convorbiri", unde altele erau ideile conducătoare, care, de și revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puțină îndemânare la scris și relații sociale bune, încă mai păstrau groaza față de orice putea fi tendință de a inova: Caragiale el însuși fusese adus a caricatură același liberalism de care, cu Rosetti în frunte, își rîsese în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare „Timpul", dar de sigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiționalist, până la a vedea „Grecо-Bulgărimea" numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstate cu Fanarioții. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluționară pe care o vădiau încă de atunci poesii ca frumoasa „La oglindă", cu

...saloanele bogate,
Unde mintea nu gîndește, unde inima nu bate,

așteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în față cu vechile arme, bine îngrijite, în mînă. Atunci cînd, prin legătura între cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaște, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viață fericită, și cu ochii adinci, cîte odată străbătuți de scîntei, cari răsăriau impresionant din întunecata față, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise în cariera lui literară, după nuvelele pline de dureri sociale ca și de suferinți omenești, și vădit își căuta o cale.

Voință și hotărîre, pasiune, francheță, mergînd până la brutalitate, de militant liberal, care dădea „Voinții Naționale",

„cearșaful", cum îi ziceau adversarii pentru vastele proporții materiale, caracterisări pecetluitoare, ca „umbra rătăcitoare cu mustăți albe" pentru Dimitrie Brătianu, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic", ori „Cleonte cel fără rușine" pentru zburdatecul Fleva, Delavrancea, „Trubadurul" cu alăuta în cuiu, aparținea mai mult luptei pe care o purta și în care aducea tot atîta crez cît adusese Eminescu în apărarea partidului din față și în dogmatica osîndire a „roșilor" de toate spețele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aplecările și mijloacele omului de teatru, cum totul la Vlahuță făcea să răsune coarda melancolică, une ori, alte ori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însufleția în felul său nu numai orice scria, — odată, desemnînd ca o jucărie o roată la *Revista Nouă*, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul „Bucceea și căpățînă"—, dar și orice vorbă, cu atîtea intonații deosebite și oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dîrza îndreptare a frumosului păr blond și creț, cu mustața mică, ascuțită, menind războiu, cu strălucirea, de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbia, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului părerile și simpatiile sale.

Față de încercările mele poetice, la care Caragiale se opria numai ca să-mi observe că „lacrimi" nu rimează complect cu „patimi" și recomandîndu-mi hazliul „pacrimi" ca să nu pierd duioasele „lacrimi", și față de Vlahuță, extrem de reservat în judecarea literaturii altuia, el mă punea să-i cetesc din caietul mieu, și-și poate închipui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet cînd el cerea să i se repete versurile din „Perikles":

Marea netedă, oglindă de safir, doarme supt rază,
Pe Acropole zeița protectoare privighează
Peste tîrgul alb ce 'ntinde dunga lui până departe,

sau, din „Tirol"

> Iar ţitèra sună 'n vale la vre-o stînă părăsită,
> Cîntînd dragoste nebună şi durere nesfîrşită,

şi el însuşi, cu glasul cald, catifelat, învăluitor, trecea prin magia dicţiunii lui versurile fără pretenţie ale „Iorguţului".

Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul, cînd la altul, şi i-am avut une ori, cu atîta recunoştinţă, în cămăruţa popasului mieu bucureştean. O singură dată, în casa pe care o locuîa Vlahuţă în dosul Legaţiei bulgăreşti — la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curţi, lîngă actualul cămin de fete „Spiru Haret" — a apărut, presidînd patriarhal, cu faţa-i de bun sfînt muscălesc, chială, blondă, surîzătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire şi cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui idealogie se manifesta în cam greoaiele lui critice sociale şi socialiste, netezite de o mînă aşa de delicată în ce priveşte stilul ca a „tovarăşului" său Nădejde; însuşi Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim, care, în literatură se înlocuia cu alt pseudonim dublu, Ioan Gherea. Toată înfăţişarea — şi sufletul la fel — a prigonitului, a întemniţatului în sumbra Rusie ţaristă, care părea că tîrăşte în piciorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfîrşită bunătate, de o dorinţă de a cîştiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înţelegea fără ura ce se amestecă de alţii în manifestarea, violentă şi strîmtă, a aceloraşi credinţi. Naţionalismul mieu nu se oţeria înaintea originii evreieşti pe care i-o cunoşteau cu toţii omului muncitor şi modest, care, cu atîta prestigiu cîştigat prin talentul său, nu oferia nimic pentru o cît de uşoară deviaţie a religiei sale sociale, ci se mulţămia să taie de dimineaţă pănă noaptea tărziu halcele de jambon pentru visitatorii grăbiţi ai restaurantului din gara Ploeşti, unde stilul era de sigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silinţile în altă limbă ale Rusului de educaţie. Rare ori o vorbă ieşia din gura aceluia spre care,

și în nădejdea unui larg studiu de explicație filosofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la niciunul nu era nimic de scos pentru propaganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic într'o limbă abia, și, insuficient, învățată, articolul sperat nu l-a avut niciunul.

Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului înfundat peste urechi în politică decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție și fără program, ale „Revistei Nouă", mijia la orizont. Dar despre această „Literatură și Știință", ca și despre multe alte lucruri în legătură cu literatura, de care mă simțiam legat cu tot sufletul mieu mai mult decît de orice ramură a științii în care-mi căpătasem o oarecare inițiare enciclopedică, va fi vorba mai tărziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniștită și plină de mulțămire a tovărășiei în trei, au continuat și mai departe, dar fără aceiași netulburată satisfacție, căci alții, de multe feluri, cu dibace ambiții, au știut, ca de obiceiu la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr'un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita vrista de nouăsprezece ani abia împliniți și puținele mele osteneli de școlar și de începător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apusului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoșteau în de ajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Ministeriu".

XI.

Trei ani de străinătate.

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenușie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescriptibil haos, în Parisul de la sfîrșitul veacului trecut, în care, după întăia covîrșitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi, nu ca să-l înțeleg, căci nu fusesem trimes pentru aceia, și eram așa de strîns de îndatoririle mele încît nici n'aș fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atîtea lucruri de învățat, mai tărziu și atîtea de făcut, nu-mi vor putea îngădui să mă desfac decît pentru trecătoare și insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară vuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din ușa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, ți se aruncau în picioare de să ți le sfarme dacă nu le păziai bine, apoi un imens bulevard înfășurat în muceda ceață de toamnă, din care va ploua aproape necontenit, un miros de sufragerie în care abia s'a mîntuit o petrecere, fronturi nesfîrșite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită, adăpostindu-și supt umbrele cilindrele burghese ori șăpcile muncitorești, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de de-asupra care trăia numai în

serate și „picnicuri", cu doamnele valsînd moale în brațele ofițerilor cu epoletele lungi de aur, strigătele prelungi, triste ale vînzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o isolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, — iată ce m'a primit în dimineața cînd am făcut cunoștință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborîse în suflet și unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii miei literari, așa cum îi cunoscusem unul cîte unul — parcă aș fi trăit ani de zile între dînșii, împreună cu Caragiale, Vlahuță și Deșavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în *Trente ans de Paris.*

Casa mi-o știam d'inainte, de și cred că am petrecut cîteva zile în acel *Hôtel Rollin*, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, chiar lîngă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegaiu și de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut așa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoștință, cu acel maternel spirit al bătrînelor Francese din mica burghesie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o fată purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste de care s'a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăițe, cu obișnuitul cămin de marmură la care te uiți cînd ți-e frig și te miri ce răpede se consumă fără niciun folos loadba de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflate căutau în zădar, contra recelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial" moldovenesc cu meșteșug cusut, două, trei scaune și o măsuță de lucru, pe care m'am grăbit să înșir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărți, — acesta era să-mi fie multă vreme sălașul. De-asupra, niște ofițeri

greci cu familie se distrau ţupăind tocmai în ceasurile cînd lucrările date de profesori îmi cereau mai multă linişte, şi mai-mai să se încaiere o luptă greco-romînă în momentul cînd, sătul să bat cu băţul în plafond, am ieşit pe scară somînd inimicul să se presinte — şi, el aparţinînd elementului militar, m'am convins că e gata să iea însuşi ofensiva. O nenorocită de sluguliţă, înfăşurată în hăinuţe negre, care apărea un ceas, două pe zi pentru a face curăţenie, cu pretenţia de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împuţineze provisia noastră de cărbuni puturoşi. Nu ştiu unde mîncam înainte de a face, într'o locuinţă ceva mai largă şi cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile bielşugurile moldoveneşti cu care, după torturile şcolii, mă obişnuisem.

Societate românească nu mi se recomandase, şi eu însumi n'aveam cum şi cînd s'o caut. La doamnele Lagier era însă un Romîn, şi ce zdravăn, masiv şi serios Romîn!, viitorul doctor şi general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpindu-l cu săptămînile grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar şi cu dînsul. În otelul mobilat din faţa Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcţie, vechiul mieu coleg de clasă mai înaltă la Botoşani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul şi muncind din greu la filologul Otto Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun concetăţean şi prieten, care ţinea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, Bucureştean din Giurgiu, plin de mîndria unei tese despre Cabiri şi a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu, mititel şi slab, cu ochelari savanţi, d. Rădulescu Motru, pe vremea aceia complect boem în apucături — şi Evolceanu era în măsură s'o ştie mai bine decît oricine, — până ce, nesatisfăcut cu filosofia francesă, şi-a luat zborul către un Berlin mai metodic şi mai original,

d. Dianu şi el student la latină, închis feciorelnic într'o odăiţă totdeauna încuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune şi o tînără fiinţă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din Craiova, venit pentru nişte studii de drept. Odată am fost chemat într'un colţ de Vaugirard la un pension ca să cunosc pe o domnişoară Poenaru Căplescu, care se cerea iniţiată, prin insistenţele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparaţii acasă, şi nici bruna mea elevă cu ochii mărunţi de şoarec nu înţelegea să-mi jertfesc timpul pentru dînsa.

Atîţia... La secţia istorică din Şcoala des Hantes Études, care se cere presintată cu îngrijire pentru cît bine am luat eu de acolo, şi nu-l pot uita nici până acuma, era numai un Romîn, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras şi oacheş Oltean, foarte dibaciu în a recurge la vechi cărţi uitate şi a face din ele tese nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, şi tot aşa de dibaciu în a muta pe cheiuri cărţile pe care voiă să le cumpere, dintr'o lădiţă în alta cu preţul considerabil mai mic: mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n'a ocupat niciuna. Mai tărziu numai, ca elev al Şcolii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul şcolar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filosofie: n'au trecut decît vre-o cîteva săptămîni şi l-am văzut venind la mine foarte spăşit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă, dar folositoare convingere: că nu ştie nimic şi că trebuie să reiea toate de la capăt. Eu, care n'aveam despre mine, cu şcoala mea din Iaşi, aceiaşi convingere, m'am raliat, firește, dar, de acuma înainte, pentru cîţiva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studenţii romîni erau mulţi, aproape incalculabil de mulţi, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupaţi, zgomotoşi, gata să se injure şi să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin cu legiunile internaţionale de tineri de toate naţiile, unindu-se numai prin grija amărîtă a carierei şi prin aplecarea către petreceri în tovărăşia unui public feminin special, cu care omul insurat n'avea nimic a face. Cîte unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiositate sau din patima de a juca tablele, şi astfel Teohari Antonescu s'a găsit expus brutalităţilor unui institutor bucureştean venit pe sama lui, care-şi pregătia doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legaţie ca să-i cerem intervenţia. Dar personalul diplomatic, cam de vrîsta noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcţiuni. Ministru fusese Alecsandri, şi locul rămăsese neocupat, interimatul fiind ţinut de d. Nanu, a cărui asămănare cu preşedintele Carnot era în adevăr uimitoare. Dar până la d-sa era drum lung şi, cînd l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandaţii „să nu ne batem" Izvorul de dreptate nu funcţiona. Şi, de altfel, niciodată de la Legaţie nu ni-a venit un sfat, o direcţie, un îndemn. Şi tot aşa va fi şi aiurea, la Berlin C. Diamandy primindu-mă, cînd veniam să-mi reclam bursa, cu întrebarea: „Dar ce, muriţi de foame?". Eram singura naţie în care colonia, compusă mai mult de studenţi, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a resultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu, care n'a supraviețuit ultimei lui operaţii, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri romîni, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoştinţii.

Aşa singur am stat în aceşti ani de studii francese, singur cu profesorii miei, cu lucrarea căreia în curînd

m'am consacrat, cu cărțile pe care le găsiam pe cheiuri și de a căror binefacere neprețuită va fi vorba pe urmă. Odată însă mi-a venit o foarte veche cunoștință, poetul Gheorghe din Moldova, mititel și bondoc, roșu și iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta, Ana, Statul îl trimesese pentru studii de statistică pe care le urmà cu un moldovenesc și botoșănean răgaz, pe cînd soția lui, foarte inteligentă și neasămănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîștige din această scurtă ședere, și, ajutată de o soră de mult așezată ca doctoroaie la Paris, răscolia orașul în toate colțurile.

Mă mutasem acuma în Rue du Cardinal Lemoine, la doi pași de locuința veche, în al doilea etaj al unei case curățele, cu o grădină părăsită alături și în față cu nuditățile unor băi, și aici, avînd în serviciu și o harnică bucătăreasă și fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu *boiserii* și tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotite, și din ce-mi dădea suplinitorul de la catedra din Ploești, o mobilă care mi se părea culmea luxului: canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă și, odată, într'un ajun de Anul Nou, am trimes după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieșean Gane așa, încît trebuia să întrebe ca să-și găsească domiciliul. Stăteam într'o casă unde stăteau și pensionari, a căror dispariție o semnala doliul de la poartă, dar și cîte un misterios student care la miezul nopții bătea la ușa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai știa unde i-o fi odaia, și între atîția locatari eu eram pentru *concierge*-ul alsacian, pe care așa de rare ori îl treziam cu obișnuitul *Cordon s'il vous plaît* ca să-mi deschidă ușa, unul din cei mai respectabili și prin corespondența, ziare, reviste, jurnale, care-mi venia din țară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele

nobleţei, intitulîndu-mă statornic, doi ani de zile: „Monsieur du Chorka".

Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină aşa de grea pe umeri: să ajungă în acei doi, trei ani la nivelul colegilor francesi, pregătiţi altfel şi în alte împrejurări, iar, dacă e cu putinţă, să-i şi întreacă. Rare ori, mult mai rar decît ceilalţi bursieri, la cari, ca la Evolceanu, se trezise o neaşteptată şi absorbantă pasiune pentru musică, mergeam la teatre, şi tot aşa de rar la Operă. Niciun spectacol nu mi-a lăsat vre-o amintire, afară de un *Par le glaive* al lui Richepin, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cîntece de pustiu ale Turanienilor săi, cu o regină prisonieră în frunte, *Le Mage* al lui Massenet. Văd încă pe grosul tenor Escalaïs, Basc după care se nebunia Parisul, şi pe cîntăreaţa cu glasul clar, dur şi sec, d-na Melba, spre care atenţia Parisienilor se îndrepta mai mult pentru că ştiau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cuminţit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.

Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atîta lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, şi asupra cochetelor *bateaux-mouche* de pe Seina, încît groaza şi desgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna îmbulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.

N'am cunoscut casa unui coleg frances, burghesia acestei societăţi aşa de prudente şi de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n'ar fi fost îndelung şi cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, şi încercări făcute naiv mi-au dat lecţii usturătoare. Nu ştiu cum, şi prin cine, m'am po-

menit însă într'o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot, fostul secretar al prinţului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute şi al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicaţie în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s'o ştie, şi, acolo am găsit pe un German încă tînăr, cu lunga barbă castanie, care s'a recomandat d-rul Gustav Weigand, viitorul creator al Seminariului românesc din Lipsca. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri româneşti care plictisiau visibil pe atunci aşa de voinica şi de blonda doamnă Picot, eruditul frances mi-a pomenit cu admiraţie de Nicolae Mavros, care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franţuzeşte ca în secolul al XVIII-lea".

Societatea francesă, de la care, ca măsură înţeleaptă, ca organisare a muncii, ca discreţie şi eleganţă sobră, aveam aşa de mult de cîştigat, mi-a rămas total neştiută, ca şi colegilor miei, trimeşi şi ei numai pentru carte, tesă şi diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual şi de graţie în purtări tocmai prin viaţa în familie francesă, ale cării defecte nu le puteam lua, cu firea noastră aşa de deosebită, dar ale cării atît de mari calităţi ni-ar fi fost de un nepreţuit folos. Şi nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy, şi din causa banilor săi generos împărţiţi, se simţia ca acasă, n'au avut intrare aceia dintre noi cari iubiam literatura şi lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care şi-a dobîndit între normalieni — ca înainte de dînsul un Ţiţeica la matematici — din acele prietenii francese, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în casul lui, aceia a unui de Martonne, marele geograf, care s'a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de geografie fisică şi umană, ci i-a adus aşa de mari servicii în întregirea de mai tărziu a hotarelor.

De şcoală însă mă ţineam. Nu însă în condiţiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, fireşte, n'a cercetat-o nimeni. Fusesem trimes pentru limba greacă, dar eu, care mă gîndiam la filosofie şi la istorie literară, n'am făcut nimic pentru a începe studii în această direcţie, şi astfel Odobescu m'a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simţiam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiţia, şi politică şi culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca şi nesfîrşita mea curiositate şi iubire de sufletul omenesc, oricum şi oriunde, ceia ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes şi de simpatie care există în adevăr, în cer şi pe pămînt.

Dar, după noul îndreptariu ministerial, unde nu trebuia să merg eu? La Şcoala de Înalte Studii de sigur, dar şi la Sorbona, dar şi la École des Chartes, care e în stare să reţie singură pe cineva, şi la École du Louvre, care e pentru artişti, şi Dumnezeu mai ştie unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întreţineau de la Bucureşti, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii şi profesori şi să încerc selecţia fără care învăţătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire şi o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întîiu alegerea între şcolile înseşi şi, rebel faţă de autoritatea şcolară, aşa de competentă încît putea fixa şi un program amănunţit pentru studii de specialitate peste graniţă, am ales Şcoala *des Hautes Études*, singură Şcoala des Hautes Études, unde eram dator, de altfel, după acelaşi program, să-mi ieau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aş fi putut urma stăruitor lecţiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „şcolăria" ieşeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul mieu ca să îndrăznesc a-mi face, din toate părţile, un program propriu. Nu-mi voiu ierta niciodată că am fost doi ani şi mai bine la Paris pe o vreme cînd se putea asculta la Collège de

France un Renan, cînd la ședințile solemne ale Academiei se putea zări un Taine, fără să fi căutat a cunoaște pe autorul „Istoriei Literaturii englese“ Și mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanțe și din tot ce îndoiala poate da ca atingere ușoară, ironică a lucrurilor și a ideilor, pe care era să-l cetesc, în acești ani de studiu, în acea „Viața a lui Isus“, în care frații de Goncourt, ajunși de mult familiari mie în romane ca și în schițele din viața secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al George-i Sand, ca și în nobilele și frumoasele lucrări despre originile creștinismului părăsit de dînsul și chiar în acele diderotiane *essay*-uri de formă dramatică fermecînd pe atita lume. N'am ascultat eu, care era să fac o tesă cu subiectul și din literatura francesă a evului mediu, o lecție la Gaston Paris, care era să-mi șteargă în schimb pagini întregi din această tesă cu mențiunea nu prea măgulitoare: „c'est insensé“... Tot ce era dincolo de „școala mea“ părea ca nu mă interesează: n'am auzit o conferință, n'am asistat la o solemnitate a inteligenței francese, n'am căutat cu ochii curioși și plini de admirație la aceia cari în deosebite domenii o represintau; în lupta continuă a ideilor tinerețe mea n'a luat parte pentru unul sau pentru altul, n'am pus mîna decît pe revistele unei specialități pe care, astfel, o strîmtam eu singur. Tot așa nu urmăriam nimic din viața politică francesă supt obláduirea chiposului Sadi Carnot, menit unui tragic sfîrșit, pe care caricaturile și criticile vîndute pe stradă îl represintau așa de lemnos încît rămîneau într'însul dinții leilor trimeși de negusul Abisiniei, și a autoritarului Constans, presintat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritînd pînă într'atita pe omul sigur și cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Brasiliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piața Concordiei fără să mă fi deranjat

o clipă de la ocupaţii, aşa de onest şi aşa de îngust înţelese.

Şi totuşi era o vreme cutremurată de multe furtuni: un Ravachol, un Vaillant puneau bombe la poarta caselor burghese, care se lăsau pe o coastă, şi de Întâiu Maiu oamenii Primăriei acoperiau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, şarjele splendizilor chiurasieri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă până la marginea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaştri şi barba blondă, şi abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naţionalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranţele milităreşti ale lui Mac-Mahon şi prin scandalurile cu decoraţiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neîmpliniţi, de existenţă. Ducele de Orléans se presintase, contra legii care înlătura pe urmaşii vechilor dinastii, ca să-şi facă datoria militară de Frances, şi, pentru măreţul dar făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din faţa parapetelor Seinei.

De şi lipsiau acum manifestaţiile la statuia Strasbourgului pierdut, de şi respectul pentru ştiinţa germană era aşa de mare încît un biet băieţandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunţat: „un“, era considerat la şcoala noastră ca întruparea însăşi a celei mai bine informate şi mai metodice erudiţii, gîndul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu perise. Alsacieni erau pretutindeni, şi se cetiau romanele lui Erckmann şi Chatrian, paginile dureroase ale lui Edmond About şi, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcţionarul alsacian arestat de Germani la graniţă, caii cavaleriei au stat o noapte întreagă cu curelele pe dînşii, naţionalismul frances al abatelui Wetterlé încălzia inimile. Alianţa rusească se desemna ca o garanţie a unei viitoare revanşe şi în-

tregiri, şi visita escadrei Ţarului, înapoiată de amiralul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai entusiaste speranţe.

Legaţi de Tripla Alianţă, eram stimaţi pentru valoarea militară ce ni se recunoştea, dar prezenţa noastră în tabăra adversarilor nu contribuia de sigur să facă simpatici supt raportul politic pe supuşii lui Carol de Hohenzollern: un obraznic coleg frances a şi întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexaţi de Rusia". Ne aştepta în curînd procesul intentat de antreprenorul nemulţămit, Hallier, şi un tribunal internaţional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba ţerii. Din partea noastră, trebuie să spun că eram impresionaţi, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tînăr, limbut, plin de talent, măgulitor şi gata de toate sfidările, îi dădea pare-că un nou avînt, pe cînd în Franţa republicană nu vedeam decît neînţelegeri, conspiraţii şi spirit de anarhie. Unul din profesorii noştri, totuşi un excelent republican şi un om de stînga, ni spunea la curs că poate cea mai bună soluţie la 1848 ar fi fost aceptarea regenţei ducesei Elena de Orléans, ceia ce ar fi scutit de catastrofa, încă aşa de dureros simţită, a Imperiului al doilea. Pentru a înţelege în adevăr Franţa ar fi trebuit acel simţ intim care leagă om de om la două popoare care nu numai au asămănări, dar urmăresc aceiaşi ţintă şi împărtăşesc astfel aceleaşi bucurii şi aceleaşi desilusii.

Deci, ceia ce părea că este şi sfatul statornic de la Bucureşti, numai Şcoala. Şcoala fără relaţii în afară. În zădar Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoştea, cred, mai mult din scrieri decît prin relaţii personale. M'a primit învăţatul încă voinic cu acea înfăţişare ironică şi cu acea blagă în vorbire pe care străinul o înţelege aşa de greu şi în care crede că

recunoaşte o intenţionată şi crudă luare în rîs: numai târziu de tot, după războiu, am putut preţui sentimentele adevărate ale aceluia care-şi trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă visită că Hásdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care şi eu o judecam aşa de fastuos romantică, a învăţatului romîn, şi m'a poftit să mai vin in zilele şi la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la aceşti oameni aşa de muncitori, cînd se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, firește, dintre clienţii lui slavi. Odată — şi n'am prea profitat de invitaţia aruncată în treacăt, la care se adăugia şi îndemnul de a merge la „Otelul Societăţilor Savante", unde am auzit intăia formă, cu cochete şi nepotrivite triluri la sfîrşit, a Marsiliesei—, odată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din ruseşte, Rusoaică ea însăşi, femeie între două vrîste, a cării întrebare: ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniştească. Principiile mele, ca şi vrîstà şi aspectul ei, m'au pus la adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de iniţiare şcoala avea aşa de mari pretenţii faţă de totala mea desorientare.

Am cercetat la început mai mulţi profesori, dar am rămas pe urma numai la patru, cinci, iar, ceva mai târziu, trebuie s'o spun, cu singur subiectul tesei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă şi mi-a lăsat o preţioasă disciplină pentru toată viaţa. Totuşi, până târziu, ideia unui doctorat la Sorbonă, dacă mi-ar fi primită licenţa — şi erau dispuşi să ţie samă numai de bacalaureat —, m'a urmărit. Alesesem chiar şi subiectul: poesia latină în Italia modernă a lui Sannazar şi Vida, însă m'am oprit la observaţia, spusă cu o francheţă pe care m'am învăţat greu s'o primesc, în toată sinceritatea şi utilitatea, dar şi în brutalitatea ei, ca de judecători pentru cari în asemenea casuri nimic n'are a face decît chestiunea insăşi, că o licenţă francesă se capătă printr'un „dresaj" pe care eu

nu-l am şi că risc astfel, de şi mai „savant“ decît cei de lîngă mine, să nu reuşesc. Iar asemenea proiecte la oameni cari lucrează încet, aproape fricos, ameninţau să-mi compromită reputaţia. Însuşi Gabriel Monod, care domina secţia noastră la „Hautes Études“, a scris protectorului mieu Xenopol că „improvisez în erudiţie“ şi, mai tărziu, cînd îl rugam să-mi caute editor pentru un „Carol al XII-lea la Bender“ pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea presintarea prealabilă a manuscriptului şi, înştiinţat de suflete bune de la noi, mustra în toată forma pe tînărul profesor de Universitate că, îmbrăţişînd prea mult, uită de tradiţiile şcolii.

La început deci am mers şi la un Roy, la un Thévenin. De cel d'întăiu, gras, roşu, vesel, încrezător — şi luat în rîs de ascultătorii lui —, m'a îndepărtat până chiar această „bucurie“, care nu avea înfăţişarea abstrusei ştiinţi ale cării mistere eram chemat să le pătrund. Tot aşa nervositatea acelui conferenţiar de instituţii care era Thévenin, pe care l-am mai revăzut odată după un şfert de veac, biruind încă nervii săi zdrobiţi, cari-l făceau aşa de greu de ascultat.

Un mare folos aş fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomatica. Nu ştiu ce m'a făcut să părăsesc un curs aşa de necesar, rămînînd să învăţ eu singur ceia ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ţinea gata la îndemînă.

Rămîneau deci abatele Duchesne, Monod şi d. Charles Bémont.

Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, *Liber Pontificalis*, şi presintatorul „Romei subterane“ cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiţii de formă ale ştiinţii francese, era Voltaire în carne şi oase, dar şi în spirit. Aceiaşi fină formă a craniului, aceiaşi viţă de păr răsucită

pe luciul pleșuviei totale, aceiași ochii proeminenți, cu aceiași tinerește strengară strălucire într'înșii, aceiași gură larg tăiată și răsfrîntă asupra dinților absenți. Și aceiași eternă îndoială, exprimată în nuanțe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovia, fățiș și piezișș, cu atît mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cîte oase de mucenici au fost răscolite de mîna aceia supțire fără a tremura înaintea sacrilegiului care, odată săvîrșit științific, era întovărășit de nelipsitul zîmbet al feței întregi: încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare analise! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voiu ști mai tîrziu numai ce dușmănii stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajûns, —biruit întîiu de Jonnart, diplomatul care expulsase pe Constantin al Greciei, ceia ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căutînd operele învingătorului, — membru al Institutului, director al Școlii din Roma, unde adesea a speriat pe Monsignorii tipicari, și, ultima dată cînd l-am văzut, îngrășat și puțin obosit, în 1920, mă cerceta ce sînt bolșevicii, exclamînd apoi: *Oh combien grande est la bêtise humaine!*, și mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de erudiți pe care fabricația noastră-l aruncă asupra unei societăți cu o direcție așa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i presint o tesă, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechiu Papă medieval, și făcînd să î se ducă de servitoare carta de visită a importantei mele persoane, el m'a privit cu aceiași luminoasă ironie pe față, recomandîndu-mi să păstrez cartonul mieu pentru altă ocasie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr'o veche familie de pastori din părțile Genevei, cu barba mică în două părți, fața încă tinerește rosă, cu ochii foarte usați supt nedespărțiții ochelari, Monod vorbia încet, cu un aier de tristeță, presintînd, cu scrupulositatea profesorilor sài germani, la cari se gîndia cu o jenată recunoștință

sanitarul din 1870-1, — cînd a scris adînc simţita cărticică *Français et Allemands* —, despre instituţiile france care erau de mulţi ani de zile singura lui ocupaţie ştiinţifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nicio silinţă, pe care ar fi socotit-o scăzătoare, de a introduce în ea formă şi viaţă, nu ştiam la acest profesor, atît de respectat, ce alese şi duioase intimităţi ascunde aparenţa glacială şi mohorîtă. Soţ al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluţionar al Rusiei, trăind în căsuţa-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într'o tovărăşie sufletească din cele mai distinse, şi cu prezenţa unei rude mistice a soţiei sale, crescînd cu cea mai mare şi mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Şcoala Francesă, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lîngă care, eretic de figură şi de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, şi care e azi d-na Rist, şi pe acel fiu, Bernard, în care pusese atîtea speranţe şi pe care l-a luat, în ce chinuri!, ostenelile anume impuse de superiori fără inimă tînărului soldat, Monod ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viaţă intimă a lui, aşa de scumpă şi aşa de rară. Odată am mers la el ca să restituiu o carte, şi visita n'a durat zece minute. Acolo am putut simţi tot ce coboară în suflet religia unei aşa de covîrşitoare autorităţi, trecută prin atîtea persecuţii.

Tînărul Alsacian protestant care presinta izvoarele istoriei Angliei într'un curs, care păcat că n'a fost publicat, de cea mai mare precisiune şi cu o formă plăcută, d. Bémont, avea faţă de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei tese frumoase despre Simon de Montfort, ajutătorul lui Monod la vestita *Revue Historique* se lăsa atras, din nesfîrşita lui bunătate, şi la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găsiau totdeauna din bielşug la acela care ne-a cercetat apoi în ţară, ne-a urmărit cu atenţie şi, în timpul războiului, ni-a arătat

una din acele simpatii profund înțelegătoare care mîngîie de suferinți și dau încredere în neapăratul succes al causei celei drepte. Și până astăzi, la capătul atîtor dovezi de prețuire pe care unele critici firești nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru mine de cîte ori ochii, încă așa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă necontenit o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care și ea s'a prelungit, spre desperarea urmașilor nerăbdători, așa de mult.

Îndemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atît de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți cari-și aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinistul și cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente „Istorii generale“ francese și, obișnuit cu alte direcții, n'am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrîn cu ochii albaștri și ascuțita barbă căruntă.

Aici era însă, intrecînd pe toți prin cea mai absolută și mai rece reservă, până într'atîta încît ni se părea că voit nu ne recunoaște pe stradă, un profesor care, înainte de toate, de și declarînd că nu-și recunoaște nicio aptitudine didactică, niciun talent de a comunica știința sa, — și s'a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Archivelor Statului —, căuta să-și formeze elevii și altfel decît prin lucrările scrise de la „Hautes Études“, și să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțiș de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile și Paul Verlaine, — poetul suferinților și capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil și observat dintre eruditi, — Charles V. Langlois, vorbia încet, cadențat, sacadat, afecționînd unele comparații ca aceia a „vînului

nou în foale vechi". Acei mărunţi ochi de miop şi de observator m'au deosebit de la început dintre colegii francesi, printre cari îmi aduc aminte numai de măruntul, brunul şi prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai târziu, — iar de la „Hautes Études" îmi rămîne numai actualul director al Imprimatelor la Biblioteca Naţională, d. de la Roncière, fiul amiralului, şi el însuşi istoric al Marinei, pe a cărui mare învăţătură, liniştită şi distrată, o încunjura respectul tuturor camarazilor, veniţi de la Şcoala Normală şi de la École des Chartes. „D-ta ai mai cetit vechi documente?", mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că ştiu latineşte, greceşte şi chiar nemţeşte. I-am mărturisit că nu. Şi, imediat, nu pentru o lucrare în scris, care se presintă, se analisează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, şi se restituie, dar pentru un articol în „Revue Historique" —uriaşă onoare! — mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era sub-bibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brentano, — un bun tovarăş pe care nu l-am mai revăzut, de şi acum vre-o treizeci de ani a fost la Bucureşti pentru o conferinţă, dar fără a mă cerceta, — manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s'a vădit imediat atît de interesant, al Scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelariu al insulei Cipru şi predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce se tem'am pus la lucru şi de ce mîndrie am fost cuprins, de şi continuam colaborarea mea la mai multe reviste româneşti, cînd pe dosul coperţii de la „Revue Historique" s'a anunţat apropiata apariţie a unui studiu de „Pierre Jorga"!

„Pierre Jorga" n'a luat acest studiu de iniţiare ca un exerciţiu de formă, în vederea unei înaintări şcolare, ci s'a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspiraţii către ideal le-ar fi împărtăşit, pe care l-ar fi servit în lungile

lui călătorii și la căpătiiul căruia ar fi veghiat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris unde și-a închis suprema desilusie și dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr'un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață și alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare și activitate am făcut întinsa tesă care mi-a cucerit diploma de la „Hautes Études".

De acum înainte, viața d'imprejur, chiar și lecțiile celor doi, trei profesori la cari urmam și mai departe, mă reținea mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voiu împărți după necesitățile înseși ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească și cum n'o pot recomanda în de ajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veniau de acasă și care erau respectuos suite sus nobilului romîn „Monsieur du Chorka", luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi reservasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrîndu-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în casuri excepționale, din budgetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice până la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai inaltă jertfă pe care puteau s'o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi ușor pe lume plăceri ca aceia pe care o simțiam cînd, între nouă și unsprezece ceasuri de dimineață, în aierul așa de viu totdeauna, une ori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Seinei, cărîndu-și vasele normande încărcate cu marfă și purtînd pe covertă toată familia „căpitanului", plus cîinii, pisicile și bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini și foarte adese ori feminini, pe cari-i cunoșteam temeinic, căci de la această străbatere psihologică atîrnă și prețurile ce se pot desbate: de la Polonul cu note de musică,

purtîndu-şi ciudata coadă sură împletită pe spate, până la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror faţă stacojie erau insemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roşu mult mai pronunţat, trimetea şi la frecvente şi abundente libaţii la multele cîrciume din faţă. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, şi ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achisiţiona pe atunci, în ciuda sfaturilor date de librarii de la spate, pentru preţuri foarte mici cărţi din cele mai folositoare şi mai pline de atracţie. În special cele în limbi străine, cu cărţile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nicio trecere şi se îmbiau pe nimic, — de unde pentru mine şi avantagiul de a mă adînci în cunoaşterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpărăturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într'un colţ al odăii de culcare, după ce fuseseră foiletate voluptuos în seara liberă de muncă şi scutită de grijă a cui nu duce nicio răspundere şi nu poartă nicio luptă.

Astfel, tot ciocănind în cutare „Istoria dispariţiei păgînismului", limba germană mi-a întrat în minte altfel decît prin lecţiile de la Botoşani şi de la Iaşi, până la Universitate. Iar, cum frumoase cărţi englese îmi căzuseră în mînă, pe dînsele, începînd cu „Poemele" lui Shakespeare, legate în marochin roşu, pe care le păstrez, m'am îndărătnicit să li dau de rostul cuprinsului. Întăiu am încercat în tovărăşie cu Evolceanu, care s'a desgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic aşa de plin de alusie şi aşa de împovărat de apucăturile sufleteşti ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicţionariu. Trudindu-mă astfel dimineaţa în pat, până a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din îndrăzneţul roman de profeţie al lui Bulwer Lytton, „Ultimul dintre baroni",

m'am trezit știind englezește fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iași și o cetiam curent; aici am deprins, pe volumașele, de la Garnier, din „O Parnaso Lusitano", limba portughesă; pe cea danesă mi-am însușit-o din nu știu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger; am deprins suedește, pe vremea cînd cetiam în traducerea edițiilor Nilson seninele, dar și energicele *Synneuve Solbakken* și *Arne* ale lui Bjoernsterne Bjoernson, după însuși textul episcopului Tegnér, în celebra lui epopeie scandinavă, de clare și aspre trăsături, dar și cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor norrice, „*Saga* lui Fritjof"; în olandesă m'au introdus foarte ușor romanele, frumos tipărite, ilustrate și legate în pînză albastră cu aur ale sfătosului Van Lennep mai mult decît poesia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdijk. Singurele limbi slave și turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, și pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiazi, servit de Corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei frances, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-și zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit și în țară, luam omnibusul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de privelişti, la care se adăugiau cele, de alt gen, la însuși suișul scării în vîrticuș, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în larga-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cîte unul — îl văd și acuma sclipind din ochelari, mișcînd din țuluc și gata să mă înțepe cu barbișonul sur — era în stare să mă pîndească oare întregi pănă voiu pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, încîntat că și el colaborează la actul de vindictă: „Monsieur, on vous appelle au bureau" și apoi, de de-asupra țepoasei bărbuțe: „Monsieur, vous devez être Anglais", ceia ce nu era un compliment. Alt-

fel de sală de lucru decît a culoarelor și depositelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la Școala noastră; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lîngă aceia cari, mai ales după amiazi, dorm liniștiți fără o tresărire; și pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sîsîituri stăruitoare ale nervoșilor, totul punctuat de pașii de sentinelă ai supraveghetorului căutindu-și o victimă, până ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude poruncitor: „Messieurs, on va bientôt fermer"; „Messieurs, on ferme", „On ferme". Fără a mai pomeni ce așteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuariul, din rîndul al doilea, al manuscriptelor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci altfel îl poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă nu cutezi a-ți lua libertăți, totuși aspru blamate, la care un drept foarte contestat ți-l dă multul păr alb din cap și din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fișele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se deslușia figura cavalerului picard căruia-i închinasem doi ani din tinerețea mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcuț și fără protecție, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tînărul rege, cărînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrșitele episoade ale Războiului de o sută de ani, descoperind în sfîrșit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz" regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea Sataliei, spumegînd de mînie, cînd se părăsește Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tîrîndu-și apoi îndoielile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri și îndemnuri, în Franța nașterii lui. În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, și cu analisele literare care i s'au suprimat pentru a nu împovăra și

mai mult budgetul școlii, și așteptam sentința, temută, a comisarilor responsabili.

Și ce dulce era, după atîta muncă, să ieau „batoul" pe Seina, să ascult distrat strigarea stațiilor pănă la „Pont de Sully, la Bastille!", să pornesc pe cheiurile acum pustii, pe lîngă fete pentru mateloți, care-mi strecurau la ureche „Joli garçon", și să mă înfund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aștepta în apartamentul mobilat din banii miei masa de sară și plăcerea inegalabilă a răsfoirii cărților pescuite abia în cursul dimineței.

Pentru tesa mea trebuisem să fac și un drum în Italia, cu bieții trei sute de lei smulși de la Ministeriul de Instrucție, acum încredințat unui tînăr avocat, cu care era să am multe legături și de multe feluri, Take Ionescu, și care ni se părea nouă că s'a cam grăbit. Am debarcat într'o Romă alta decît a otelurilor de atunci doi ani, într'o cămăruță de adăpost mai ieften, unde am redactat, nu fără emoție, petiția către însuși Papa, ca să fiu admis a lucra în Archive. Eram recomandat de profesorii miei Școlii francese din Roma, și astfel m'am presintat directorului ei, Geffroy, autorul Istoriei Suediei, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunții. Am fost dat în sama unui blond coleg frances, care era acolo cu familia, nevasta săltîndu-i un prunc pe brațe, și care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea museele, rostind aprecieri convenționale, de această Romă a monsignorilor, în fața cărora, spunea el, „e un straniu amestec de fineță și de prostie". Cu el am străbătut străzile populare și m'am oprit înaintea costumului din Campagna cu tabliete așa de asemenea cu catrințele noastre și cu alba cămașă plisată ieșind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce așteptam îndelung, într'un îngust culoar,— dincolo de care Sfîntul Părinte, prisonier din voia sa, însuși Leon al XIII-lea, se primbla în grădinile sale, invisibil—, să treacă oara „precisă" a introducerii în cămă-

ruţele cu registre, întram cu sfială şi-mi luam locul la mesuţa unde mă primia cu un zimbet cîte un amabil Iesuit cu barba lungă ca a preoţilor noştri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondenţa Papilor din secolul al XIV-lea, şi vecinii francesi îmi strecurau taina cum se pot desmorţi picioarele în Archivele Vaticanului: lira regelui Umberto, *jouer de la lyre.* Cînd şi cînd, un clopoţel suna, şi toată lumea se ridica în picioare: era un cardinal care trecea. Şi, de cumplita grabă cu care mă strîngeau atîta material şi aşa de puţini bani, de mîncam cu o liră — iar lira! — la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura şi cîte o *lepta* fără curs a regelui grecesc Othon, mă treziam noaptea, urmărit de vedenii, strigînd de-mi speriam vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe Kernbach şi soţia lui, fricoşi şi nemulţămiţi călători, m'a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărţile englese frumos legate şi frumos mirositoare — atunci am primit în suflet pe Carlyle, şi m'am simţit altul după cetirea „Revoluţiei francese", a lui „Frederic al II-lea", a lui „Cromwell", cu nesaţ sorbite la Paris. Stăteam într'o casă cu trei surori, dintre care două îşi aveau bărbaţii în larga lume şi unde-şi avea sălaşul tot felul de lume: un tînăr Italian, un Grec cu favorite înfoiate... După vederea Londrei, Avenue de l'Opéra îmi părea o aleie de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele engles Ricard al II-lea. Neuitată iniţiare literară, care mi-a turnat în suflet o binecătoare concepţie religioasă, idealistă, activă, care mă susţine şi până astăzi, în ciuda lucrurilor şi a oamenilor.

În sfîrşit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sentiment în materie de învăţămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieşene, unde, dacă izbutiam fără voie

a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul şcolar şi pentru tînărul capabil de a avea şi de a manifesta cu francheţă şi curaj idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoştinţă faţă de profesorii miei, cărora li datoriam atîta, şi cari, la plecare, mi-ar fi spus şi ei ceva — dar, iarăşi, poate să fi fost în această condamnabilă indiferenţă şi foarte mult dintr'o sfială pe care şi atitudinile profesorale mi-o întăriseră —, şi am plecat la Berlin. Programul cel mare al şederii mele în străinătate mi-o impunea, şi cîte unul din studenţii de la Paris mă şi precedase în această Germanie, de un aşa de mare prestigiu, care era şi aliata noastră.

M'am trezit deci într'o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă şi străbătut de nişte curente de aier aşa de reci încît, strecurîndu-mi-se prin mîneci, îngheţau braţul pănă la cot: o mare schimbare şi o reală suferinţă după iernile parisiene în care ninge şi înghiaţă aşa de rar, aierul totdeauna umed păstrîndu-se necontenit suportabil. Tot aşa de frigid îmi părea totul: casele fără trecut, ridicîndu-şi blocurile care nu primiseră patina de fum şi de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care şuiera vîntul din stepele polono-ruseşti, pieţile vaste, bisericile calvine şi protestante făcute pentru un raţionalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care une ori la Paris, peste tot vuietul infernal, din care lipsia atunci acela al automobilelor, cu birjarii beţivi şi hărţăgoşi *jaisant trotter cocotte,* îmi amintia dangătul neobosit din turnul bisericii Sfîntului Ioan de la Botoşanii rămaşi în fund, tocmai în fund, şi pentru toată viaţa. Supt zero erau privirile oamenilor, cari, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărîmaseră cîteva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al Împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandaţi,

că se găsesc totdeauna supt ordin și gata de o temută inspecție. Pe cînd uniforma francesă, nesimpatisată de muncitori, se ținea ascunsă, aici „haina Împăratului“ se expunea pretutindeni și era bine să-i faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochii îmi păreau că aruncă sclipiri de oțel și talia se ținea țapăn dreaptă ca și cum și acolo ar fi contribuit teribilul crivăț care înghiață. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoțeilor prinși de un adevărat tuiu turcesc cu coada de cal spînzurînd în vîrf: lumea n'avea destui ochi pentru această întrupare a mîndriei naționale. Cîndva am zărit și pe stăpînul tuturor energiilor și tuturor splendidelor manechine: marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-i care luneca răpede din și spre Schlossul strămoșilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care și în domeniul social, la începutul domniei sale ambițioase, încercase a le realisa, și nu era nimic imperial nici la Împărăteasa grasă și palidă, cu ochii foarte mărunți, nici la grupul de copii în mondire fredericiane, cu micuța princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate ferestile.

Supt *drill* și *exerzieren,* care contrastau așa de puternic cu oarecare lăsare în voie a șăpculițelor roșii francese, era însă, în ciuda constringerii școlare, și altceva: o burghesie nu atît de deosebită față de cea francesă și un intelectualism familiar în legăturile sale de școală și de societate și chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața lui și contra lui, dar nu și peste dînsul, strivindu-i mîndria și aspirațiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord și apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n'am întîrziat să mă deprind, mi-au putut învedera în de ajuns aceasta.

Întîiu în Berlin chiar, la gazda mea însăși.

Mi se recomandase, de Evolceanu,—care era mai de mult acolo, despărțindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său și căruia soliditatea Berlinului, cu marmura și porfirul adevărat ale galeriilor de artă, îi impunea așa de mult—, pensiunea unde se adăpostia el, în pașnica Dorotheenstrasse, totuși la numai cîțiva pași de Universitate ca și de Schloss cu tainița vulturilor. Mare casă de raport, servind mai multe familii și jos, cu cheile în mînă, un rebarbativ portar-temnicer vorbind cu secul și durul accent berlines. Frau Döllen, bătrînă văduvă israelită, mare admiratoare a lui Bleichröder și care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre desperarea nervosului latinist romîn, dacă „și Împăratul a fost la îngropare", sentimentală și banală persoană care ne soma să declarăm: „oare nu găsim că leul are ceva maiestos" și deplîngea pe contemporana sa Împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I-iu întrebuința rare ori scara care li reunia apartamentele intime, presida cu demnitate un adevărat sobor internațional de persoane, masculine și feminine, pe care pentru motive deosebite le adunase Berlinul. Era acolo, pe lîngă Evolceanu și Teohari Antonescu, un represintant autentic al victoriei de la 1870-1, care cunoscuse la școală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devie regele României și căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle: maiorul în pensie, a. D., von Plessen, cu părul aranjat ca la friser și mustața roșie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci Americane, cu două fete așezate la celalt capăt al apartamentului ca să n'aibă a face cu o ușă care se deschidea între cele două odăi, a maiorului și a mamei lor; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist și furnisor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soția pribeagă.

Americane, alte Americane, dintre care una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit avînd prea multe ocupații pentru moment; apoi două blonde, albe, grăsuțe misses, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului mieu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după amiazi, în altă direcție,—infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul „Zoì mu, sas agapò" („Viața mea, te iubesc"). O alta, zeiță mîndră și strălucitoare a Republicei federative cu cîteva stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmîntul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un „leutnant" în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl punea să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnisona lui, ca să-i rîdă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Atîtea Americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lîngă care, ignorîndu-le total, ca unul care știa cîtă primejdie este să faci curte unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate desastroasele ei consecinți financiare, un singur American, ofițer de marină, pe care noi, Romînii, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într'una dacă *dynamite* se pronunță *dainamait*, ceia ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cînd am refusat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să rîdem la „witz"-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga „Kamerad" și a propune pacea, pentru că zîmbia din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbiam nemțește și ni spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman".

Dar exposiția umană, ca într'o *Weltstadt,* cum devenise acum Berlinul, nu se opria aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau represintate. Un Grec rotund, oacheș și unsuros la față, care nu se dădea pe nimenea altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o Norvegiană bătrînă ca Nornele care vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cării asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul Iapones cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Döllen", care se emoționa profund, până la lacrimi, și-și deschidea punga bine înodată, cînd „bietul" Kanai, „al cărui tată ajunsese ministru de Razboiu în Iaponia", avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungia fără termin. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai sîngele va hotărî, dar care mărturisia lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor miei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era represintată de singura familie a stăpînei: fata matură care era sigură că o iea Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, și alta, roșie și masivă, care păzia cu ochii îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, își petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau așa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numai decît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dînșii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît huruitul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Așa era și la Universitatea, clasic solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic-cel-Marc în față, „Universitatea regală frederico-

wilhelmiană" în ale cărui culoare nu se purtau studenţii, strict distribuiţi în timp şi spaţiu, manevrînd didactic la sunetul de clopot, neobişnuit în Franţa, care-mi amintia mie de musica analogă a Bucovineanului „domnu' Felix" „pedelul" importat de bunul „dem' Berlă". Corecte, geometric perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile", aşteptau, cu studenţi platnici, înscrişi, presintîndu-şi pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele", ascultători tăcuţi, impresionaţi în aparenţă, ai unui „Lehrer", care de obiceiu îşi cetia cu glas egal, de o sonoritate profesorală specială, un caiet bine scris, bine cusut şi bine păstrat, în margenile precis fixate ale unei oare a cării trecere se sublinia de îndătinatele fîşiiri din picioare, cu efect iresistibil, ale ucenicilor.

Pe profesori, afară de unul singur şi o singură dată, nu i-am cunoscut acasă, şi nici la seminarii. Acea singură excepţie m'a lecuit de dorinţa, sinceră, de a mai incerca. Era la istoria medie, şi întrarea mea în odaia plină de tineri gata de războiu a fost semnalată prin căutături în care pentru fostul elev al unei şcoli francese nu era de sigur prietenie. Se analisa un text medieval şi, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie, ba din secolul al XIV-lea, care-mi era aşa de cunoscut: proiectul de expediţie sacră al lui Guillaume Adam. În mediul neobişnuit, o întrebare, ca la liceu, mi se adresă mie, şi, cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la somaţiile prea imperioase, tăcerea mea m'a fixat visibil în judecata acelei tinerimi studioase, — „iată ce e şcoala francesă", păreau să spuie douăzeci de ochi! —, pe care n'am căutat s'o mai revăd, mărgenindu-mă a-mi face la cursuri, mai mult sau mai puţin exact, „semestrele".

Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru Scheffer-Boichorst, care, cu ochii aproape pierduţi şi cu atîta experienţă în schimb, avea curajul, în faţa celui mai numeros şi mai

admirativ public tineresc, să spuie, vorbind uşor, mai mult decît „franţuzeşte“, că asupra bătăliei, asupra marii victorii iniţiale din Pădurea Teutoburgică, a cării bogată bibliografie o dădea, nu se ştie de fapt mai nimic. N'am fost mai asiduu la Ludwig Geiger, elevul şi continuatorul lui Burckhardt, istoricul vestit al Renaşterii, care îngînă prelung, oprindu-se la sunetul clopotului şi în mijlocul unui titlu de carte, o poveste despre Rabelais, Ra-pe-lè, pe care o culegea din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vre-o două ori la prietenul Richard Sternfeld, Evreu sărac, pasionat de musică, mare preţuitor al Franciei, pe care o punea alături cu Anglia în prelegerile sale, dar ţinîndu-se ca scriitor de Angevinii din Neapole, de cruntul Carol I-iu şi de sfîntul lui frate, Ludovic al IX-lea: el îmi primise şi tesa de doctorat, pe care nu era s'o trec însă la Berlin.

Atîta contact cu Universitatea, şi o visită iniţială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, *Gesuch*-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostăşeşti din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul şi în alte lupte decît ale ştiinţii, Virchow. Foarte albul, uscatul, slabul bătrîn cu barba rotundă şi şuviţa de păr pe frunte m'a contemplat prin ochelari şi mi-a atras atenţia asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise până ieri, Bismarck — acuma vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea d-ra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, *Pärchen*, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenţii îl conjugau: *caprio, caprire, caprivi, capritum* — că de un timp, printr'o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale Universităţii autonome,

s'a desfiinţat carcera ei şi orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei şcoli e supusă legilor ţerii şi dată în sama organelor obişnuite ale poliţiei şi dreptăţii. — Dar eu sînt, Excelenţă, de şi încă aşa de tînăr, *Oberlehrer*, profesor de liceu la cursul superior. — N'are a face ; eşti înştiinţat.

Inutilă recomandaţie, căci, pe lîngă altele, aveam destul de lucru.

Întăiu cu tesa care-mi putea mijloci doctoratul, impus de condiţiile înseşi ale trimeterii mele în străinătate.

La Paris, cetind paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, „Visul bătrînului pelerin", tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie Istoria literaturii francese în secolul al XIV-lea, ambiţios proiect pe care, ca şi pe acela al unei Istorii a cruciatelor mai tărzii, neglijate de obiceiu, l-am urmărit multă vreme şi, cum se intîmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite şi mîngîiate, nu l-am realisat niciodată. Dar, între altele, copiasem părţi însemnate din romanul, asămănător, al lui Toma al III-lea, senior al marchisatului italian subalpin, pe atunci de influenţă exclusiv francesă, Saluzzo, „Cavalerul rătăcitor". Mă atrăgeau mai mult portretele de prinţi contimporani, bine trase, unele consideraţii morale, cîte una şi politică, decît fabula în felul obişnuit în acea vreme, cînd „Roman de la Rose", în a doua parte a lui, mai hotărît alegorică, dar plină de alusii contemporane, stăpînia sufletele. Vrînd să înfăţişez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuinţasem şi călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia ca să cercetez, din fugă, şi manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flacărilor, aşa încît lucrarea mea de doctorat, scărmănată cu ură de un Gabotto şi un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine ştiute, contra intrusului frances, a ajuns să fie înlocuitoarea parţială a textului dispărut. Era vorba acuma să reconstituiu şi biografia

marchisului neastîmpărat şi fără direcţie, cavaler bătăuş, despre care se ştiau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Şi astfel am cules răbdător ce informaţie măruntă se putea găsi, luînd ca basă acea istorie a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m'a dăruit şi cu o cronică iscodită de dînsul—şi ce aspru am fost mustrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n'am cunoscut desvăluirea cuprinsă într'un articol pe care unul îl strecurase în ...Buletinul oficial al Ministeriului de Instrucţie Publică, poate pentru că-l refusase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir! Apucăturile mele literare îmi cereau neapărat să pun ceva carne pe oase, şi astfel am creat un cadru cam larg pentru o aşa de strîmtă figură, cu note asupra culturii şi obiceiurilor contemporane, ceia ce mi-a adus, ca neuitată mîngîiere, laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominaţia francesă la Genova, în care observa—şi nu uit nici aceia — că în cartea mea nu e niciuna din acele „pointes acerbes qui déparent tant d'ouvrages de l'érudition moderne".

Scrisesem în limba germană, — vai, cu cîtă trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris şi la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse, şi, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabulariul care zilnic mi se îmbulzia! Dar Sternfeld mi-a observat părinteşte că e mult de îndreptat, indicîndu-mi şi un Polon obişnuit cu asemenea revisii (pe urmă am aflat de la un coleg romîn că asemenea revisii înseamnă de obiceiu o redactare, el însuşi, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei şi fragmente...). Se şi revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului Facultăţii, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut tesa „fără niciun ajutor". — Dar este cineva care

mi-o revede. — N'are a face. Aşa se întîmplă cu toţi străinii.—Dar nu pot jura ? — Atunci mergi la Lipsca, unde se primesc tesele şi în limba francesă şi în orice alta, şi chiar în a d-tale, dacă este cine să ţi-o poată ceti.

Şi astfel am dăruit un creion de aur Polonului, mi-am luat tesa şi timp o lună de zile am tradus-o în franţuzeşte, luînd apoi, — fără a-mi retrage actele, desinmatricularea cerînd o taxă, şi am fost deci desinmatriculat din oficiu—, trenul pentru Lipsca.

Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la Paris, iarăşi fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat şi preţuit.

Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de ţara şi de neamul lui, m'am trezit în Biblioteca Naţională cercetînd cataloğurile la secţiunea care priveşte Orientul european, şi un fior de bucurie, mai străbătător decît acela care întovărăşia şi descoperirile cele mai neaşteptate şi mai frumoase în alte domenii, m'a pătruns cînd între „noile achisiţii“ am găsit scrisori de-ale pretendenţilor noştri domneşti ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea şi fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S'a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu tesa mea, şi un mănunchiu de acte româneşti sau privitoare la Romîni, pe care m'am grăbit să-l comunic — cui altuia ?, lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi şi oral, în apariţiile la Paris ale profesorului mieu, a cărui fermecătoare tinereţă de spirit se distra de orice : de jocul marionetelor care-l pasiona — cîte marionete nu le manevrase el ca istoric ! — şi chiar de ocasia ce i se oferia de a duce acasă supt ploaie pe o biată grisetă care nu-şi luase umbrela — era descurajant,

de şi, chiar de atunci, descurajarea nu întra în obiceiurile mele: „Istoria Romînilor am scris-o eu; nu e nevoie să se revie asupra ei; caută-ţi de istoria universală, unde te aşteaptă, la Iaşi, catedra lui Nicolae Ionescu".

Eu însă am perseverat şi, ajuns la Berlin, am intrat, din capul locului, la Archivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul Imperiului Otoman, mai căutase numai, pentru ineditele pe care le-a dat apoi în „Tesaurul" său: Papiu Ilarian. Ce de lucruri nouă îmi răsăriau în cale, până la uneltirile contra Turcilor, cuprinzînd şi planul de a prinde pe Sultan, pe care Petru Rareş le făcea electorului de Brandenburg prin trimesul său! Atîtea alte lucruri veniau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipsiau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refus al asprului Frederic Wilhelm I-iu de a asculta pe nu ştiu ce spion moldovean. Dar aici, renunţînd să fişii din picioare la Geiger şi chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic toată corespondenţa de la Constantinopol a trimeşilor prusieni, şi m'am apucat chiar de lunga, greaua, obositoarea muncă, neplătită şi nerăsplătită, şi până la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iaşi şi din Bucureşti până pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alţii ar avea să continue azi, în loc să-şi batjocorească predecesorii şi ajutătorii. Nu pot spune în de ajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngrămădise zi de zi aşa de mult şi a cărui publicare o aşteptam cu o aşa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n'am mîncat în spectacole, primblări şi aventuri, ca mulţi alţii, banii cu îngrijire economisiţi ai binefăcătorului mieu prin bursă, Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă niciun profesor de care să fi fost legat, niciun coleg german, dar absolut niciunul, pe care să-l fi cunoscut, nicio

apropiere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară și de la care să-mi fi picat vre-odată două rînduri de scrisoare.

La Lipsca întram în adevărata viață germană, în viața germană a Sudului, mai blîndă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută", fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu a existenței o găsisem la Berlin, tot așa ca și în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale fîlfîind pretutindeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite, dar, trebuie s'o recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuși tînărul autocrat rusesc. În Saxonia, voiu putea să văd făcînd semne de prietenie în dreapta și în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, și pănă și în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebia îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis și sec, al Berlinului.

Orașul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții și de trufia militară: întâiu negustorii, al căror bîlciu, pe care nu l-am văzut, însemna și acuma destul de mult, de și nu mai veniau, ca odinioară, oamenii Orientului, Grecii, ca și Moldovenii și Muntenii, vechii noștri Lipscani, cu hainele lungi și largi și cu imposantulișlic pe capetele rase și, apoi, pe lîngă dînșii, studenții de la Universitatea cu lung trecut pănă în evul mediu, la care se adunau tineri din multe națiuni, și atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret, care, și din causa compositiei lui variate, n'avea nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor Universității parisiene, serviau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aier liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea

să meargă şi în împrejurimi, unde nu găsiai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau firește și teatre, și atîta musică pretutindeni, pentru cine avea mai puţină muncă şi mai multe mijloace decît mine, grăbit să mîntuiu cît mai răpede cu doctoratul.

Şi trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viaţă modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraş unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica turnul puternic al bisericii Sfîntului Petru, Bederskirche în pronunţia locală. Cine avea vreme ar fi avut şi alte elemente istorice de găsit.

Societatea internaţională lipsia, bine înţeles, cu totul. S'au dus Americanii ciudaţi şi frumoasele Americane, Grecul placid, lupava Norvegiană, Plessen ameninţînd cu mustăţile două cornuri ale lumii, Iaponesul în căutarea unui nou împrumut, Maghiara cu părul rutilant, gata de o romanţă de iubire, şi chiar grupul de Romîni harnici la studiu şi răi de gură. Eram, lipsit de tovarăşi, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari visibili, în care portarul, găzduitorul mieu, biet om cu familie, năcăjit de studenţii beţi cari-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, şi venia să şi-o verifice necontenit; altfel, fata-şi lăsase în odaie scrisorile Corneliei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simţitor suflet mediocru, şi la plecare familia aştepta jos cu un buchet de flori în mînă de care poate întreg Berlinul n'ar fi fost capabil.

Se apropia vacanţa, şi nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlinese. Iarăşi lipsei mele complecte de călăuzire i se datoreşte faptul că n'am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze şi cărora această lipsă de atenţie nu putea să li placă prea mult. Nici nu i-am visitat, văzîndu-i

numai în ziua examenului, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupră-și, după moartea bătrînului Maurenbrecher, tesa mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea și nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste și individualiste, cu tot ce s'a adaus pe urmă la această linie dominantă, și nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire și de neobișnuită ca formă. Nu se grămădiau în jurul celui de curînd sosit studenți de toate neamurile, în frunte cu Iaponesii gata să jure că în istoria lor națională, pentru care se comanda larg informația, toată concepția profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cării bunătate era amestecată și cu multă maliție, el s'a interesat de studiile mele francese, de cuprinsul și de lacunele lor, reținînd pe acestea din urmă, și mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu gîciam ce relații voiu avea pe urmă cu omul, de o așa de sigură și de prielnică memorie față și de un student atît de străin și de puțin pregătit în chestiile care-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilitățile mele de publicare în limba lui era să-i datoresc așa de mult.

Ideia că, alegîndu-mi trei materii după regulament: deci, pe lîngă istoria universală, limba latină și literatura francesă, la a cării cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să și lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte. De altfel convingerea că la un examen e bine să te presinți nu cu ce ai îmbucat atunci, ci cu ce posezi obișnuit și permanent, cu ce ți-ai însușit în adevăr și serios, o aveam și atuncea. Vremea mi-o petreceam deci în acele cîteva săptămîni de Lipsca numai cu facerea corecturilor, lacom așteptate, la tesa a cării răspundere o simțiam așa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revisorului frances,

un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranţă în ce priveşte stilul frances curent. Şi aici, unde nu erau Archive de Stat, continuam goana după inedit, şi în vederea istoriei cruciatelor tărzii, pentru care era un oarecare material în manuscriptele din Bibliotecă, dar mai ales pentru istoria Romînilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult; am avut mare satisfacţie găsind un volum din corespondenţa polonă a secolului al XVI-lea începător, *Acta Tomiciana*, pentru partea care nu fusese încă tipărită, şi am îmbogăţit cu extrase de acolo colecţia la care ţineam aşa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nicio solemnitate — Iaşul apărea măreţ în urmă! — prin vre-o cămăruţă oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat până atunci de atiţia, mai deştepţi şi mai proşti decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu şi iute.

Lamprecht şi-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituţii merovingiene, pe care, ascultător distras al lui Monod, preocupat el însuşi, de altfel, de probleme relative la izvoarele înseşi ale acelui timp, nu le prea ştiam, sau nu le ştiam mai de loc. Şi istoria medievală a Germaniei mi-a căşunat numeroase şi neplăcute surprinderi. Numai cînd m'am simţit pe terenul mieu, în secolele la care lucrasem pentru cele două tese ale mele, cînd întrebările au lunecat într'acolo, am putut riposta la „aber nein" al examinatorului:—„De data aceasta e însă *ja*, domnule profesor", am răspuns, ştiind ce spun.—Şi de ce?— Pentru că mă aflu pe terenul mieu, nu pe al d-voastră. De fapt, ştim aşa de puţin şi unde credem că ştim mai bine! Probabil că şi filosofia din capul cel bun şi larg al lui Lamprecht ajunsese la aceiaşi, şi tristă şi mângîie-

toare conclusie, căci nota pe care a dat-o atîtor insuficiente a fost relativ bună.

Bună a fost și aceia la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Wachsmuth, la care totul era și impunător și așa de părintește simpatic. A părut că-l impresionează declarația mea, care se sprijinia pe o conștiință sigură, de mult intemeiată, că mă poate întreba din orice autor și în orice loc. A deschis pe Virgil, la *Culex*. Și, cu toată inițiarea mea relativ nouă, de abia un semestru, în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsia: numele nemțesc al țînțarului, pe care, cu un zimbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoșteam de mult din edițiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este și de ce poate Lamprecht.

A fost o adevărată cursă examenul la literatura francesă, unde mă credeam mai deplin asigurat. M'a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile și necontenitul obiect de distracție care era însăși figura examinatorului: Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunt, avea o figură care reda în foarte micșurat pe aceia a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisia, și-mi venia a rîde. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m'a întrebat de la început, și cu stăruință, despre acea Viață a Sfîntului Alexie, care se crede așa de veche și de care ocupîndu-mă pe urmă tocmai din năcaz pentru această umilință, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt așa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni și urmașii lor imediați, și dînd Laodiceii numele, impus de cruciați, de *Liche*, nu poate fi decît posterioară sfîrșitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atît de vag, răspunsul era un continuu și dulce „Sehr gut". Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.

Dar toate aceste neplăceri, pe care, obişnuit să mă observ necontenit, atent şi crud, să mă judec mai aspru decît oricine şi să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mîndriei, le-am simţit adînc, nu m'au împiedecat să capăt peste cîteva săptămîni, nu diploma pe care ar fi aşteptat-o preţuitorii „fenomenului" de la Iaşi — aşa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumeţe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la tesă o „dissertatio egregia" şi la oral un „cum laude".

Se pare că, mult mai tărziu, prinţul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universităţi din Lipsca, unde şi el fusese student, a fost surprins cînd în nu ştiu ce discurs s'a pomenit şi numele fostului student de acolo care era acuma istoricul Rominilor şi al Imperiului Otoman in chiar marea colecţie a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuţă ţerănească de la Vălenii-de-Munte această informaţie, care se poate să corespundă adevărului, de şi n'am crezut că trebuie s'o verific.

De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria faţă de Stat şi de umbra lui Iosif Nicolescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études şi doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu de primblare, m'am aruncat cu şi mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut românesc pe care din inimă îl doriam tot mai mare, capabil să-şi găsească un rol, cunoscut şi recunoscut de toţi, în vastul cuprins al istoriei universale.

La atîta mă gîndiam, literatura francesă din secolul al XIV-lea, cruciatele tărzii căzînd acum pe planul al doilea.

De aceia am plecat la Dresda, unde ştiam că voiu

găsi, în Archivele de Stat de acolo, corespondenţe diplomatice, din Constantinopol şi de aiurea, care trebuiau să vorbească şi de noi, pe lîngă ce alte descoperiri îmi putea reserva o soartă mai bună.

Am nemerit acolo primitoarea casă a unei bătrîne cu numele polon şi a fiicei ei, trecută de vrista cînd de obiceiu se mărită fetele. Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut şi paşnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună şi unui chiriaş ieftin de bani i se permitea şi puţină bucătărie în casă; mai pe urmă, atîta vreme, la fiecare început de an, primiam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedia o amintire mişcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsca, ea dădea o ideie din cele mai favorabile despre inima acestor Saxoni.

Ce frumos se înfăţişa oraşul, faţă de amintirile greoiului, încărcatului Berlin şi de puţinătatea relativă a practicei Lipsce! Se simţia aici, nu numai mîndria regalităţii peste o ţară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varşovia profund străbătută, în acel secol al XVIII-lea, de spiritul frances, dar şi o fineţă de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche şi cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliţie te mîna aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniţi dintr'o anume direcţie, cînd ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un aşa de neted şi cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcţii care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem musee aşa de vast concepute şi, supt frontoanele de un clasicism atît de ţapăn, cu atîta pricepere împărţite şi presintate, eleganţa Museului din Dresda, care conţinea cîteva din cele mai preţioase pînze italiene, era însă inegalabilă.

La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine preţioase cronici veneţiene din secolul al XV-lea, dar şi gramatica greacă a unui Petru-Vodă, care se pare a fi

fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cercel, la Archive, unde rapoartele din Turcia adăugiau zilnic la cunoaşterea trecutului românesc, dădeam şi peste relaţii întîmplătoare cu pribegi ca acea tînără şi şireată ţiitoare a lui Gheorghe Ştefan, Ştefania Mihailova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se presinta ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după osteneli aşa de bogat răsplătite, în faţa ochilor obosiţi se strecurau apele de argint ale largii Elbe, iar pe povîrnişul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire pregătite, care duceau mintea la Versailles şi la cele două Trianon, pe care August al II-lea şi al III-lea cătaseră cu ambiţie să le copie şi în reşedinţa lor electorală din Germania, ca şi în Varşovia, care şi pînă azi păstrează credincios această influenţă a eleganţei francese.

Puteam crede că voiu găsi alte asemenea corespondenţe la München, unde, pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîniau aşa de mult.

Lumea era aici alta, atîtea erau, şi sînt, fără îndoială, şi azi deosebirile dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la acelaşi numitor, ca provinciile francese, şi ele pe vremuri atît de diferite în toate privinţile, aceiaşi dinastie, cu puteri absolute, aceiaşi modă, căreia nimeni n'are dreptul să-i resiste. Berăriile, de unde-mi aduceam şi eu, în apartamentul studenţesc din Türkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porţia cotidiană de bere, erau pline de lume, şi am văzut, în zile de mare serbătoare, şi soldaţi cu leul Bavariei pe coif împleticindu-se pe stradă. Şi la bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscripte, conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe gît în faţa mea o sticlă întreagă şi tremura apoi din picioare. Nu mai era aceiaşi ordine firească şi distincţie

nativă pe străzile largi, bine croite, pe care se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel d'intăiu şi lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata construcţie cu multe feresti a „Maximilianeului" şi lîngă Propileele care arătau aşa de stîngaciu şi de nepotrivit cu clima simpatia pentru Grecia unde a purtat coroana o mlădiţă a Wittelsbachilor, regele Otto.

O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura naţională, mi-a părut, chiar după sumbra aparenţă a nemulţămitelor clase populare din Paris, înăcrită şi înrăită. Ştiam că după generosul şi cavalerescul nebun Ludovic al II-lea, mort pe lacul artificial din castelul său, încleştat cu medicul engles, era un rege, bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din Biblie, păştea iarba în curtea castelului său. Proprietara mea era soţia unui nenorocit care zăcea într'o casă de nebuni; cînd i s'a anunţat moartea acestuia, niciun sentiment nu i s'a întipărit pe faţă. Pentru un chibrit căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l îmbrac din nou şi a părut mirată cînd am reţinut îmbrăcămintea uşor găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.

Aici, bine înţeles, nu mai era corespondenţa constantinopolitană, la care se putea merge cu siguranţă de a găsi detalii necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile Turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărîrile de diete contra primejdiei musulmane materialul era bogat şi interesant, fără să lipsească şi eventuale atingeri cu viaţa românească de odinioară, în acel domeniu, aşa de pitoresc, al pretendenţilor la tron cari rătăciau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie şi lipsiţi de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constantinopol să-şi capete dreptul de moştenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar de loc grăbiţi să ajungă acolo. Din colecţia lui Hermann Schedel, făcută cu atîta dragoste şi cheltuială în secolul al XV-lea, am cules

scrisoarea nepreţuită a lui Vlad Ţepeş către regele Mateiaş al Ungariei şi alte ştiri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n'aveam nicio înţelegere pentru vechea artă, aşa încît la manuscripte, unde ceream să mi se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu ştiri subsidiare, orice şi de la tipărituri, n'am făcut să mi se arăte manuscriptul de la Neamţ, scris şi ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărişescul" sau Mărăşescul.

Într'un colţ de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s'a clintit o piatră şi care-şi închide viaţa actuală între fortificaţiile medievale pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zimbitor cer de ghiaţă, mă atrăgea mai mult dintr'un sentiment romantic decît din credinţa că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite. Oraşul lui Peter Vischer mi-a dat, de altfel, pe neprevăzute, şi însemnarea cu privire la medicul german al lui Ştefan-cel-Mare, pe lîngă încă un moment din viaţa rătăcitorilor „fii de Domni" cari luau Europa în piept, miluiţi de toţi prinţii şi de toate oraşele. Îl văd încă aşa într'o sclipire de ghiaţă — şi ce îngheţate erau şi odăile trecătorului mieu adăpost! — supt cerul nemilos de albastru.

Ştiam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Şchiopul cu fiul său Ştefan şi că zilele nenorocitului bătrîn s'au isprăvit în aceiaşi muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac şi oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît vremurile înseşi, trebuiau să mă ducă neapărat şi în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli... Şi nu m'am gîndit niciodată că pot să cer un adaus la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tesei de la Lipsca.

Aşezat pe malul Innului, iute şi clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălănci de

pe munte şi ecoul cîntecelor răsfrînte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui entusiast şi copilăresc, în sunetul multelor lui clopote ceva dintr'o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemţeşte în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată şi birocratisată din Viena, ci o bună Austrie veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfăţişarea peceţilor domneşti ale lui Aron-Vodă şi lui Ştefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viaţă împrejur farmecul zimbetelor unei familii frumoase şi bune; ce durere a fost pentru drăgălaşa fetiţă de vre-o şapte ani plecarea străinului de care în niciun chip nu voiă să se despartă!

Dar din oraşul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieţii nu se putea culege aşa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de Archive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în cari se chinuiau între străini Voevozii Moldovei, ci şi asupra relaţiilor privitoare la noi din vasta corespondenţă a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Báthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe acelaşi drum pe care-l făcuse cu patru ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare şi de limbă italiană, pe care s'o poată cît de cît înţelege, Petru-Vodă, am văzut, în primele zile de primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunţat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înegrite şi bisericuţa franciscană lîngă care un călugăr olog şi stins de suferinţă îmi arătă locul unde ştia bine că s'au coborît rămăşiţele mucenicului domnesc plecat în lume de grija

creștinătății și din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Și aici îmi reservam să mă întorc înapoi, în speranța, care s'a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu țărîna străină.

Și prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneția, și în prima conversație cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani" m'am dovedit, fără știința mea, așa de plin de lumea în care trăisem până atunci, încît, crezînd că o fac în italienește, îi vorbiam de jumătate de ceas într'o limbă din care ea nu înțelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneția, adevărata Veneție, istorică și populară, m'a înfășurat, m'a prins, m'a reținut și străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau și fisicește, pentru ochii miei, pentru ființa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineață, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale Republicei venețiene cu Orientul, mă îndreptam cu vaporașul spre debarcaderul dei Frari, și, înfundîndu-mă în secretul străduțelor pe care nici acuma, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrșire, căutam cu ochii piațeta de-asupra căreia se ridică supțirele turn de cărămidă palidă al bisericii Franciscanilor. Alături, în casa albă care-și întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revarsă de pe balcoane, canarii cîntă în cuște și fețe brune răsar în cadrul arhaicelor fereşti, e ca o comoară care poate să ajungă învățaților din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfîrșite în toate direcțiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinerețe, îmi ocupam locul unde registrul cerut își deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. *Trova, trova sempre?*, întreba prietenosul supraveghetor. Și, astfel, zi de zi se în gră-

mădiau notele cuprinzînd o viață întreagă. Iar, la întoarcere, înșirînd pe jos aceleași strădițe, trecînd de la un *campiello* de granit și de marmură la altul, nemeriam în sfîrșit în acel Campiello del Vin, în dosul Otelului Danielli, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obișnuitul *Chi è*, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aștepta la Archive. Palidul mieu vecin de masă, Urbani di Gheltof, mă găsi într'o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise românești rătăcite la Veneția din schimbul cu Viena, care cuprindeau traducerile din Viața lui Scanderbeg și a necunoscutului sfînt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de întemnițatul Vlad Boțulescu de Mălăiești, secretarul, puțin ilusionist și puțin șarlatan, al stăpînului, închis și el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ștefan-Vodă și nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al Sîrbilor liberați. Nu fusesem deprins la Iași a ceti cirilica manuscriptă, și, cînd am fost întrebat ce se cuprinde în aceste biete cărțulii scrise la întunerec și în mucezeală, mi-am cheltuit toată atenția ca să gîcesc. Ajunsesem la resultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturile cele mai firești ale țerii mele, cînd prietenul de ocasie, menit unei soarte tragice, îmi anunță că are și el din moștenirea tatălui, archivist la Murano, lîngă Veneția, unde se vînduseră hîrtiile unei mănăstiri de femei, scrisori românești. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricație venețiană scrisorile trimese din București ale Doamnei Ecaterina, soția levantină a lui Alexandru, Domn al Țerii-Românești, și ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către mătușa Marietta Adorno Vallarga, care-și căutase un adăpost de bătrînețe în cămăruțele călugărițelor muranese. În zidul de întunerec

al trecutului nostru de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, şi se vedeau printr'însa umblînd, luptînd, călătorind, suferind, întocmai ca noi de astăzi, Doamne imperioase, coconi meniţi unui turbure viitor, boieri şi negustori, din lagunele Adriaticei până la malurile dunărene de unde eu însumi veniam. Mult m'am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata şi umila lor literă grecească...

Urmărind aceiaşi reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acelora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, aşezîndu-mă într'una din stradele întortochiate şi înguste care se învîrtiau în jurul Domului alb cu sfinţii cei mulţi, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor şi locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la dispoziţie două odăi, la Archivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, până la imposibil, după ţeri, şi căutam acolo şi cîte o întregire la recolta mea de lucruri româneşti, descoperind de pildă că un editor ungur înlocuise fără a sta pe gînduri „Valacco" de la Ioan Hunyadi cu „Transilvano". Se opria din cînd în cînd o trăsurică de piaţă din care era coborît pe braţe un bătrînel stors de puteri, dar hotărît să-şi facă datoria până la capăt şi care nu era altul decît Cesare Cantù, însuşi autorul formidabilei Istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n'o mai cetia nimeni.

M'am dus la Florenţa, unde am putut să gust într'o odăiţă curată şi liniştită marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, şi până în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, şi apoi în vălmăşagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon şi a registrelor unde ici

și colo se mai întîlnia cîte o fărîmă de informație orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor tărzii se cereau neapărat complectate și în tesaurul medieval al republicei surori cu Veneția, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile Republicei genovese cu Famagusta Ciprului, cucerire și colonie a strămoșilor săi, și el însuși mi-a dat primile direcții; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, și tot ce se poate ști despre marea creațiune a Genovesilor în Crimeia, splendida Caffa, păzită de *orguxii*, între cari erau și „Valahi ungureni" și „Valahi poloni", adecă Moldoveni și Munteni, fusese publicat în „Actele societăți ligure de istorie a patriei" de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules, nu atîta în ce privește istoria Romînilor, pe care, o viață întreagă, în tot ce am făcut, n'am pierdut-o din vedere, — și totuși era ceva de cules în rapoartele ambasadorilor genovesi din Constantinopol, și fantoma cîte unui pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuințate de Hasdeu, fiind, foarte curios, dispărute —, cît pentru relațiile orientale, în „Sindicamentele" Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante colonii crîmlene. „Oficiul Romaniei", adecă pentru Imperiul bizantin, mi-a dat o bogată recoltă. Aveam, cu ce găsisem, așa de numeros și așa de important aici, tot ceia ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcție — și pînă astăzi mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe ți eri.

Cu acest tesaur, care aștepta numai o prelucrare înceată pentru a da o basă mai largă istoriei neamului mieu, mă întorceam, după anii de studiu isprăviți, în vara lui 1894.

În tot cursul unor studii care nu erau uşoare şi care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învăţat şi asupra lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relaţiile cu ţara, unde mă aducea fiecare vacanţă.

E adevărat că acolo nu mai găsiam, în ce priveşte prieteniile, ceia ce lăsasem. Încă de atunci am putut preţui ce înseamnă la noi „să lucrezi" pe cineva, să-l dărîmi încetul pe încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt şi prin îndrăzneaţa inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, şi fonetismul mieu fanatic, care mă făcea, ca bun Ieşean de la „Contemporanul" ce eram, să scriu: „ieu" şi „ieste", mă ispitise a înlocui pe consacratul „Hasdeu", într'o scrisoare, şi nu numai pe copertă, cu „Hijdău". Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se împrăştie. Am primit un răspuns mînios cu „Yorrhga", care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spiritişti care se formase în jurul ilustrului bătrîn ca pentru o pradă exploatase această greşeală de tact: era vremea cînd i se transmiteau continuu prin închipuita intervenţie a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă lume pe care omul care-şi păstrase totuşi întreaga putere a unei minţi extraordinare le accepta fără nicio critică, până într'atîta, încît el a executat supus ordinele „spiritului" în ce priveşte suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-şi satisfacţia că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuşi, care, firește, habar n'avea de precisările fiinţii imateriale. „Revista Nouă", întrată pe mînile acestui cerc restrîns, decădea necontenit, tîrîndu-şi cu greu existenţa aşa de încrezător începută, pe cînd „Convorbirile", menite să treacă prin mari prefaceri, cu încredinţarea lor altui cerc de devoţiune personală, aici faţă de Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lîngă Evolceanu, considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său,

erau tinerii filosofi pe cari-i găsisem la congresul studenţesc de la Ploeşti şi filologul Litzica, toţi convinşi că se poate face, cu aceste mijloace şi în aceste condiţii, un lucru nou şi un lucru mare.

Din noii junimişti nu mai vedeam pe nimeni, dar de la „Revista Nouă“ era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însuşiri şi autor al unei piese istorice în versuri, ciudată fiinţă cu tragica faţă slabă, tăiată de linii cumplit încrucişate, care, avînd şi în viaţă imaginaţia poetică, şi poate mai mult chiar decît în poesie, se însurase cu o Franţesă, deschisese cu cumnatul său o fabrică de produse chimice şi a ajuns să fie complect despoiat de acesta, pierzindu-şi şi nevasta, rătăcindu-şi copilul şi trebuind să ceară de la bogăţia mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se şi fisiceşte, peste puţin. Ca semi-doctor, el m'a făcut cunoscut, pentru o statornică naso-faringită, cu atît mai blajină, cu cît era mai puţin tratată, cu o serie de specialişti, mari şi mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dureroase şi mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, până ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s'a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărţire, că acuma toate operaţiile magice s'au terminat; eram destul de cuminte — şi de păţit — ca să nu le reîncep în Germania, cu alţi binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat şi a lui Machaon a fost simţitor zguduită.

Deci anume uşi îmi erau acum închise la Bucureşti pentru literatura mea, căci m'am convins că, dacă nu mai pot avea niciun rost la „Revista Nouă“, unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n'aveam ce căuta nici la „Convorbiri“, unde, după socotinţa celor cinci, şase tineri, îmi lipsia cu desăvîrşire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sforţări intelectuale ză-

darnice; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o posiție, își făcuseră ziduri și păziau, bine înarmați, pe crenele. Pe o hîrtie rosă ca juneța revista maioresciană începea pe un drum de complectă refacere a intelectualității românești, în care orice concesie ar fi fost o piedecă.

Nici în grupul celor trei nu mai găsiam ce fusese odată. Cîtva timp, ei s'au ținut încă împreună, și iarăși i-am putut vedea la gazda mea din București într'o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr'un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schițez viața botușăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan și realist, de vre-o două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol, și, la capăt, sentința lui Caragiale a venit, batjocoritoare: „Foarte bine! tot așa ceva poate să placă; așa ar trebui să scriu și eu". Am trecut în odaia de alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui Septembre, ardea un foc frumos în cămin, și într'o clipă rodul silinților mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greșeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tărzie, de și poate că mai bine a ieșit așa.

O, nu mai era plăcut să fii în această tovărășie care ea însăși trebuia să se desfacă! Presidența lui Gherea, pornit pe luptă socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, și un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înțelegea de sigur, dar care nu-l împiedecau de a-și face el însuși observațiile saie, căci se pregătîa să scrie un roman cu cheie. O influență hotărîtoare o cîștigase în acest cerc cineva care a contribuit esențial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturora, le va putea spune.

Înainte însă chiar de apariția zeflimisitorului aceluia, că-

ruia i se găsia atîta spirit, nu odată am plecat dintre aceia pe cari mi-i socotisem prieteni mai în vrîstă — și într'o privință îmi și erau — cu gîtul strîns de durere și de mînie, privind, la întoarcerea în odaia mea, cu ură rîndurile pe care le scrisesem. De sigur că nu astfel se ajută în desvoltarea ei înceată și dureroasă, care simte atîta nevoie de sprijin, de sfaturi și de mângîieri, o chemare literară. Ca un ecou al acestei suferinți scriam atunci aceste versuri :

Am fost chemat să trag o brazdă
Pe cîmpul vieții cel întins
Și am căutat cu dor aprins
Pămîntul ce mi se cuvine.

În dureroasa-mi rătăcire
S'au rupt opincile de fier :
De aș vedea un semn din cer
Și încă n'aș avea putere...
. . . . . .
Dar eu nu cred, am fost chemat!

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale, Delavrancea și Vlahuță, care putea fi de un așa de mare folos pentru o nouă îndrumare a literaturii românești, s'a rupt. Vina a fost de sigur a tuturora, dar mai ales a acelora cari-și făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista de luptă *Viața Nouă*, pe care o scotea Vlahuță în tovărășie cu gluma obositoare a doctorului Urechiă, secretar de redacție fiind tînărul Ardelean Al. Hodoș, care iscălia Ioan Gorun, om de un talent adînc și serios, dibaciu scormonitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă, hursuză îl făcea să deie lovituri adesea nedrepte în domeniul criticei, unde pe lîngă inteligența sa severă și talentul de a crea o frasă masivă și grea se cereau direcții care-i lipsiau și o imparțialitate de care nu era capabil. „Distrugerea“ cu desfacerea unor fragmente de frasă e o sarcină atît de ușoară și care se poate întrebuința împotriva oricui! Pe tema artei cu ten-

dință și a artei fără tendință s'a dus atunci, cu un Anton Bacalbașa, ziarist foarte înzestrat, stăpîn pe humorul special bucureștean, o lungă și cumplită luptă, urmată și pănă la ciocniri personale, degradante, tîrînd în noroiu suflete care altfel puteau da cu mult mai mult.

Gazetăria năvălia încă de atunci domeniul respectabil al poesiei.

Se rupseseră firește raporturile cu Gherea, care-și pregătia „Literatură și știință", în care mi se ceruse și mie o bucată și, un studiu cu citații ca la Hautes Études despre Carducci fiindu-mi refusat, dădusem versuri, cărora li s'a atribuit o interpretare revoluționară, — și au fost strigate și prin cluburi —, pe cînd, de fapt, era vorba numai de desilusiile mele:

Celui ce predică 'n deșert
Și 'n jurul lui tovarăși n'are
Rămîie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui și mare!

Dar să lucrezi nebănuind
Izbînda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zîmbind
Și brațul tău să taie cale...

Răbdare 'n noapte muncitori,
Profeți cu ochi de foc răbdare,
Lumina roșiilor zori
Acum sau mai tărziu răsare...

„Muncitori", „roșii zări", dar era tot ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială"... Începeam, Doamne iartă-mă, să am și eu așa puțintel talent...

Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță, care-și permisese să scrie un roman, în care amintiri personale ieșiau prea mult la iveală într'o formă prea puțin închegată, „Dan", devenia un intrus într'un domeniu care nu era al lui — și de sigur și era mai puțin decît lirica, iar țerănismul pe care Delavrancea îl inaugurase și-l păstra în fundul su-

fletului său de fiu de grînar, în ciuda unui liberalism de împrumut și de carieră, devenia pentru același Caragiale,— suflet veșnic nemulțămit și de alții și de sine și răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, desgust, ceia ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat piedestal, dar singurul—, obiectul unei sîngeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însușiri ale polemistului, nu s'a răspuns prea mult și nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii, el desfăcîndu-se tot mai mult de țară, pe care o desprețuia până la margenile urii și căutînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s'a revărsat asupra entusiasmului inițial al unui Goga, și apoi la Berlin, unde conversația lui, dibaciu pregătită, uimia prin învățătura abia culeasă din lexicoane și prin virulența paradoxului pe savanți boboci din mijlocul studențimii, în genunchi înaintea zeului negației: admirația lui mergea așa de departe, încît odată, foarte tărziu, după ce mă înfățișase, în rîsetele d-lui Goga, ca pe nu știu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-și vremea cu scrisul —degenerasem rău de cînd, vorbind de „Năpasta", eram „criticul inteligent și conștiincios" la optsprezece ani!, — îmi făcea în tren elogiul civilisației berlinese, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliție. N'am văzut, mulți ani, nici pe Vlahuță, pe care se înstăpînise cu totul, până la o cutremurătoare tragedie a vieții sale intime, o nouă și periculoasă prietenie, așa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a d-nei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea — și a găsit sala goală, și ce-am mai avut de lucru reținîndu-l până către ziuă la mine ca să-l împac, de și n'aveam nicio vinovăție pentu o organisație așa de stîngace! —,

ne-am întîlnit ca și cum era să facem cunoștință acum întăia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua așa de mult și căreia-i aduceam atîta sinceritate tînără, se dusese în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele" cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureștilor sfărîmaseră definitiv o tovărășie de la care putea să aștepte așa de mult societatea românească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate recunoscută.

În străinătate reunisem pentru Șaraga criticele de foileton și de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate: așa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de „Schițe din literatura romînă", în care poate că istoricii literari ar avea ceva de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece, ajunsesem a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894): am primit la Berlin modesta cărticică, pe care colegii romîni au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n'am avut un cuvînt de recunoaștere. Începeam să mă deprind cu meșteșugita tăcere care m'a încunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n'a putut să oprească în loc izvorul menit să-și arunce apele, oricîte noroaie și cîte pietre ar găsi în cale.

La „Lupta" nu mai trimesesem nimic. Spiritul harțăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărțuieli fără scop, care a adus procesul lui Panu pentru les-maiestate, condamnarea, plecarea lui în străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care din cunoașterea trecutului culegea tot mai mult îndemn către muncă și către tot ce din partea unui om, cît de puține însușiri să aibă, de altfel, poate să folosească altora, — acest sprijin reciproc, această mîngîiere de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun și sfînt pe lume, singurul care ajută să se suporte povara unei existențe care în ea însăși e fără scop,

ca și universul întreg, supus unor legi neînțelese nouă:

...nu înțelegi
Că totul e un haos nemăsurat și mut?

terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morții:

Calăul fără milă ce prada și-o așteaptă.

Atunci de ce revărsarea fără sfîrșit a urii, la care cineva e îndreptățit numai printr'un trist beteșug din naștere? Viața politică, hapsina pornire de eternă răsbunare mă îngrețoșa adînc, și-i dădusem expresie și în primele schițe din „Lupta": pentru ca să mă împac cu dînsa, ca să mă amestec fără pofte personale în vîltoarea ei, a trebuit sentimentul că viața noastră publică, așa cum este, duce la un desastru, care, de altfel, în toate domeniile, n'a întîrziat, și că a nu-ți lua locul in legiunea unei desperat asalt pentru ruperea cercului de fier e o condamnabilă deserțiune.

Între studenții cari-și căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiți de oameni superiori, desgustau, pe cînd, cu toate necontenitele ciocniri dintre individualități pline de unghiuri, la conservatori, mai ales la junimiști, orice părere s'ar fi avut de politica pe care o făcea un diletantism desabusat, mințile alese se impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidarisa cu vre-o atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max de a da articole de literatură la „Timpul", unde, de altfel, ținîndu-mă la o parte și de dușmăniile literare, vorbiam mai mult de literatura străină, de la Madách cu „Tragedia Omului" la „Arhitectul Solness" al lui Ibsen, pe care, în același timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci, căutam a-l înțelege în sclipirile de oțel ale unei morale de vechiu viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veșnic reci. Nu știu cum am am isprăvit și cu aceste legături, în care aveam, de la început, impresia că întrebuințez alt limbagiu decît acela care ar fi fost dorit.

Nu uitasem iubirea, care nu m'a părăsit niciun singur moment, pentru istoria literară. Lecturile mele francese, dar şi englese — tot şirul marilor poeţi, de la Pope şi Thomson, ai măsuratului secol al XVIII-lea, pînă la intimitatea duioasă, unită cu un adînc sens filosofic, a lachiştilor şi la armoniile delicate ale lui Tennyson —, ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui Xenopol, „Arhiva", unde însă trimeterile mele apăreau în condiţii tipografice desastroase, un întins studiu despre „Începuturile romantismului", în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aş voi, şi nu le-aş putea scrie, altfel.

Dar, din ce în ce mai mult, colaboraţia mea la publicaţiile din ţară se mărgenia la contribuţii ştiinţifice, anume descoperiri abia făcute cerîndu-se împărtăşite cît mai răpede.

Astfel am dat „Archivei" studii despre călători prin ţerile noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog şi numismat Sestini, rari ediţii de texte din secolul al XVII-lea care vorbiau despre Romîni, ca Maiolino Bisaccioni, povestitor al războaielor lui Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-Vodă, scrisori de Domni din aceiaşi epocă fanariotă ori şi corespondenţa de la Murano a vechilor Voevozi şi Doamne din secolul al XVI-lea.

Erudiţia, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat — şi îndată după întoarcerea mea Statul m'a înlesnit să public la tipografia lui întăiul volum din nişte *Acte şi fragmente*, care s'au învrednicit de apreciarea unui P. Pierling — şi care ridica pentru istoria Romînilor atîtea probleme noi şi cerea interpretări originale pe care le suggerau şi mijloace de informaţie de curînd găsite, — atunci cînd Xenopol, în Iaşul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citaţiile din ediţia lui Ureche de Picot —, mă cuceria, mă reţinea tot mai mult, interzicîndu-mi incursiile pe terenuri aşa de ispititoare, unde

încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complect usat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.

Cu atît mai mult eram oprit în aceste margeni ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cării generalisări și sintese m'am ținut mult timp ferit, dintr'un spirit de despreț pentru filosofia ușoară, la îndemîna oricui, ca și din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritice, cu cît pentru această istorie a Romînilor îmi lipsiau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse Iașul și pe care nu avusem cum să mi le capăt în străinătate.

A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea veche, așa de artistică totdeauna, dar și așa de deosebită de la un timp la altul și de la un om la alt om și, neștiind un cuvînt slavonesc, — și nici până acum n'am deschis vre-o gramatică a vechii slavone, recurgînd așa de rar și la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente și a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese și cu gîndul la alte lucrări și păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domnești sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii pași într'un domeniu atît de greu, dar totuși imperios necesar.

Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străbateri mai largi în trecutul românesc, ca în „Contribuțiile la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea", primite de Academia Romînă, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru „Vatra" lui Coșbuc și Slavici, ambii necunoscuți mie, ultimul și criticat, în revista lui C. Demetrescu-Iași, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

XII.

Întăii ani de profesorat

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobîndi o catedră universitară, aceia pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n'o vedeam în tot pericolul ei, ca informaţie, ca putinţă de critică pé un cîmp aşa de vast, ca simţ al oamenilor.

Şi anume nu la Iaşi, ca succesor al lui Nicolae Ionescu, a cărui lipsă permanentă şi a cărui absolută insuficienţă, de temperament mai mult decît de inteligenţă, ţinuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din Bucureşti, unde locul fusese ocupat Dumnezeu ştie cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n'a lăsat nicio urmă, liberal de la 1848, răsplătit aşa fiindcă aşa voise sau fiindcă nu se găsise altceva pentru dînsul şi a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a Manualului lui Duruy, pe care-l aprecia aşa de mult încît a isprăvit însuşindu-şi-l.

După lege, concursul era să se ţie la Iaşi, şi astfel, după patru ani, m'am regăsit în oraşul studiilor mele.

Dar şi aici ca şi la Bucureşti, şi din aceleaşi motive, am întîmpinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuisem prin nimic la aceasta.

În adevăr Xenopol îmi păstra aceleaşi sentimente, mergînd chiar aşa de departe încît m'am trezit cu dînsul venind misterios la miserabilul otel Rusia, unde po-

posise lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral „Istoria revoluţiei sîrbeşti“ a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediţie mai nouă. Dar mai erau şi alţii, pe cari o nexplicabilă şi cu totul nemeritată antipatie îi ridica împotriva mea, şi din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înviersunat să puie trei acolo unde Xenopol, Răşcanu puneau zece şi vice-versa, obiceiu din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de preşedinte, Odobescu, cu care n'avusem în toţi ultimii ani nicio legătură, dar care nu-şi schimbase părerile despre mine; totuşi marea lui autoritate n'a fost în stare să recheme la bunul simţ pe neaşteptaţii miei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial.

Concurenţii miei atunci şi peste un an erau tot aşa de neaşteptaţi ca şi atitudinea vădit duşmănoasă a unei părţi din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinereţă sau lipsa unor visite preliminare, la care nu m'am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influenţa. Unul era chiar fostul mieu profesor de la Botoşani, Georgian, care-mi opunea îndemănarea sa de vorbă ca avocat şi simpatia pe care o inspira misterul din toată fiinţa sa, până la căutătura încrucişată, care părea că spune atîtea: nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, „O pagină din Domnia lui Ştefan-cel-Mare“, pe care-l voia Domn de fapt şi în Ţara-Românească, s'a văzut cîtă dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o aşa de vie inteligenţă îi lipsia, printr'o fatalitate ereditară, care a atins şi pe fratele lui, un matematician de forţă, putinţa de a se ţinea pe linia dreaptă a judecăţii, care singură face pe profesor, mai ales la Universitate, unde deprinzi pe alţii a lucra. Alături, era un învăţat profesor de latineşte la unul din liceele din Bucureşti, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de care cetisem nişte studii într'o revistă din Craiova, de unde, se pare,

era originar, și pe care-l vedeam acum întâia oară: scurt, pătrat, palid, foarte ciudos, până într'atîta încît publica în timpul concursului, în ziarul „Romînul", complect decăzut, articole de defăimare contra mea, pe care nu le iscălia, dar mi-a spus la Postă, cînd le trimetea, că sînt ale lui, ceia ce m'a făcut să observ: „Nu cred; d-ta arăți un om de treabă". Se adăugia un fost elev al Berlinului, dibaciu cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitanovici, pregătit de mult pentru această întrecere, ca unul care, știind că mă ocup de Mézières și de cruciata Ciprului, se grăbise a trata un capitol din același subiect, publicînd o tesă despre luarea Alexandriei.

Concursul a ținut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărțite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, așa de mult erau cuceriți atîția de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iași această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiție, nici grabă, de și nu m'am gîndit la putința ocupării catedrei mele de liceu la Ploești. Resultatul a fost puțin măgulitor pentru mine: întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian.

Pentru acest foarte îndoielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Întram într'un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecție înaintea unor adevărați studenți și fără să am legături personale cu colegi de o vrîstă și de o reputație care întreceau așa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, Craiovean, care-și căpătase catedra fără lucrări, însuși discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecțiile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înțelegere pentru dînsul în explicații care plăceau; acum cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunetul sec al bastonului, cu picioarele înțepenite, lunga,

obscura şi murdara scară care ducea la cancelarie în vechiul local, el simţia povara sarcinii sale şi tot mai obosit se făcea acel „Va să zică, va să zică“ intrat în deprinderile lui de atîţia ani. Nicio putinţă de apropiere cu acela care avea şi o viaţă de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de Veneţian, cum îl arăta şi numele de „Frîncuşor“, dar şi figura cu ochii albaştri, de un glauc ca al lagunelor, şi fineţa de spirit; director al Şcolii Normale Superioare, era în adevăr un om afabil, bucuros de relaţii pe care o astfel de diferenţă de vrîstă le împiedeca: nu ştiu cîtă grecească se învăţa la acest străin, rămas isolat în mijlocul unei societăţi în care i-a plăcut să se înrudească. Nu exista o catedră de francesă, limbile romanice fiind încredinţate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie şi a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată da lămuriri: am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrîsta îl corogise şi ochii de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filosofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu frances bine scris, de sigur nu fără ajutor, şi care se poate ceti cu plăcere, despre poesia populară românească, dar la atîta se mărgenia toată activitatea lui în scris, influenţa asupra studenţilor fiind nulă; de şi se ţinea încă voinic, gras şi gros, îndrăgit de mîncările alese pe care şi le gătia acasă, pănă ce o ciudată boală, căzută asupra lui subit, l-a redus la o biată umbră, scăzută pănă la talia unui copil rahitic, el îşi arăta limpede anii.

O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuiţi de imposantul pedel, Moş Marin, stîlp al Facultăţii, care, cu cheile în mînă, ca şi „moş Cute“le ieşean, chema la examene, proclama la licenţe şi, cu imposantele-i favorite sure, avea chiar aierul că el pune notele. Îşi poate închipui cineva ce efect a putut

să aibă asupra tînărului venit dintr'o lume așa de frămîntată și așa de vie această încunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici suggestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.

Profesorii mai bătrîni cari desvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea erau, pe lîngă Hasdeu, rară apariţie la Universitate, unde a fost suplinit un timp de d. Şăineanu, rău privit de studenţi ca Evreu și urmărit cu gelosie de învăţătorul său, care găsia că „prea se obișnuiește cu catedra", Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechiă.

Nici lecţiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta „Istorie a archeologiei", nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceia ce jignia adînc o fire de o atît de mare delicateţă. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de Legaţie din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărţi de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reţinea săptămîni întregi pe canapea în vre-o odaie mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedeca pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat până în momentul cînd l-am văzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întărzlată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviţă de sînge pe buzele supţiri supt mustaţa albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fîntînaru, i-am așezat biblioteca în niște odăiţe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiţii triste, pentru un conflict cu elevii,— o palmă rătăcită pe o faţă prea obraznică—, direcţia Şcolii Normale unde urmase șubredului Francudi, și el, cu toată desordinea romantică a vieţii sale, osebia cu grijă ce era al lui de ceia ce numia: cărţi „stăpînărești", ale stăpînirii;

am zărît atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cării mînă luptaseră atîția, și din causa legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate mojic de o rudă a ginerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici până astăzi lumina zilei.

Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studente trebuiau să aibă, vrînd nevrînd, legături personale cu veșnic entusiastul, în permanență tumultuosul profesor, de o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferia de lipsuri esențiale. Întăiu că, de sigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriase lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata „Dacie înainte de Romani" și fusese trîmes, ciudată potrivire!, la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le și știa, revenind ca să scrie și istorie a Rominilor, până la un Manual, însuflețit și cald, dar de un șovinism banal și obositor, și să organiseze frumoasa și costisitoarea *Revistă pentru istorie, archeologie și filologie,* atunci momentan oprită, și să deschidă săpăturile de la Adam-Clisi, creînd epigrafia românească, n'avea simțul, indispensabil și celui mai neexperient dintre studenți, al proprietății literare. În studiul lui întins asupra cronicelor românești, în chiar Catalogul Museului, la a cărui înjghebare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici și mănăstiri, unde s'ar fi putut pierde, obiecte de o valoare neprețuită, ba încă și în Manualul său pentru școli, sînt rînduri, perioade luate de la alții, de și el, care muncia bucuros și improvisa ușor, ar fi putut să le scrie tot așa de bine. Iar, al doilea, îl stăpînia o gelosie capabilă de a-l duce la fapte urîte, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, istoria consulatului prusian și „Preten-

denţii domneşti", din care pe cel d'intăiu nu l-am putut recăpăta niciodată; Museul lui, plin de manuscrise şi documente, era închis oricui, şi, cînd am vrut să lucrez în el, mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor: numai cu ordin de la Ministeriu am putut căpăta informaţie asupra istoriei literaturii româneşti, şi manuscrisele dorite mi le-a trimes la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea „Revistei", ca, odată, la „Magasinul istoric", Laurian şi Bălcescu. — Cu oricare m'ai apropia, ar fi pentru mine o covîrşitoare cinste. Dar care mi-ar fi partea? — Partea? Niciuna. Doar rolul nostru e să îndemnăm: elevii noştri vor lucra — pentru noi. Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri lunecoase, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activităţi care ar fi putut fi atît de spornice! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cinzeci de ani, printr'o fulgerătoare apendicită, era un impuls spre acţiune, aşa de rar până astăzi încă în lumea noastră.

Bătrînul Moldovean Urechiă, care preda istoria Romînilor, înădind an de an la volumele, împărţite pe labirintice serii, ale presintării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri şi explicaţii, le presinta ca „istorie", era mînat de sigur şi de iubire pentru materia sa, de dorinţa de a folosi, de un naţionalism veşnic viu care-l însufleţise din prima tinereţă, cînd fostul Popovici şi, cred, Cozmiţa, iscălia Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorinţă de a părea. Trecuse de şaizeci de ani cînd l-am cunoscut, şi faţa cu ochelarii înfipţi în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om aşa de mult amestecat în toată viaţa timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor" înainte de toate. Ce nu făcuse

în cursul unei vieţi aşa de active, condusă de atîta rîvnă, pe care n'o canalisase o bună şcoală de metodă, — Spania, unde fusese ca şi Vîrgolici şi legase atitea relaţii dindu-i ceva dintr'o fraseologie care era prin aceşti ani cu totul ieşită din modă! O poesie uitată, multe pagini de roman necetite, nuvele, schiţe şi snoave, de cuprins istoric şi popular, încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, polemică, luptă la cuţite cu Maiorescu şi „Junimea", nu fără cîteva oaze de împăcare şi ajungînd la un contact formal în Facultate... Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care rămîne, şi frunzăreala agitată producea mai mult un sentiment de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de funcţionarii Archivelor, ba chiar să găsească fondurile de publicaţie, el consimţia să-mi împărtăşească şi mie unele informaţii din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar, pe neaşteptate, te treziai că acest suflet de o aşa de blîndă aparenţă cerea să ţi se scindeze catedra sau îndemna, alături de Tocilescu, pe studenţi să se ridice contra unui profesor care, ca mine, „insultase" pe Mihai Viteazul şi „glorificase" pe Fanarioţi.

Pentru Maiorescu rămăsesem ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu şi al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurenţă, omul de stînga şi, circumstanţă agravantă, intrusul ieşean care, într'o Facultate datoare să primească unul după altul pe toţi elevii lui, ocupase un loc destinat unuia dintre dînşii, filosofic pregătit pentru aceasta. Voiu avea prilejul să cunosc mai tărziu cîtă asprime sufletească se ascundea supt aparenţele măreţ solemne ale fostului elev al Teresianului vienes, ale omului de armonioasă cultură, de sigură judecată şi de autoritate cu îngrijire întreţinută, care nu putea cunoaşte decît ucenici şi vasali. Nu odată el a încercat să biruie această pornire şi să dea tînărului care nu-i putea ştirbi nimic dintr'un aşa de mare prestigiu ceva măcar din ceia ce poate i s'ar-

fi cuvenit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedia mai puternică: nu-mi refusase, într'o formă brutală, la început chiar, cîteva note de viață pentru *La Grande Encyclopédie*, unde fusesem angajat încă din anii de la Paris, cînd făceam și traducerea scrisorilor de la clienți, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul? Cel așa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese — ciudată potrivire! — silit să mă recomande studenților, nici rector, nici decani nefiind la îndemînă, și buzele i se descleștară pentru aceste cuvinte singure: „Vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie". N'a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalități, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca și pentru forma lor.

O încercare de tineret profesoral organisat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui Maiorescu, de și frasa lui, fastuoasă și goală, nu sămăna nici cu precisia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, și care era de o potrivă cu dînsul doar în desprețul pentru lucrul care se publică, C. Demetrescu-Iași.

De o disposiție veșnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulți și cari-l măguliau prin admirația lor devotată, gata, și recunoscător chiar, să petreacă serile cu dînșii, și până în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într'un local public bine luminat, cu păharul de șampanie alături, mai mult ca un pretext al întîrzierii fără termen, acest om, pe care mulți l-au iubit și cîțiva nu l-au uitat după ce, obosit și bolnav, dar mai ales foarte sărac, din deșpreț de boem pentru avere, s'a retras într'un colț de Severin, neștiut de nimeni, nu putea să cîștige pe cine avea în viață un ideal neted. Căci el însuși, plin de idei, și în materie de învățămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimiști pe acest om de talent, unul din dușmanii sturdzismului și din factorii creatori ai „drapelismului", nu căuta să facă din

opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceluia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnicie n'o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipse de tact jigniau, fără ca el să-și dea samă: îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe nimeni, viitorul rector, îl elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător ce sînt și până azi, cînd nu mă simt dator, într'o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîmbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns: „Dar d-ta nu ai ceva de propus?". Era apoi în acea largă frasă, de care vădit se încinta, sugînd-o ca o acadea, și a cării desvoltare o puteai gîci cu mult înainte, ceva moleșitor, conrupător, eș zice, care putea să indispuie până la desgust pe cine caută în cuvinte scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s'o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privind la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înegria poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o sensație de pregătit, de artificial, de moale și de gelatinos, care indepărta unele caractere de acest om care în viața lui n'a căutat să lovească pe altul, nici prin energia pe care n'o avea, nici prin intriga de care de sigur finețea lui nu ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s'au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întârziată unde el presida și fermeca.

Încă neînsurat, Ioan Bogdan era dese ori alături de acela în a cărui seriositate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, îl admira pentru nesfîrșitul dar de a vorbi fără să înfrunte ni-

mic și să zguduie pe nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomîrla, unde se inițiase în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturza, care, așa dușman cum era al Rușilor, ținea să știm ce uneltesc, după socotința lui, necontenit contra noastră toți Slavii, cari sînt neapărat panslaviști, și trimes deci să învețe limbile slave, ca un mijloc de a li descoperi comploturile, la Praga, la Viena, dar și în Rusia, la Moscova, în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulele cele mai stricte ale unei filologii deprinse la maestrul vienes Jagić, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să cîștige prin afabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde cu ochii albaștri împresionant de limpezi și de adinci.

Colegii mai bătrîni îl priviau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest European plin de hotărîre și francheță și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n'avea nicio legătură, iar colaborarea cu „cuconu' Costică" sau, cum îi zicea toată lumea, Cocò, era imposibilă, pentru că acesta nu „labora" de loc. Urechiă, Tocilescu priviau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se ținea să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, de și mai tărziu mediul i-a dat și lui acea tendință spre dominația prin oameni devotați, prin „ciraci", pe care de sigur că n'o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond desprețuia pe omul solid fără artificialitate, dar și fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sila îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare și putinței de a aduna simpatii a tînărului

slavist i se poate încredința conducerea „Convorbirilor“, pe care sindicatul foștilor lui elevi le dusese la discredit și aproape la faliment.

Și prin silințile lui, care nu se simția bine, isolat între bătrîni, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul, venit din „Pedagogiul“ lui de la Cernăuți, unde-și istovia puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios și înfirm, ca să ocupe o catedră de Istorie a Romînilor înțeleasă altfel decît în sensul diletantic al lui Urechiă: cu stricta și puțintel strîmta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce știa, rebel față de orice încercare de a porni în altă direcție, rigid ca precisiunea, clar și rece ca știința absolută, așa de deosebit sufletește de ce era scris în fața lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină și bună și tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăție de cruce“ pe care trebuiau s'o tulbure nu odată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră și profesorii și însăși cariera de până atunci.

Studenții din acel timp erau relativ puțini. Sala „numărul IV“, unde-mi țineam cursurile, larg amfiteatru cu ferestile spre piața cu statuile care azi, în schimbarea pripită și apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulsate pe cine știe ce văi țigănești ale „Cetății Universitare“ — o, ce Americani sîntem, fără calitățile Americanilor! —, se umplea la mine cu lume venită și de la alți profesori, dar împărțirea pe atîtea specialități nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi și cu elevi de la Școala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frasei, Maiorescu și Demetrescu, erau și ascultători din afară, urmînd unei vechi și de sigur escelente tradiții.

De o vrîstă mai ridicată decît a multora din auditorii de astăzi, acești studenți de prin 1890 represintau un public școlar serios, ascultător, doritor de știință, nu rare ori capabil încă de atunci de vederi originale, de și sa-

vantul obiceiu al Seminariilor nu era aşa de răspîndit şi profesorul nu avea unul, doi sau mai mulţi, cît mai mulţi asistenţi. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, şi nimeni nu s'a îmbolnăvit de meningită şi n'a nebunit, nu s'a sinucis de prea multă erudiţie cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul şi pentru el însuşi. După lecţie, cîte unul se ţinea după profesor, şi discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbia rău de celalt, — la mine de sigur nu.

Din aceste prime generaţii de ascultători ai miei s'au desfăcut escelenţi profesori, conducători de instituţii ştiinţifice, istorici. Pe lîngă d. Svilocosici, care mai tărziu a întrat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit şi noaptea la gazeta lui Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puţin înzestrat şi mai puţin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrşit entusiasm pentru ştiinţă şi pentru şcoală, un C. Moisil, cu ştiinţa lui de ungureşte, un Giurescu, rece şi chibzuitor, un Caracaş, plin de foc şi de vervă, un Munteanu-Rîmnic, numai avînt şi voie bună, un Henri Ştahl, spirit fin şi foarte delicat, un Vasile Mihăilescu, argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuind şi pufnind, un Nemeş, o Emilia Cioran, care a tradus din englezeşte călătoria luí Pavel de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru şi melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreţia Gane, care mi-a presintat o teză despre aşezămintele turceşti, o Lela Pancu — Pîrvan a apărut mai tîrziu —, şi alţii şi altele, cari, cu toţii, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conştiinţă şi nu se supărau cînd era nevoie să se reiea lucrurile de la capăt.

Înaintea lor, fără o tradiţie a catedrei, încercam felu mieu de a preda. Ca în toată viaţa mea, două lucruri

mă desgustau din instinct, fără îndoială și din causa originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar și din causa coborîrii din niște oameni pe cari, din scrisorile lor, i-am cunoscut cumpăniți la vorbă și feriți de a arăta însușirile pe care le-ar fi avut: deci nu mă puteam deda nici la desfășurări retorice de frase, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aier, care erau obișnuite la elevii lui Maiorescu și de care aș fi fost cel d'intăiu să izbucnesc de rîs, nici la greoaia presintare de erudiție nemestecată spre care îndemna puțintel, nu fără a turna și cîtă frasă putea să găsească, Tocilescu.

Îmi amintiam și de atît de naturalii — niciun fraseolog și niciun pedant — profesori ai miei de la Iași și de aleasa discreție francesă a celor de la Paris. Și se adăugia, din fondul propriu al marii mele tinereți, cu o nesfîrșită dorință de a comunica pe cît mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să știe toți că sînt ale mele — și de aceia am și fost criticat că presint subînțelesuri și că lunec asupra unor simple suggestii care ar merita să fie expuse pe larg in nu știu ce „baralipton" logic și silogistic — și o francheță deschisă în a arăta ce știu și ce nu știu, ce cred și ce-mi este cu neputință să accept. Nicio notă critică față de înaintași nu se amesteca în expunerea mea, și, dacă se rîdea la curs, une ori eu însumi cu studenții împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine știe ce neașteptată potrivire a lucrurilor sau atitudini ale personagiilor istorice, iar nu de vre-un biet de înaintaș al mieu care obosise, orbecăise și rătăcise ca să nu obosesc, orbecăiesc și rătăcesc eu. Dar în valul cunoștinților une ori prea de curînd căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranțe pe care nu știam și nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvînd situația, și acea mare iubire de oameni, sprijinită pe sforțarea de

a-i înţelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poesie aproape cu totul părăsită. Şi, tocmai ca să am simţul adevărat, impresia vie şi caldă a acéstei umanităţi trecute cu care-mi frămîntam gîndul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputinţă de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învăţate disertaţii una peste alta şi fără care istorie în adevăratul şi bunul sens al cuvîntului nu se poate face.

Astfel pentru cursul mieu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici şi documente contemporane, am foiletat prin Pallmann şi alţi mai vechi presintatori ai śubiectului şi am izbutit a face ceva care părea că interesează pe i mai mulţi dintre elevii miei, de şi cîte unul, pasionat e presintarea analitică, solemnă şi cam dură, a lui Onciul, de cu totul alt temperament — de şi tradusese din Schiller şi, cine ar crede ?, din zglobiul Heine — şi de o pregătire atît de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr'o carte, două care-mi stăteau la îndemîna.

Tărziu de tot, cursul din aceşti primi ani plini de îndoieli şi de scăpătări, redactat foarte credincios şi inteligent de d-ra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr'o întîmplare. Mă aşteptam la cine ştie ce greşeli de amănunte şi nepotrivire în perspective, şi am fost, o mărturisesc, adînc mulţămit cînd am constatat că bunul simţ şi silinţa de a întra în subiect dăduseră resultate pe care lungi cercetări şi meditaţii de ani întregi nu făcuseră decît să le întărească.

O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. De şi puţin înzestrată cu cărţi din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care poseda măcar principalele colecţii, Pertz, Muratori şi altele. Lucram de zor prin

odăița cu puțini cetitori, încălzită de amețiai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a d-lui Ion Bianu, șeful, care apărea cu ochii de pisică pînditoare, dirz în păr, supțire în mustăți, ca să prindă cea mai mică abatere a funcționarului sau a cetitorului, fie și un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, și apoi dă Doamne bine de ce predică, une ori publică, avea să sufere! Sala de lectură s'a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai tărziu și niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaș; la biblioteca aceasta, de o înțeleaptă organisare și de o întrebuințare comodă, s'a adaus prin voința lui D. A. Sturdza și Biblioteca Centrală, odată la școala de la Sf. Sava și care se muta, ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Demetrescu-Iași, cel mai puțin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc și să rămîie închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura așa de strînsă dintre tot ce am putut face în atîția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adecă fără creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s'ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s'a rupt niciodată.

Între profesorii cari lucrau — și la cari, cu obișnuita recomandație, se adăugiau și unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu și care, distrat, întreba în franțuzește pe oricine, necunoscut, și pe mine, cîte ceasuri sînt—și între bibliotecari s'au stabilit răpede relații de adevărată și deosebită prietenie, care a dus și la spornice colaborări.

Era acolo Ardeleanul Ștefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lîngă d. Obedenaru, poet macedonschian, care pătrunsese și în bine păzitele „Convorbiri", cu „fiorii morbizi, fosforescenți" cari „în trupuri de adolescenți aprind zvîcnindele artere", și enormul liric, blînd ca un prunc,

a fost privit fără prea mult respect de tovarășii săi științifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu Vartic, venit din presa liberală, foarte prețuit de Sturdza, care-i dădu să scrie, în „Zile revoluționare“, pomenirea revoluției de la 1848 și să alcătuiască marea colecție de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescență; era, chinuit, supt aparența-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie și psihopatie, care-l vor duce la cîrligul spînzurării, N. Zaharia, care între atîtea cărți s'a trezit bibliograf și biograf literar, și pentru Eminescu; era elevul mieu Sadi Ionescu, mărunt ca un șoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfîrșitul lecției l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei Romînilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, și care era menit să puie la îndemîna cercetătorului o bibliografie a publicațiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri eruditi, muncitori și fără pretenții, pe cari-i scormonia și îndrepta, probozia și împăca, unind asprimea lui de țeran de pe Tîrnave cu o adevărată prețuire și prietenie față de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însușiri omenești cu desăvîrșire superioare.

Cu înfățișarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, osos, foarte slab, — de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie așa slab“ —, palid și frisat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simția puțin potrivit, Nerva Hodoș, fratele lui Gorun, dar fără nimic din țepii acestuia, și fiul lui Iosif Hodoș, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei și răbdătorul editor al Operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lîngă ascuțitul său simț critic și precisiunea firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincție creșterea alături cu fiii d-rului Davila în casa de mari tradiții boierești a Goleștilor. Îl ocupa, pe lîngă trecutul familiei de care împrejurările il alipiseră, acea mare operă a

Bibliografiei românești, descriptivă și ilustrată, la care, îndemnat și călăuzit de șeful său, lucra zi de zi, putîndu-se presinta la scurte intervale fasciculele unei publicații care face și va face totdeauna cea mai mare onoare științii românești. Nu știu cum într'o zi m'am simțit aproape de omul cu aparența rece care-și trecea printr'o sită atît de deasă simpatiile și prețuirile îndelung verificate; lui i s'a datorit și schimbarea de atitudine a fratelui gazetar și critic care mă înscrisese la început și pe mine între victimele sale. Pănă la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroși mîngîietori în luptele grele, de multe feluri, în care nu era să mă arunce nici o fire dușmănoasă, nici o ambiție de satisfăcut, ci numai conștiința că, peste piedeci insuportabile, este o operă, de cultură și de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preț.

Tot așa de svelt și de slab, tot așa de nervos și de iute, roșu la față și blond, privind pe toți și toate cu niște neuitați ochi de neastîmpărată ironie, Ștefan Orășanu, fiu de preot bucureștean, dar rudă cu satiricul poet din vremea lui Cuza-Vodă, adunase pe neștiute de oricine o mare bogăție de cunoștinți din cele mai variate și avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în praf pe adversarul care-i cădea în mînă. Un fost coleg de la liceul din Iași, Hușean focos și violent, Al. Gidei, elev al lui Urechiă și avînd de la acesta anume negligențe de formă și insuficiențe de fond, dar de sigur om capabil, care s'a distins apoi în cooperație și a murit prea răpede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într'o serie de articole publicate în „Convorbirile" încredințate acum lui Ioan Bogdan, Orășanu l-a făcut răpede harcea-parcea. Aceiași soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfîrșita răbdare a harnicului diplomat, și a venit momentul cînd și Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă francesă, cu multă informație nouă, dar cu vechea

tendinţă de a face descoperiri unde trebuie şi unde nu trebuie, a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoarea maşină de logică a aceluiaşi critic. Nu pot spune în de ajuns cît de bine mi-a prins, într'o activitate de acelaşi fel, pe care, încă odată, mi-o impuneau împrejurările, ca să se cureţe un diletantism uşor şi periculos, siguranţa că lîngă mine se află pentru acest războiu de mai mulţi ani, ale cărui începuturi şi al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligenţă aşa de ascuţită, cu atîta prietenie sinceră şi caldă. Ce păcat că amîndoi au fost luaţi aşa de răpede şi într'un chip aşa de tragic!

Pe lîngă biblioteca Academiei ce puţin lucru era pentru mine însăşi săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărţi găsite cu atîta stăruinţă pe cheiurile Parisului şi care au stat, ani de zile, înşirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuţe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într'o curte, un „om de piatră", o mitologică statuie! Gospodărie de student neaclimitat cu o altă viaţă, în şirul de trei odăi, un antret şi o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curţii, care găzduia în alt şirag de cămăruţe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întîmplare complectau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună — reduşi la jumătate pentru luna întîiu, conform cu nu ştiu ce deşteaptă regulă budgetară. Din cînd în cînd se adăugia binefacerea unui bacalaureat care m'a făcut să cunosc interesantele şcoli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, şi ceva educaţie, de la cele cîteva eleve ale şcolii Bolintineanu lîngă Şosea la marele pension Pompilian al d-nei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veniau, cu crucea la gît, fete mari, aşa de speriate în numele Mîntuitorului şi al Maicii Domnului. M'am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare

de citeva minute a unor delicate suflete de copii tulburaţi, şi de aceia nu m'am înscris între calăii ilusiilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulţi ani cu presidenţia mea de comisie, care m'a făcut să cunosc pe atiţia profesori secundari, şi de multe feluri, cari, odată deslipiţi de pe catedra căsărmii lor, erau oameni de înţeles, glumeţi şi cu haz, de n'ai fi crezut ce teribil exerciţiu fac zilnic cu nenorociţii pui ai oamenilor.

Am cunoscut şi plaga stăruinţilor acasă, de şi n'a venit la mine, ca, pe neaşteptate, la Bogdan, obişnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să aibă o notă mai mare. Dar am avut in faţa mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, incepea să se joace cu portofelul plin de bumaşte, m'am învirtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o foastă colegă ieşană, care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceiaşi mişcare. Şi chiar, după un dulap care abia mă acoperia, am stat ascuns citeva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele lui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cutare ofiţer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniţi prea mari faţă de vrista tinără a unei a doua neveste, şi un comisar de poliţie mi-i recomanda sărind pe birou şi aşezindu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cind examina pe arestaţii de la secţie. Toţi mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „şase", afară de înaltul funcţionar, de o rară creştere, care, mult mai bătrin decit mine, şi-a scos, ani de zile, jenant, pălăria înaintea mea fiindcă examinasem deosebit, mai tărziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.

Alte venituri nu erau decit, mi se pare, ceva de la „Vatra" sau de la „Adevărul literar", unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din „Timpul".

Și totuși din acest așa de puțin desfăceam ceia ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria Romînilor, în acele deposite din Apus, unde știam că se mai ascund încă atîtea comori nedescoperite. Cum se isprăviau examenele de bacalaureat, excursia științifică pornia din nou, cu așa de puține mijloace încît nu îndrăzniam să mă apropiiu de oteluri, căutînd cu ochii înștiințările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înaintea căderii iernii, și noua recoltă de documente se adăugia la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voiu vorbi pe urmă.

Să încerc a reconstitui desfășurarea acestor campanii de cercetări, pe țeri, dacă nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac, care a însemnat pentru mine și fericita statornicire a vieții mele casnice, ceia ce a dat alt spor înseși muncii căreia mă închinasem cu totul, deschizîndu-mi-se și perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînțeles și desgustat, mă depărtasem, și în acela, pe care atîta timp îl desprețuisem profund, cu desăvîrșire, al politicei,

---

XIII.

Multe drumuri sràine

Veneţia-mi dăduse până la luarea Constantinopolei de Turci în 1453 tot ce cuprinde afară de atît de îmbielşugatul, dar nestrăbătutul *Archivio Notarile,* în care, între hîrtiile notarilor, ce nu se poate găsi! Acelaşi lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat niciodată.

Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind şi atîta cu privire la oaspeţii răsăriteni întreţinuţi de Sfîntul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, şi nu pot să uit atenţiile nesfîrşite de care m'am învrednicit de la acest om de o atît de aleasă cuitură şi de o delicateţă sufletească aşa de desăvîrşită: am ajuns a fi la gazda mea modestă un adevărat şi mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din ţară. Secretarul de Legaţie era Duiliu Zamfirescu, cu privire la care, în cercul celor trei din Bucureşti, influenţaţi şi de nedreptul articol al lui Gherea despre „pesimistul de la Soleni", auzisem numai ce se poate mai rău şi a cărui literatură, puţin artificială, nu corespundea întrú toate gustului mieu: prea multe vînători în fracuri roşii, prea mult exotism legat de viaţa însăşi a autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonschi unite cu

influenţe de la „Junimea“, de unde acum îmi venia atîta duşmănie... Dar, aşteptînd vremea cînd voiu putea să judec în legătură cu timpul său această poesie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei şi adesea destulă duioşie, am cunoscut la Roma, primblîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un om care nu corespundea faţadei create de voinţa lui: unul extrem de simţitor, de o lirică făptură, capabil de o bună şi sinceră prietenie şi chiar — cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă şi ascultîndu-l cum vorbeşte? — timid.

La Florenţa, am găsit puţin, culegînd din tot ce poate da neasămănata cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru ştiinţă. Dar aici am avut în faţa mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui „Toma de Saluzzo“ al mieu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sînt „paginile pe care le-am copiat din Muletti“. Foarte roşu, s'a scusat, dar peste cîteva zile m'a întrebat dacă nu e al mieu cuţitaşul de tăiat miniaturile care s'a găsit pe masă şi a trebuit să-l ameninţ cu o plîngere la ministrul României la Roma. O, eruditii, ce suflete bune!

Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cu vîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochiu. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tărzii, cercetam acolo socoteli napoletane. Şi tot odată răsfoiam şi cartoane de corespondenţă pentru o vreme mai nouă. M'am trezit însă a doua oară bănuit în cinstea mea cînd, după dispariţia unor hîrtii, am fost puşi cu toţii supt un fel de pază pe care, în ce mă priveşte pe mine, am răspins-o.

Prima din aceste noi călătorii italiene m'a dus şi prin orăşele din Italia centrală, al căror nespus farmec îl gustam pentru întăia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel de

cărămidă roșie, încunjurat de șanțurile acuma goale, uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice:

Prin șanțuri goale, prin portice
Se 'ntind mari ierburi parasite;
Pe-aice Ariost cîntat-a
Și Tasso-a suferit aice,

cînta poesia mea ațipită, pe care atîta frumuseță o trezise însă.

La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele turnuri zdravene, condus de un bibliotecar așa de prietenos, Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului venețian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Alberti, prin Moldova, am descoperit corespondența și notele istorice ale Stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui carnet de student la Veneția și la Padova îl găsisem la Museu în București, a cărui cronică despre începuturile românești, mare operă în spiritul și în stilul Renașterii italiene, așa de asemenea în idei cu hîrtiile bolognese, ceia ce mi-a permis să i-o atribuiu, era să o public și a cărui figură răsăria astfel pe neașteptate în deosebita ei importanță literară și culturală.

Îmi pare rău că nici acuma n'am văzut toată acea Umbrie, de atîta farmec senin, însorit al naturii și de atîtea amintiri de sfinți mistici și de mari creatori ai unei arte nemuritoare, tot acel colț binecuvîntat al minunii italiene, care cuprinde Perugia Peruginului, maestrul lui Rafael și creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă minte, nu mai vorbiam de rău, ca în „Amintirile din Italia" culese în 1890; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrșită bunătate, și pentru lucrurile neînsuflețite, al Sfîntului care a iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului Veterani, visitator „austriac", ca și Marsili de la Bologna, al Munteniei Brîncoveanului. Cum și Sicilia până astăzi mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cunoașterea unei părți așa de nobile din Europa noas-

tră, care în curînd era să fie sfîșiată de uri atît de adînci, ale unor generații rele și proaste.

Am fost o clipă și în Ancona cu arcul lui Traian, și, într'o zi de aspru frig, sus, în turnul Municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, și să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile Crivățului deslănțuit, ale cumplitului Borra, care-și arunca pe punte șivoaiele de apă furioasă.

Venisem a patra oară spre această cunoștință a Italiei, pe care o prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în „Pe drumuri depărtate", din care lipsește o parte, rătăcită, a manuscrisului, și care cuprind și sufletul, neprețuit ca spontaneitate și ca nuanțe ale rasei, de pe celalt țerm al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.

Vechiul și nobilul oraș dalmatin, mica republică romană, cu așa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia prin insule se vorbia o limbă romanică de curînd numai dispărută și la care veniau ciobanii „vlahi" de la munte cu cașul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelație și o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca niște lucruri de ieri, pe cînd priveliștile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s'au slăbit și se amestecă. Să mi se dea voie să mă opresc mai mult asupra lor.

Veniam de la Fiume, pe un vas de comerț al Lloydului, care făcea legătura cu porturile acestei coaste de Apus a peninsulei balcanice și cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară pirații iliri și urmașii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăți pecetluite cu leul venețian care-și ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămășițe ale unei lumi care încetul pe încetul se pierde și pe care o aștepta cucerirea politică a Sîrbilor. După vre-o două zile numai, zidurile, încă în

picioare, ale Ragusei au răsărit de-asupra Mării de un albastru african.

Am stat acolo mai mult decît o lună de zile, intr'un concurs rar de imprejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapte petrecută intr'un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pinza tavanului, in chiar locuința, din fundul pieței celei mari, a unui nobil ragusan din vremurile de libertate; o singură bătrină, pitită intr'un colț, invisibilă, păzia multele odăi dintre care vastul salon cu diplome incadrate imi era lăsat mie. La doi pași Palatul Rectorilor cuprindea Archivele, și lingă dinsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fintină femeile, ca in vechiul Canaan, ca in Veneția cînd nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veniau ca niște umbre de trecut la căderea nopții, in veșmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, și le așteptau in *stradone*, strada cea mare, mărgenită de fațade în care nu era nicio vulgaritate modernă, bărbați frumoși, în poturi și veste de aceiași coloare, purtînd pe cap bereta de catifea, viorie, roșie, stampilată in margine de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o *osterie* cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veniau une' ori marinari din țeri depărtate săltind, cu gîndul acasă, copiii pe cari-i intilniau și strigind de vin și de dor. Une ori mă rătăciam pe cîmpul plin de cactuși țepoși, de-asupra căruia migdalii, lămiii și portocalii își intindeau ramurile: pe apele calde, in bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor in visită, și sunetele rugăciunii de culcare plutiau pe luciul desăvirșit al apelor. Țerani intărziați, trecind pe caii și catirii lor, te salutau din treacăt cu un *dobr vecer*.

În ceasurile libere străbăteam acest mal așa de frumos și așa de singuratec. Era ca o coborire lină in trecutul a cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al Slavilor, intunecații pini maritimi

se ridicau din îmbielşugata vegetaţie pe care soarele o săruta fără s'o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deşi ai livezilor. Iar în oraşul însuşi cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înfloriau în cerdace oleandri pali fără mireasmă, şi rîsete după perdelele trase, unde blonde patriciene cu strămoşi înainte de cruciate pîndiau ce li se năzare, izbucniau clare şi zglobii.

Directorul Archivelor, Giuseppe Gelcich, Dalmatin italianisant în oraşul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată presenţa unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălţată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele d'intăiu zile un călăuz sigur şi bun, dar şi un adevărat prieten, şi o familie simpatică, în care erau şi o fată măricică şi copii mici, îl încunjura. Ce mulţămire era pentru mine, care, în rătăcirile mele ştiinţifice de-a lungul şi de-a latul lumii, avusem a face numai cu archivişti şi bibliotecari absolut oficiali şi complect anonimi, cari nu-ţi arătau o oarecare mulţămire decît cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna! Din căsuţa lui sus pe munte, unde poftia şi la masă pe cercetătorii prieteni, luntri cu pînzele albe mijiau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuşi, autor al unui studiu în italieneşte despre Balşizii din Zenta vecină, publicator de documente, şi pe numele Ungurului Thallóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într'un costum ţerănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă şi de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceia l-am pierdut din vedere cu totul.

Dar el nu era aici singurul prieten din aceiaşi tagmă a scormonitorilor de Archive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuşi aducea registrele şi legăturile de acte, pe un străin nalt, bine

legat, cu lunga barbă roșietecă și ochii limpezi supt fruntea înaltă, un obișnuit al acestor Archive prea puțin cercetate și un prieten vechiu al lui Gelcich, care nu era altul decît vestitul autor al „Istoriei Bulgarilor", al cărții descriptive despre Bulgaria, al atitor studii, tot așa de nouă, pe cît de migălos precise, de o siguranță fără pereche și totuși mai prejos de mulțămirea unui spirit veșnic neliniștit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca niște vechi amici, și ce plăcută era conversația lui, plină de amintiri hazlii — căci cîtă lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învățămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil" pe care zicea că-l prețuiește de o potrivă cu Legiunea de onoare francesă pe care știa că o meritase, și din lumea austriacă, unde filologul cu simț poetic avea o repulsie față de erudiția care „te duce ca dintr'odaie obscură în altă odaie obscură"! Vinul dulce din insulele grecești strălucia în pahare, și mînile se rătăciau în coșul cu migdalele abia culese La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priviam pe aceste cunoștințe care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-și iea ziua bună de la acela în tovărășia căruia stătuseră cîteva săptămîni de atîta satisfacție reciprocă.

Era aici o Italie și nu era o Italie. În orice cas, nu o Austrie decît doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunetul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roșu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a șambelanului imperial.

Și Archivele-mi dădeau zi de zi putința să străbat într'o interesantă viață, de un caracter așa de particular, cu mîndri nobili succedîndu-se la guvern, cu oaspeți princiari și voevodali, ba chiar cu regi și țari sîrbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari sosiau din cetățile și văile din lăuntru și, de la o vreme, cu primejdia tur-

cească, de care bogaţii negustori se apărau prin plata exactă a tributului şi prin înfăţişarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului şi la pragul celor puternici.

Rare ori atîtea lucruri bune se întîlnesc laolaltă, rare ori folosul şi frumuseţa şi bunătatea stau astfel alături. Şi cînd mai e şi întăia tinereţă a celor abia douăzeci şi şase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dînsa...

Drumul spre Italia însăşi, pe un vas al Companiei ragusane, cu puţină lume localnică, a fost pentru mine continuarea aceluiaşi farmec. Iarăşi, plutind încet, de-a lungul ţermului cu înalţii munţi, dincolo de cari era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, până la superbul cerc scăldat în soare al „gurilor Cattarului", cu oraşul sămănîndu-şi albele căsuţe, cu pitorescile costume pătînd de violetul şi roşul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel bielşug de profund cobalt. De la Risano, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herţegovinene, vasul tăia Marea pentru a se opri numai în faţa medievalului Bari, cetatea Sfîntului Nicolae, unde abia se isprăvise pelerinagiul la moaştele, aduse din Mira asiatică, ale sfîntului: Neapole era în fond ca ţintă a drumului mieu binecuvîntat, şi până atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s'a deschis la 1898, cînd altă serie de cercetări m'a adus de la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiţia, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la ţermurile reci ale Balticei, unde căutam vechi relaţii din secolul al XV-lea cu Cavalerii Teutoni, iar, la Danzig, ce ştiri despre Romîni se puteau rătăci în corespondenţa „nunţiilor" oraşului liber la Curtea regilor Poloniei.

Lunga excursie ştiinţifică a atins întăiu Lţovul strămoşilor noştri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descă-

lecărilor evreiești, se pierduse, în ciuda statuii dominatoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la „Biserica Moldovenească" a Lăpușneanului și a lui Miron Barnovschi, la aceia a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn romîn tăiat în piața publică. Am stat aici mai mult timp străbătînd condicile din care până după 1600 răsăria o întreagă viață a Moldovei mele, cu negustori și soli, cu primejdia năvălirii Voevozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, și din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veniau cu marfa lor adusă de cărăușii de la Iași. Ca și la Ragusa, un prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski, perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc și, mi se pare, avînd și puțin sînge românesc, care, între două còpii de documente, îmi povestia cu ce meșteșug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preț pentru nația sa. Mai tărziu doctorul Isak din Botoșani, veselul Polon de emigrație, bunul prieten al tatălui mieu, pe care-l îngrijise și a cărui fotografie o păstra, și al fraților lui, îmi va arăta, cu atîta bucurie, vorbindu-mi de trecutul, neuitat pentru el, al nației sale, foaia din Lemberg, cu iubire păstrată, în care era vorba de visita acolo a profesorului de Universitate din România.

Fără acea puțin simpatică plebe evreiască, cetatea negoțului cu Apusul german, rare ori cercetat de ai noștri, Cracovia, „Cracăul", era, în ce privește fidelitatea pioasă față de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbia de acele vremi: porțile perfect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian — căci mulți negustori din Italia au fost pe acolo! —, în jurul căreia, lucrîndu-se la o reparație de stradă, lopețile aruncau cranii sparte și oase mucede și, mai ales, prelunga cîntare din

supţirile trîmbiţi, datînd de la nu ştiu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăiţa mea de lîngă poarta Sfîntului Florian, o auziam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colţuri ale zărilor. Şi aici ca şi la Lemberg aceiaşi plăcere de a mă îndatori, acelaşi sentiment al mieu că mă găsesc între tovarăşi de studii şi între prieteni.

Trebuie să spun că n'a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau Archivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcaţi în platoşe în deşertul codrilor tăiaţi de ostaşii lui Ştefan-cel-Mare, la Dumbrava Roşie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în ceasurile libere de la Archive a prefeţei, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul XI din colecţia Hurmuzaki, mă aciuasem într'o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni şi de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbaţi, femei şi copiii mai răsăriţi, erau la lucru, şi, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuinţi moderne fără nimic istoric şi mai ales „teutonic" în oraşul unde filosofase, cu noţiuni de permanenţă şi eternitate, peste toate micile relativităţi umane de care mă ocupam eu cu atîta lăcomie, Kant. Pe lîngă folosul ce am tras, şi pentru epoca marelui cabotin „Despot-Vodă", am avut prilejul să cunosc aici şi o viaţă germană, plină de mari învăţături, cu totul deosebită de aceia pe care o prinsesem în casă cu mulţi oaspeţi, feluriţi a bătrînei Döllen: o Germanie de provincie, ordonată, harnică, de un admirabil spirit de muncă, dar fără nimic din nemulţămirea şi iuţeala prea obişnuită la noi, romanicii.

Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarele se strigau pe stradă; fiecare se răsplătia pe sine pentru cît muncise o zi întreagă. Şi pentru prima oară la bunul

archivar Paul Karge am cunoscut şi o viaţă de familie germană cu femei voinice şi vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dînşii şi cu toată atenţia casei îndreptată spre leagănul unde ciripia copilul. Virtuţi care *erau* atunci şi făceau puterea Reichului, căruia tînărul Împărat, activ şi îndrăzneţ, gata de luptă pentru ideile sale, doria şi izbutia, în chestia canalelor, să-i deschidă noi drumuri de expansiune, cu gîndul ultim al stăpînirii Oceanului: „Viitorul Germaniei este pe Mare". Asemenea înalte idealuri, fie şi dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care aşa de brutal hotărît îşi arătase la Berlin, într'o ocasie solemnă, intenţiile autocratice, scriind pe registrul Primăriei versul lui Homer: „Nu e bună o stăpînire a multora; unul singur să fie stăpîn!".

Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul naţional al populaţiei din prejur şi legăturile cu coroana polonă a Gdanskului, în Danzigul complect gotic, unde ai noştri din Moldova trimeteau odată boi pentru aprovisionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă şi păhare de argint. Aici mi-a fost scurtă, de şi nu zădarnică, petrecerea.

Pentru a cunoaşte, în vederea unei publicaţii de documente, pe care era s'o fac mai tărziu numai, cum se va vedea, dar şi a înfăţişării depline a eroului şi a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă şi mare excursie de cercetări trebuia întreprinsă, la un an după aceia, în 1899. Fiind atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutător pe unul din elevii miei, care pregătia o teză despre Memoriile lui Kemény, Neagoe Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voiu arăta mai jos, îl cunoscusem în însuşi satul lui şi în primitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iaşi, pe care nu l-am mai văzut, de şi trăim în aceiaşi ţară, era un băiat cuminte, cu mişcările

încete, pe care toate silinţile mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut îndepărta de la moştenitele căi tradiţionale ale virtuţii.

Pentru întâia oară m'am aşezat apoi la Viena, până atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Aşezat într'o cămăruţă plină de ploşniţi, care se ardeau la luminare pe furiş, de o biată bătrînă chinuită şi bătută de fiul ei — altceva decît viaţa de familie de la Königsberg ! —, apoi într'o locuinţă mai încăpătoare şi mai curată, dar din cînd în cînd cu apariţia aceluiaşi parasit local, despre care noua gazdă-mi spunea : „Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploşniţe", m'am pus la lucrul încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplect cercetat de Hurmuzaki, care, intrînd în deposite ca la el acasă, îşi îngăduise a lua pentru dînsul şi vechile hîrtii cirilice, de o valoare nepreţuită, ale lui Petru Şchiopul, dar lăsînd instrucţiile în româneşte date de Mihai Viteazul, solilor lui la Împărăţie, „pohtele ce au pohtit".

În Palatul Imperial însuşi, dedesuptul odăii unde dejuna Împăratul — şi auziam mişcîndu-se scaunele şi, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului —, cîţiva cercetători, între cari fusese odată şi canonicul Ulysse Robert, autorul bio-bibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m'am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunaţi într'o odaie ca de locuinţă, ajutaţi şi supraveghiaţi de directorul maghiar, Károlyi de Nagy-Károlyi, Careii noştri, tipul nemeşului de provincie, gros şi roşcovan, de un alt Maghiar tînăr, Göry, şi de un Austriac de aceiaşi vrîstă, toţi aparţinînd, în acest Stat rămas feudal şi plin de ev mediu, dinastic şi cavaleresc, nobilimii.

Pe cînd, înainte, reluasem Innsbruckul, una din ţintele principale, stînd într'o primitoare casă unde trei fete blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam toc-

mai în margene, lîngă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot așa de rurală ca la o stînă din munți, cu muște mari de gunoiu care ți se rătăciau în sin, iar, ca mîngîiere, zîmbetul cochet și cinstit al fetei patronului, care servia ca într'un tablou din *Reisebilder* ale lui Heine. Acolo, cu cheiurile rîului în față, mi-am scris, într'un senin răgaz, *Chilia și Cetatea-Albă.*

Oarele de lucru la Viena erau potrivite așa încît să lase personalului după-amiaza liberă: se începea la nouă și se continua până la trei: grăbiți să profite, cercetătorii își aduceau în buzunar ceva de ronțăit, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tablà cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rotofeiul cleric surîzător de lîngă fereastă, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficiarea leturghiei, îndeplinia nevoile trupului, așa cum este stăpînit, precum se știe, de Satana. Károlyi era complect surd, ajutorul maghiar, desagreabil ironic; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Și ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn romîn, rupînd în furia lui necontenite lațuri de viclenie vienesă, după vechi practice seculare, care se tot țeseau din nou în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia" și chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre Greci!

Pentru studii de același fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Archivelor și, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuși stăpînul popoarelor sale din Monarhia devenită la 1867, prin puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile și sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat și ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac și gardistul ungar, cari, la apariția bărbii mele negre, ca și a bărbii blonde a unui Belgian prieten, care el se supăra, iar eu găsiam haz în această neînțelegere, lua posiție de

onor, bătînd călciile ca înaintea unuia din arhiducii bărboşi, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, cari obişnuiau să treacă pe acolo.

Întîmplarea a făcut să fiu, în această lungă şedere la Viena, martorul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteia cu ducele de Orléans, dar şi al impreslei pe care a produs-o moartea năprasnică a Împărătesei, veşnic absentă, urmărită de fantasme tragice şi alergînd ea însăşi după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe Ring, unde-mi făceam primblarea de refacere după încordările de la Archive, am văzut astfel mulţimea îngrămădindu-se spre redacţia marelui ziar „Neue Freie Presse", de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s'a părut că aud din zvonul care se înteţia strigătul „Împăratul a fost ucis". Era însă veşnic trista Împărătească, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omeneşti, lovită drept în inima tuturor suferinţilor de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul mieu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într'o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoase până şi în moartea fără strigăt a sosit, bunii burghesi ai fidelei capitale îşi molfăiau cîrnaţii şi de-asupra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întreţinea cuvenita pietate. Aşa, Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferenţă, de la aceia pe cari-i despreţuise statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleoapa de oţel în umeda catacombă a Capucinilor.

O ultimă călătorie înainte de ceia ce socot o nouă epocă în viaţa mea, a fost aceia, singuratecă, la Haga, unde-mi propusesem să văd corespondenţa olandesă la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate

particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Aşezat în otelul „Leului de Aur" din oraşul aşa de curat, în care se spălau Sîmbăta şi faţadele şi străzile, fiecare luînd jumătatea din faţa sa, între livezile care duceau la Scheveningen şi la Marea Nordului, bătută de vîntuiile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viaţă chiar, închis în odăiţa unde pregătiam, seara, prefaţa istorică la „Documentele Bistriţei", am trăit săptămîni de eremitică singurătate, care m'au făcut să înţeleg sporul, migala, perfecţia vechilor eruditi din mănăstiri, cari trăiau numai viaţa pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea ticiia molcom ceasurile, şi une ori aripi albe din „coafa" totdeauna proaspătă anunţau fără cel mai mic zgomot apariţia fetei care îngrijia odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul mieu era, lîngă sala oaspeţilor de cari mă feriam, o odaie din vechea casă burghesă, unde un serviciu aproape invisibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o întrerup şoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.

Dar, înainte de a culege aceste adause la informaţia de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a unei noi Istorii a Romînilor, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului al XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru Exposiţia jubilară, amănuntele cele mai precise al acestui timp, m'a făcut să cunosc, nu numai archivele săşeşti, către care mă îndreptam pentru acest lucru ştiinţific, dar însăşi viaţa, de folos nepreţuit pentru noua direcţie în ideile mele, a fraţilor noştri ardeleni.

Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineaţa de iarnă, în Braşovul aşa de frumos supt ninsoare, cu un frig care întrecea şi amintirile mele dîrdîite din Botoşani şi pe care-l simţiam şi în salonul rău încălzit din Vila

Kertsch, unde şi singur îmi făceam focul, am cules nespus de bucuros însemnările zilnice din Socotelile Braşovului — ale Sibiiului erau să se adauge şi ele —, prin care clipă de clipă se lumină în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, până dincolo de 1600. Rămînea ca un alt drum, la Bistriţa, unde am fost primit de archivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram până noaptea târziu la o lampă chioară—şi mi se va face apoi socoteala greşelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemînă ziua mare în România stăpînă pe Ardeal!—, să-mi aducă vădirea neaşteptată, profund emoţionantă, a scrisorilor româneşti care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde şi galbenă, o întreagă viaţă întinsă, între Bistriţa şi Cîmpulungul moldovenesc, timp de trei veacuri. La Braşov mă voiu mai întoarce, şi prin noile legături de familie, şi data aceasta îmi voiu chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră: domneşti, boiereşti, negustoreşti, plus ale Turcilor în trecere cu oastea, ale modeştilor locuitori din Şchei, ale Grecilor din Companie, care, cu informaţii în toate domeniile vieţii româneşti, vor alcătui capitolele culegerii mele „Braşovul şi Romînii". Partea slavonă din aceste corespondenţe de atîtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu, a cărui ediţie, de o mare eleganţă, tipărită la Viena, a putut să apară, mulţi ani după moartea lui, abia ieri, prin grija d-lui Bianu; dar, transcrise din nou de Bogdan şi, pentru dînsul, de un elev macedonean care era să-şi prepare o altă ediţie, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului mieu, după lungi chibzuieli cronologice cu mine, în publicaţii de texte şi traduceri care sînt, prin acurateţa lor filologică, un model al genului.

În tot acest timp, şi la Braşov am găsit din partea Saşi-

lor aceiaşi bună întîmpinare, de care voiu avea parte şi la Sibiiu, unde pe vremea aceia Archivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al naţiei sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Braşoveanul Friedrich Stenner, care-şi cunoştea perfect depositul, îmi făcea loc la masa de lîngă biroul său şi, pe cînd îşi împlinia datoria birocratică, tăindu-şi, totdeauna la oarele zece punct, cele două mere din care-mi oferia un şfert, cuvenit ostenelilor mele, dar fără să încerce niciun un fel de conversaţie, ca unul care ştia preţul timpului, Voevozi şi boieri sosiau, plecau, petreceau, se băteau, primiau daruri de înscăunare înaintea celui care li însemna rostul la mesuţa de lemn în faţa arhaicelor fereşti spre care se ridicau strigătele tînguitoare către clienţi ale vînzătoarelor de fructe din Şcheii româneşti.

Dar aici, la Braşov, am căpătat noţiunea, aşa de preţioasă pentru ideile şi îndreptările mele de viitor, a Romînului din Ardeal altfel decît prin exemplarele de mult aşezate la noi, un Scipione Bădescu şi poesiile lui, un Marcian şi sintaxa ornată, chiar prietenul mieu Ioan Bogdan, desfăcut, prin studiile universitare la Iaşi, prin petrecerea la Pomîrla, prin atîţia ani la Bucureşti, din mediul ardelean, sau elevul mieu Lapedatu, care-şi trăise mai toată copilăria şi adolescenţa în Moldova.

Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăţia materialului pe care-l aflam pentru ca, seara, obosit, să cauţ societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac şi acolo întrebuinţam o oară uitîndu-mă, eu care nu cetiam gazete acasă, prin foaia germană a oraşului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie şi ispravă, icoană a lui *vir bonus* în ediţie românească şi a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului în cel mai sincer şi mai delicat, care era

Andrei Bârseanu. Poet pe vremuri, şi izvorul poesiei curgea acuma, neîncetat, în viaţa lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Braşov din instinct şi în care se simţia şi strînsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însuşiri aşa de rare, din nenorocire, la noi: îi plăcea să asculte pe altul şi acorda cea mai largă înţelegere scopurilor şi cea mai deplină preţuire isprăvilor aceluia. Palid, cenuşiu-palid, cu o nesiguranţă timidă în privire, cu glasul stins, purtînd urmele unei boli grele, el era în oraşul său şi cea mai plăcută tovărăşie şi cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae şi pentru multe lucruri nesfinte de pe nesfîntul nostru pămînt, şi în legătură, *mai* din păcate, cu atitudinea faţă de stăpînii unguri, de altfel puţin visibili şi sensibili aici, fierbeau cele mai urîte patimi, şi oameni, totuşi de mari calităţi, şi le irosiau ţesînd intrigi şi scoţînd, alături de venerabilul organ al lui Murăşanu, *Gazeta Transilvaniei*, foiţe otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zizanie între bunii şi modeştii suburbicari din Şchei, el n'avea nicio disposiţie să se amestece în aceste triste lupte interne, al căror noroiu continuu răscolit nu stropia până la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacă, în străinătate, de la început munca mea găsise o recunoaştere şi o încurajare, la noi abia dacă se afla cineva, cum o voiu şi arăta, care să se oprească un moment asupra ei, aşa încît îmi era atît de preţioasă primirea, complect desinteresată, pentru resultatele gîndului mieu a acelei conştiinţi românești aşa de pure şi aşa de sigure.

Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într'o cumpătare pe care în Bucureşti, unde scîndurile mele erau o escepţie, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui visitator onest pe care nu-l aducea niciun scop politic sau personal. M'am con-

vins îndată că acesta era felul obişnuit de viaţă al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, de altfel aşa de doritor de adepţi printre naţionalităţi, că la toţi era aceiaşi ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din ţara liberă,—dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, aşteptînd pe Ardeleni la Bucureşti ca să li dea subvenţii din budgetul Statului şi astfel să şi-i cîştige politic. Am constatat-o şi în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stîlpii liceului din Braşov, creaţiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Şaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puţin folos, se pripăşia şi cîte un elev de la noi, trimes de părinţii îngrijoraţi mai mult pentru penitenţă şi disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul şi neclintitul următor al marelui Mitropolit şi frate şi al modestului, simpaticului preot din Săcele cu masa plină de bunătăţi între care turceştile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar din toată fiinţa lui, de „Sfînt Nicolae“ mirean, se desfăcea o seninătate absolută, de să te întrebi dacă într'o vreme învălmăşită şi tulburată ca a noastră se mai pot găsi şi astfel de oameni. Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Puşcarilor şi două fete creşteau, într'o atmosferă cu desăvîrşire românească, între cărţile care erau, pe acele plaiuri, nu un text de şcoală şi nici un prilej de critică, ci lucru sfînt ca şi cartea de închinare: una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutindeni cunoscută şi apreciată, Elena Popea.

XIV.

Prime publicaţii

Vin acum la scrisul mieu de-a lungul acestor ani, cari n'au fost, ca şi atîţia alţii pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entusiasm pe care nu-l avusem la Universitate, la niciuna din Universităţile pe care le străbătusem, şi mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem şi care, foarte rar mulţămit cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iaşi: eu însumi.

Cu toate că în tesa de la Paris, care a ieşit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari şi mai curate plăceri ale vieţii, îmbrăţişasem un cerc aşa de vast, cu toate că,—în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfăşiată, cum am spus, de unii critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust şi al unui exclusivism naţional care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin şi mai ales de la o şcoală francesă—, „Philippe de Mézières" găsise numai călduroase aprecieri, dintre care aceia a unui German în „Byzantinische Zeitschrift", pe care-l dovedisem plagiator, m'a făcut să surîd, iar a d-lui Coville, astăzi un aşa de bun şi de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndiam cu o sfială care mergea până la durerea de a mă receti, până la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine şi pe orice, până şi

pe un banal articol de dicționariu istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere și povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea așa de amabil, ca, „omul-document", eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din archive și biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștinților de istoria Romînilor.

Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, așa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuințînd și cea mai slabă din „hîrtia de scris" de la Letea — dar, pănă nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie și filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parisian și berlines, din *Acte și fragmente privitoare la istoria Romînilor*, purtînd în frunte planșa în colori, datorită lui Șoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la München, care înfățișa pe doi Domni romîni din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celalt în mantia albastră blănită și cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.

Ieșind din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe și de aceia mai puțin prețioase, începeam acuma tipărirea, pe banii Statului, dar fără cel mai mic avantagiu pentru mine, nici măcar acela de a-mi reserva un număr de volume, fie și ca să le împart gratuit — ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vre-o zece mii de cărți cumpărate cu gologanul și scîndurile văpsite roz cu însăși mîna mea, pe care să le așez bine numerotate și etichetate! —, a volumului al treilea, în care era să apară o informație de cel mai mare preț cu privire la veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Se și tipăriseră vre-o sută de pagini, în aceleași condiții de o desăvîrșită miserie,

cînd am fost chemat la Ministeriu ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Ştiinţi, cu care n'avusem nimic a face, glumeţul, prietenosul, de altfel, pentru alţi oameni şi, în ce mă priveşte şi pe mine, în alte împrejurări, Ştefan Sihleanu, „Patan" al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de musică, boemul Sihleanu, că publicaţia, care costa aşa de puţin, s'a oprit. „Noi, liberalii", spunea secretarul general al Ministeriului de Instrucţie, cu un D. A. Sturdza preşedinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist şi nici nu înţeleg cum de te pot pasiona". Se pare că aveam aierul unui tînăr destul de inteligent...

O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ţinut la Iaşi, îmi dăduse, cu o reputaţie foarte îndoielnică, numai *suplinirea* catedrei de istoria universală la Bucureşti pentru care mă recomandase aşa de frumos Maiorescu. Imi îndeplinisem cu zel, în margenea puterilor şi a neexperienţei mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum, de alminterea, şi fusesem asigurat, voiu fi întărit definitiv, — căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieşisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în Mart 1895, elevul diplomat al Şcolii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Ministeriu al nostru unde până atunci nu cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul atot puternicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ştefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din Strada Fîntînii, unde e acum o Şcoală de ţesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iaşi, dar cu miniştrii noi n'avusem nicio atingere.

În fruntea Ministeriului era atunci Take Ionescu. Poate că mă mai presintasem la el odată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinaţi visitei la Roma, în vederea pregătirei tesei mele parisiene. Acuma l-am

găsit pe tînărul ministru, de o aşa de îngrijită înfăţişare englesă, cu un aier de o severitate deosebită, al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoştea foarte bine fostul şi viitorul mieu concurent Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături şi, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o şi aparte, o conferinţă, sprijinită pe inedite, despre „Basta şi Mihai Viteazul", în care eram destul de „patriotic", mi se pare,— de şi pentru aceasta Urechiă, Tocilescu mă denunţaseră vindictei publice—, îmi puse în faţă, ca un *corpus delicti* înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătia să facă o amănunţită cercetare critică a stilului, cu acea siguranţă de care e capabil, în toate domeniile, numai bărbatul politic romîn. „Te interesează?", mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vrîstă decît mine. „De loc." A privit îndelung cutezanţa mea, pentru a rosti apoi această sentinţă: „Cîtă vreme voiu fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor". Foarte liniştit am răspuns: „Nu e nimic, d-le ministru, voiu aştepta".

Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că şi data aceasta a apărut, tot aşa de sumbru, cu cicatricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă cu tot atîta duşmănie din profunzii ochi negri, Căpitanovici, care, nereuşind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum şi era de aşteptat, o broşură în care eram presintat ca plagiator pentru că făcusem să se nască şi să moară cineva la aceleaşi date ca şi un mare număr de predecesori şi, pe lîngă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într'o citaţie de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Şi mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu, care, cu toată desconsiderarea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său ministrul scîndarea catedrei, în care cas puteam fi sigur că nu mi se va mai

face nicio greutate. Era însă acuma în comisiune şi Ioan Bogdan, şi faţă de energia tînărului profesor vechile întrigi, care reîncepuseră, s'au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a resultatului, dar, iată, în Martie, eu fusesem profet: Guvernul a căzut, şi dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai tărziu, cîndva în tren, că fusese, ca şcolar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga", — bunicul meu — căruia fostul ministru, preşedintele Academiei Romîne binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m'a confirmat profesor.

Acuma aflam că şi la publicarea documentelor anume legături, de loc ştiinţifice şi profesorale, cad greu în cumpănă. Dar, cît despre aceia, de şi nu eram, şi nu mă gîndisem vre-odată, a fi pesimist, nu m'am făcut liberal. Amestecul în viaţa publică, şi politică, era să-mi vie mai tărziu numai, nu ca obişnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacţie de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă şi multe suferinţe, a unui categoric imperativ moral.

Întreruperea publicaţiei mele, aşa de smerite, de la început, m'a îndreptat, firește, către alte posibilităţi de a tipări şi, pierzînd pe cîţiva ani sprijinul Statului cu atîtea preocupaţii de partid şi de clientelă, am nemerit, tot în 1897, la Academia Romînă.

N'a fost chiar aşa de uşor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai grosolan contra celui care l-a recomandat, părinteşte şi din toată inima. E adevărat că mi se primise în „Memorii" resultatul multor cercetări, ca în „Contribuţii la istoria Munteniei", şi era să mă lupt cu Tocilescu, până la trimeterea, pentru o ultimă somaţie, a neînduplecabilei ordonanţe a fratelui mieu ca să recapăt pentru publicare „Pretendenţii domneşti", cărora colegul mieu înţelegea probabil să li dea o altă destinaţie. Dar să întru în colecţia pe care Sturdza stăruia să o numească până la capăt „Hurmuzaki", de şi Odobescu,

Tocilescu colaboraseră la dînsa, era o mare și îndrăzneață ambiție pe acele timpuri cînd se răsbătea încet și cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o îngenunchere inițială prin care toate piedecile se puteau înlătura.

Am întîmpinat cu acest prilej opoziția, categorică și, natural, foarte elocventă, a fostului mieu profesor de trei lecții—una despre Molière, alta despre Napoleon și a treia despre asediul Vienei, cu hogea și cu haremul—, Nicolae Ionescu, care nu vorbia de obiceiu la Academie, dar nu putea să piardă această ocasie de a împiedeca un lucru compromițător pentru asociația științifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tineretului beneficii materiale — nici nu știam că se plătesc șaizeci de lei pe coală — inseamnă a-l conrupe. A trebuit intervenția lui Sturdza pentru a frînge împotrivirea unui adversar așa de virulent în mijloacele lui de elocuțiune. Fiindcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s'o piardă, el își aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuție de trei sute de lei pe lună pe care n'o ridica niciodată și pe care o puse la dispoziția celui care nici nu se gîndise a cere ceva.

O, cu ce bucurie m'am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijita literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecției, rapoartele consulilor prusieni! Textul în limbi străine era observat cu atîta atenție, încît cred că nu s'a strecurat o singură greșeală de tipar. D. Bianu veghia să nu se lase prea mult spațiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, și ce-am avut să îndur cînd erau odată prea rar sămănate documentele și resumatele mele! Mai mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obișnuia cînd nu-i venise încă marea înțelepciune a vrîstei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefață, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furișat acolo, ce n'am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin,

al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti şi statuia lui glumeaţă de la Brünn cu ciubucul în gură şi picioarele păturite supt propriul său postament! Numai cine nu se încrede prea mult într'insul şi nu aşteaptă prea mult noroc de la împrejurări şi prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulţămiri.

În ce priveşte pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu şi a întovărăşit de citeva cuvinte măgulitoare apariţia elegantului şi impunătorului volum, dar voiu simţi îndată cum, din motive neştiute, prietenia şi de acolo se va împuţina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai în străinătate, la statornicul urmăritor al intregii mele activităţi care e d. William Miller, această presintare a unui atit de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XIX-lea. Şi numai pentru acea introducere, pentru note, pentru amănunţite tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învăţasem în străinătate, închisesem atita timp dintr'o tinereţă — aveam abia douăzeci şi şase de ani! — pe care alţii, mai ingrijiţi de ei înşii, ştiau s'o folosească altfel — şi în sensul românesc *ei* aveau dreptate.

Colecţia oprită de Ministeriu pentru păcatul mieu, închipuit, de neadmisibil „junimism", a primit-o şi mai departe tot Academia, mulţămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulţămirea nu mi-a exprimat-o nimeni şi niciodată. Partea cuprinzind veacul al XVI-lea pănă la Mihai Viteazul a urmat ca volumul XI din colecţia „Hurmuzaki", şi pentru acesta am cheltuit osteneli tot atît de devotate, cu şi mai puţină recunoaştere decît pentru volumul precedent, — dar incetul pe încetul mă obişnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc în schimb, cînd nu se puteau arunca injuriile de care aşa de larg m'am împărtăşit, vre-un semn de recunoaştere. Adaug că, pe cînd ce publicau alţii venia din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le adunaseră, şi

nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era rezultatul lunilor de muncă păgină în care mă îngustam şi de la hrană, ca în Veneţia, cu peştii fripţi din tingirea pentru muncitori şi cu *polenta* cumpărată în colţul s trăzi A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie şi eu să-mi ieau rămas bun de la toţi, de la cine mă ştiu şi de la cei, mulţi, cari nu mă ştiu, de la cei cîţiva prieteni, de la mulţii duşmani şi de la atîta gloată de indiferenţi, să spun şi aceste lucruri pe care le-am tăcut o viaţă întreagă, din multă mîndrie şi dintr'un incomensurabil despreţ.

Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul şi la comoara strînsă în Innsbruck şi în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se ştie că-l calomniasem, a trebuit o tainică înţelegere a d-lui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neştiutele de toţi să alcătuiesc cele două părţi, pline de noutate, ale volumului XII, trecut şi el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n'avea a face întru nimic cu ce izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s'a presintat unor judecători cari totuşi consimţiseră să mă înscrie între membrii corespondenţi ai Academiei, foarte hotărîţi, de altfel, să mă lase multă vreme la uşă. Căci au alergat pentru a umplea locurile goale şi la bunul mieu vecin din Str. Sculpturii, aşa de vechiu Moldovean de la Socola, călugăresc la înfăţişare şi la apucături, dar atît de modest în ce priveşte lucrul său după datină şi de o aşa de bună inimă pentru mine, care era coconul Costachi Erbiceanu, neaşteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.

Eram îngăduit însă a da în „Memorii" cele d'intăiu studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieşite şi din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă „Cronicile muntene" cercetate în originea şi legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu

privire la trecutul nostru, „Manuscriptele din biblioteci străine", actele românești despre Petru Şchiopul şi Mihai Viteazul, în care vibra atîta şi din umilinţa unuia şi din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din socotelile Braşovului şi Sibiiului pentru secolul al XVII-lea, încredinţat mie în acea Istorie a Romînilor pentru Exposiţia jubilară, care celelalte părţi le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu şi Colescu-Vartic.

Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe, am întrebuinţat alte luni întregi de zile pentru a cerceta *toate* izvoarele istoriei generale a ţerilor noastre, ceia ce faţă de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarisîndu-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informaţie. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor miei cu Hasdeu, care-şi exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i cîteva rînduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă ştia că sînt autorul, eu fiind — Doamne sfinte! — „o perlă a generaţiei tinere", dar îl atribuise el unui Basarabean care-i displăcea.

Aceiaşi bună credinţă era s'o întîlnesc la Academie şi pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Soçec cu Documentele Bistriţei. Presintată la premiu, raportorul, Vincenţiu Babeş, bătrîn Bănăţean cu multe sucituri şi, mai ales, supus multor influenţe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum, iar, cînd a ieşit şi al doilea, că lucrarea s'a exclus de la considerare de vreme ce partea d'intăiu n'a fost premiată.

Acuma pătrundeam şi aiurea, pe lîngă reluarea colaborării la „Arhiva" din Iaşi, cu acte privitoare la Neagoe Basarab şi solul lui la Veneţia şi Ragusa şi la Nicolae Mavrocordat în legatură cu învăţatul călugăr frances Le Quien: Documente întru cîtva legate de pămîntul ţerii

au intrat în „Buletinul societăţii de geografie“ prin bunăvoinţa lui Gh. Lahovary, de la Curtea de Conturi, secretarul societăţii, care dăduse el însuşi multe scrisori româneşti în „Convorbiri“, iar la „Economia Naţională“, transmisă de P. S. Aurelian ginerelui său, pe care-l cunoscusem la München, d. C. Băicoianu, a apărut analisa descoperirilor de la Lemberg, mai târziu Condici de socoteli ale Domnilor fanarioţi şi altă informaţie în acest domeniu. Şi luxoasa revistă a d-lui N. Pătrăşcu, *Literatură şi artă*, al cărui „Alecsandri“ îl judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, şi pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii şi pentru contribuţii istorice.

Cu publicul cel mare eram să intru în contact prin conferinţe reservate mie, în înţelegere cu Onciul, care alesese ca subiect: întemeiarea Principatelor, şi cu Bogdan, care a vorbit despre Studiile slave la Romîni. Partea mea au fost „Luptele lui Mihai Viteazul cu Turcii“ şi „Cultura romînă supt Fanarioţi“. Ambele au servit de basă unei întregi serii de atacuri piezişe, — „duşmanul lui Mihai Viteazul“, „lăudătorul Fanarioţilor“, — care însă fac parte din războiul pe care tînărul cu atîta tenacitate urgisit şi urmărit a fost silit să-l înceapă.

Pănă atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care m'am învăţat să o ţin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceiaşi înţelegere a străinilor, cărora nu li făcusem nicio îndatorire şi de cari nu mă lega niciun rost sentimental ca de compatrioţii şi conaţionalii miei, dar spre cari; cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenia de la Academie pentru corectura singură. Şi, spre a putea face aceste drumuri, rămîneam şi mai departe în Strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul Străzii Icoanei, lîngă rampa de gunoaie care aromia mahalaua, într'un şir de odăiţe joase, cu fereştile către ulicioara care se

chema mîndru Strada Orientului şi de unde veniau aburiri de cîrciumă, strigăte de beţivi şi cîte un tălhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănia în mijlocul nopţii la geamul de la întrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Calea Griviţei şi care, aparţinînd fiului iniţiatorului românesc în chimie, Alexe Marin, purta ştiinţificul nume al acestuia. Acolo era acelaşi popas, iar nu o adevărată locuinţă: un fotoliu cumpărat din singura moştenire a vieţii mele, de la arhimandritul Varahiil Lateş din Mănăstirea Neamţului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miclescu, cîteva scaune despărechiate, un pat de fier şi o masă de sufragerie represintau, până ce gospodăria chibzuită a soţiei mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant romîn invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele d'intăiu scaune îmbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe cari, scurtă, foarte scurtă vreme, mi le-a dat ziarul *L'Indépendance Roumaine,* cu care m'am legat printr'o colaborare care cere multe explicaţii.

din anii miei de student, începusem contribuţiile, întîmplătoare, la unele reviste francese, aceia de la *Revue historique*, îngrămădită de material frances, neputînd, fireşte, să continue (un articol despre nişte scrisori privitoare la Angevinii din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas şi astăzi în manuscris, aşteptarea tipăririi dînd putinţa de publicare unui istoric italian). Dar *Revue Critique* a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase tesa, îmi trimesese cărţi pentru recensie, şi am putut păstra legăturile cu această importantă publicaţie mai multă vreme, până ce, cînd am arătat cum fusese alcătuit catalogul lui Tocilescu, am primit de la redactor înştiinţarea, inspirată de oameni de la Bucureşti, că, după cît se pare, eu urmăresc răsbunări personale — şi, neapărat, m'am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupaţia per-

manentă în ce privește cruciatele, revistei consacrate acestor studii, *Revue de l'Orient latin*, care continua „Archivele" contelui Riant și a cării conducere o avea un spirit de o critică sigură și nemiloasă, pentru care fiece cuvînt era obiectul unor lungi examinări și eventuale discuții, Charles Kohler. I-am propus tipărirea acolo a materialului strîns ani de zile în acest domeniu, și, astfel, cu socotelile Caffei și Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a „Notelor și extraselor pentru a servi la istoria cruciatelor în secolul al XV-lea", care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1899, al treilea, de origine mai mult ragusană, tipărindu-se la București. După cele d'intăiu numere cuprinzînd aceste contribuții m'am învrednicit de atenția cuiva care nu era altul decît creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, și n'aș putea spune în de ajuns cîtă încurajare a tras cel care se trudia în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii și intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciere care venia de așa de sus.

Față de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nicio dorință de a găsi noi informații și de a presinta explicații noi, nu m'am gîndit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la „Lupta", preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei decît să leg împreună cîteva propositii doctrinare cu aierul cuiva care a descoperit ce nu-și închipuia nimeni că s'ar putea găsi. În toată lunga mea viață am avut un sentiment de fereală, un adînc desgust, cu motive mai mult de estetică și de eleganță, față de dogmatismul greoiu și pretențios pe care numai spiritele pedante, neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complect definit și de a fi exprimat printr'o formulă, una singură și fără greș, îl pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s'a părut că ai cu atît mai multe

şanse de a te înşela, cu cît îţi e mai strictă precisiunea afirmaţiilor. Doar nesfîrşitele nuanţe ale stilului, cînd le posezi — şi, dacă nu, de ce n'ai face matematici sau fisică? — sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipotesă, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cît de mult în asigurările noastre. Orice priveşte pe om nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceia ce în omul însuşi e aşa de aproximativ şi de supus prefacerilor celor mai neaşteptate şi celor mai felurite. A tratą sufletul omenesc ca pe un corp cristalin care neapărat şi oricînd înfăţişează aceleaşi fenomene, lămurite odată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă din greşeli. El trebuie înţeles cu o nesfîrşită simpatie şi redat aşa încît să faci simţite toate tainele lui şi toate îndoielile cui caută, cu multă delicateţă şi supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într'însul.

Deci nu putea să fie vorba de o „şcoală nouă" în istorie, precum mai tărziu voiu evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înoire voită, codificată şi proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluţie"; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăşi a lucrurilor. „Luptătorul" pe care l-au creat unii din puţinii miei prieteni, adesea de o atît de superficială înţelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinşi, n'a existat niciodată. Cum n'am avut pretenţia să revelez crezuri neapărate şi pentru alţii, tot aşa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descurc cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ţi strîmbi însuţi gîndul, şi aceasta, atît de greu pentru cel ce cugetă bine, îmi inspiră acelaşi sentiment de răspingere ca şi contorsionarea organelor materiale ale corpului.

Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da înlături în fața injuriilor și a oricării grosolănii, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă și prăfoasă în loc să continue pe un drum drept și comod, sămănat de imundiții.

Aceasta pentru a explica de ce ideia unui război cu atîta lume, pe care a trebuit să-l primesc, rare ori cu bucuria că am înfruntat o șarlatanie ori am distrus o ilusie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele și cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui de mult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrșită isolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții și revărsare de patimi. Doar o arătasem în de ajuns, de la școala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam și eu, căutînd, la internat, unde în jurul mieu erau numai urletele desmățului, să suprim și zgomotul pașilor miei, apoi la studiile în străinătate, unde nu m'au recomandat nici alții de acasă și n'am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsia o însușire, tot așa și până la cei șase ani de activitate ca profesor la Universitate, în cari n'am curtenit pe nimeni, n'am îngrijit pe nimeni, n'am căutat nici cărdășie, nici încăierare în locul unde fierbeau atîtea pasiuni, și așa de cumplite, pătate și de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N'am știut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, une ori și în cele scurte de iarnă, ca în visita la Brașov, ca să caut obscur documente pe care le cetiau atît de puțini din public și pe care le urmăriau și le pricepeau așa de puțini, și dintre istoricii cari nu făcuseră o lungă și grea școală ca a mea. Îmi interzisesem apoi orice activitate literară, și odată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca și numele foii (soția lui iscălia Laura Vampa) nu mi le amintesc bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două, trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n'am stat înaintea publicului, și

pănă astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conştiinţă, mă face nemulţămit de mine şi-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fisică le-aş avea poate. De forfota unei politice de basculă — azi liberalii, mîne conservatorii —, în care, totuşi, cum combatanţii erau boieri şi intelectuali, aceasta se simţia şi în tonul polemicelor, mă ţinusem cu cea mai mare grijă total de-o parte. Şi, de altfel, se ştia aşa de mult că sînt un sălbatec fără calităţi de exprimare! Bunul mieu elev şi credinciosul mieu prieten Henri Stahl a fost cel d'intăiu care a căutat să mă încredinţeze că mă exprim destul de curăţel ca să pot avea o influenţă asupra oamenilor, şi-l păstrez pentru aceasta o veşnic vie recunoştinţă! Nimeni, într'un timp cînd erau aşa de multe şi de unanim recunoscute talentele, nu s'ar fi gîndit să scotocească în odăiţele joase, goale, căptuşite numai de cărţi, pe un profesor fără notorietate pentru a-L arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea dese ori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorinţă de a-l influenţa era visibilă —, şi de aceia atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să li poată răspunde, ajungînd pănă la neuastenie —, mai tărziu adăugirea lui Onciul, care însă, tot aşa de puţin înzestrat ca vigoare polemică, se mulţămia să puie în notele studiilor sale de o erudiţie glacială cîte o decisie de tăgăduire fără apel, dădeau de gîndit acelora cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr'un lung trecut, aveau toate legăturile în societate şi dispuneau aşa de larg de studenţimea însăşi, pe care ar fi dorit atît de mult s'o păzească de orice altă înrîurire. O adevărată oaste solidară, din invidie şi ură, care nu ar fi ieşit la luptă dreaptă, dar avea putinţa de a trezi în faţa rivalilor temuţi atacurile acelora cari n'aveau aceleaşi motive de prudenţă. Astfel, jignit de ironiile dintr'o re-

censie la „l'Indépendance Roumaine", pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei *Istorii a Bucureştilor* unde nu erau decît pretenţioase şi greoaie cochetării cu subiectul, presumpţiosul Ionnescu Gion îşi pregătise cu săgeţi tolba de vechiu ziarist şi, ţintind la Bogdan, ca acela care s'ar putea mai puţin apăra, presinta unui ridicul menit să se întoarcă foarte răpede asupra lui însuşi pe „plăviţul decan" şi manifestaţiile lui „decanale".

Dacă Hasdeu se feria să provoace o discuţie publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale ştiinţii — ceia ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulţămindu-se a da la timpul potrivit loviturile în umbră şi îndreptăţindu-se apoi că n'a distins prin întunerec cine i-a ieşit în cale, dacă Urechiă, slab în apărare, oferia pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia aşa de vie, patima aşa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoşteau nicio reservă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inimicului care era pentru dînsul oricine călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Clisi, săpată de dînsul, până la Domnia regelui Carol, pe care-l măgulia aşa de mult. În faţa lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dîrză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice merit, negîndu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd deslănţuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar şi contra celui din urmă dintre necunoscuţii cari nu fac imediat gestul defensiv, fără să uit totul şi să mă substituiu eu încremenirii dureroase a celui lovit pe nedrept.

Din ce am spus până acum se vede cît de greu mi se făcuse drumul către o activitate în care nu doriam decît să pun la îndemîna tuturora ceia ce cu atîta trudă

putusem să cunosc și să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se știa și ce, după ostenelile mele, se putea ști de acum înainte. Deposite închise, cărți răspinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri care de la sine caută să se plătească fără ca și cea mai aspră hotărîre să fie capabilă de a opri o pornire de auto-defensivă. Și cum oare aș fi putut să rămîn nesimțitor cînd, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, răspingerea de la premiu a „Chiliei și Cetății-Albe", am descoperit în noua ediție a „Istoriei Romînilor" de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a'ntregul din urgisitul mieu manuscris? Pănă atunci n'aș fi crezut că oameni de mare autoritate și foarte respectați pot să-și facă astfel cărțile. Dar am căutat și aiurea, în această lucrare însăși și apoi și în alte studii ale aceluiași autor, și am putut constata întrebuințarea statornică, menționată și mai sus, a aceluiași procedeu, și cînd era vorba de o publicație așa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra desvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemîna oricui ca „Mitologia" lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gîndi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie dureroasă fiind vorba de un coleg — dar vai de ce era colegialitatea noastră într'o Universitate veșnic sfășiată!, — să învederez aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice și atitudinea mea față de asemenea înaintași.

Scăpate de conducerea oligarhică de până atunci, „Convorbirile Literare" fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudia la ele, îndreptînd și stil de prosă și cadență de versuri, până tărziu noaptea. În acestă revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind acum și larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimînd părerile care mi se impuneau din însăși cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica

mea n'a ajuns să cadă niciodată în acele greșeli care trebuie evitate de orice om cinstit și de orice om care a primit o bună creștere: aruncarea unor incriminări neîntemeiate și întrebuințarea unui ton a cărui grosolănie nu aduce niciun folos. Nu s'a răspuns nici așa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuții științifice, „ciudatei ființi", cum mă caracterisa prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, și eram dator, mai puțin pentru pielea mea decît pentru aceia a prietenilor miei, s'o duc mai departe. Astăzi, după ce atîția ani au trecut, după ce adversarul mieu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățișînd toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărît că n'aș avea să retrag nimic din ceia ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.

Regret numai că lupta, și nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moștenit alt sînge, a ajuns acolo unde n'am crezut că s'ar putea coborî. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe și, îndată ce nestăpînirea tinereței a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s'a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător, compromițîndu-l, scoțîndu-l din învățămînt, măcar atunci, și măcar pentru actul de violență, spontaneu deslănțuit prin jignirea celei mai elementare mîndrii! De altfel n'a fost intîia dată cînd s'a manifestat dorința călduroasă a atîtor colegi de a scuti Universitatea de un așa de rău element.

Colaborația întîmplătoare la „l'Indépendance", pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatismul lui G. Em. Lahovary, mort tragic, și liberalismul tinerilor Brătieni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit

deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucişări de spade, într'una permanentă. Mi s'a părut atunci, în 1899, cînd eram acuma pornit pe harţă pentru ceia ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că presintarea fără reserve şi fără cruţare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a Romînilor în acel moment n'ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, ţintind un scop mai înalt decît lămuririle ştiinţifice de până atunci: acela de a afirma credinţa că noi, cu tradiţia noastră, cu puterile noastre, aruncînd deprinderi urîte, care duraseră prea mult şi făcuseră atîta rău, am putea să creăm o civilisaţie, una adevărată, originală, corespunzînd şi firii noastre reale şi celei mai bune şi mai nobile moşteniri. Astfel, număr de număr, s'a alcătuit, chiar peste planul mieu de la început, subiectul desvoltîndu-se de la sine, şi fiindu-mi imposibil, pentru consideraţii de interes personal, — pe care căuta să mi le descopere, într'o interesantă conversaţie, prudentul Tiktin, apărut o clipă la Bucureşti, — sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acusaţie din „Opinii sincere, Viaţa intelectuală a Romînilor în 1899".

Eram, în timpul tipăririi acestor coloane, socotite neîngăduit de scandaloase, de şi nu era în ele niciun accent de violenţă, nicio notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic şi cu scrierea istoriei secolului al XVI-lea românesc, cînd, împreună cu numerele ziarului frances cuprinzînd studiul mieu, îmi sosiau, trimese de Rubin, bucuros că se caută aşa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la Bucureşti, va avea să plătească şi cu pielea pentru cutezanţa lui; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an până ce mi-au mîncat-o şoarecii, era vorba şi de soarta pe care o va avea această pe-

lerină istorică la apropiata şi nelipsita regulare de conturi, de care, de altfel, îmi păsa aşa de puţin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe cari acuma îi compromisesem cu totul, şi s'au cules, după cît îmi aduc aminte, vre-o şaizeci, şaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iaşi, cum fusese vorba şi de Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul mieu profesor trimetea o broşură întreagă de o savoare de stil potrivită cu însuşirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu decisiunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tînăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condeiu de o nobilă trampă şi, în curagioasa foaie francesă pe care o tipăria, făgăduia celui aşa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit şi n'a venit, cînd mulţi din duşmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

TABLA CAPITOLELOR

		Pagina
I.	Orizonturi moştenite	3
II.	Cea d'intăiu învăţătură	10
III.	Cel d'intăiu mediu : oraşul	25
IV.	Primii ani de şcoală	33
V.	Atingerea cu viaţa din afară	47
VI.	Liceul	60
VII.	Adolescenţa	88
VIII.	Idei şi lecturi	130
IX.	Universitatea de acasă	148
X.	După licenţă	185
XI.	Trei ani de străinătate	200
XII.	Intăii ani de profesorat	260
XIII.	Multe drumuri străine	281
XIV.	Prime publicaţii	300